

МУҲАЙЁ ҲАКИМОВА

**ЎЗБЕК ТИЛИДА АБСТРАКТ
НОМЛАР СЕМАНТИКАСИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

МУҲАЙЁ ҲАКИМОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА АБСТРАКТ НОМЛАР СЕМАНТИКАСИ

Монография

36583

“НАВОЙИ УНИВЕРСИТЕТИ” нашриёт-матбаа уйи

ТОШКЕНТ 2019 ALI-SHER NAVOIY NOMIDA-GI

ToshDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

УЎК 811.512.133'367.623.2

Х 20

КБК 81.2Ў36-3

ISBN: 978-9943-5636-8-1

Ҳакимова Муҳайё

Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси / монография / – Т.:
“Навоий университети” нашриёт-матбаа уйи, 2019. - 180 б.

Монографияда абстракция ва унинг тилда акс этиш йўсинлари, хусусан, лексик сатҳдаги абстракциялашиш жараёнлари тадқиқ қилинган. Абстракт номларнинг семантик хусусиятлари конкрет номлар билан зиддиятда таҳлилга тортилган ва шу тариқа абстракциянинг семантик структурага таъсири ўрганилган. Ўзбек тили абстракт номларининг семантик таснифи амалга оширилган ҳамда парадигматик муносабатларга кириша олиш имкониятлари очиқ берилган.

Монография тилшунос олимлар, тилшунослик илми билан шуғулланувчи тадқиқотчилар, магистрантлар ва талабалар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Низомиддин Маҳмудов,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Самихон Аширбоев,

филология фанлари доктори, профессор

Абдулхай Собиров,

филология фанлари доктори, профессор

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Кенгашининг 2019 йил 30 сентябрдаги 2-сонли мажлиси қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

© Ҳакимова М.

© “NAVOIY UNIVERSITETI” nashriyot-matbaa uyi, 2019

СЎЗ БОШИ

Жаҳон тилшунослигида сўнги йилларда амалга оширилаётган илмий тадқиқотларда лисоний ҳодисаларнинг моҳиятини очишда инсон омилини ҳисобга олиш анъанаси етакчилик қилмоқда. Антропоцентрик парадигма асосида семантикага оид тадқиқотлар ҳам сифат ўзгаришларига учради. Лексик бирликларнинг маъно хусусиятлари таҳлилида инсон омилининг ўрни, белгиловчи аҳамиятини ўрганиш кун тартибига қўйилди.

Европа тилшунослигида инсониятнинг тафаккур тарзи билан боғлиқ бўлган абстракт сўзларнинг тадқиқида фалсафий, грамматик ва антропологистик жиҳатларга эътибор қаратилмоқда.

Тил ўзида оламнинг ранг-баранг кўринишларини аслига мос равишда инъикос эттиришга ҳаракат қилар экан, бундай ҳолатда тил учун оламнинг барча кўринишларига хос бўлган субстанция ва унинг белгиларини акс эттиришдан бошқа йўл йўқ. Акс ҳолда одам ва олам муносабати бузилган бўларди. Тилда нафақат моддий характердаги, балки моддий оламга хос бўлмаган, рухий (идеал) олам унсурлари ҳам акс этади. Моддий характерга эга бўлмаган воқеликнинг тилда, жумладан, лексик сатҳда акс этишини ўрганиш ўзбек тилшунослиги учун долзарб вазифалардандир. Номоддий характердаги абстракт воқеликларни номлашда тил эгаларининг ўзига хос тафаккури, маънавияти ва маданияти акс этади. Зеро, тилимизда мавжуд бўлган *андиша, ҳаё, орият, гурур, бурч, меҳр, оқибат, шафқат, ватанпарварлик, кўнгличанлик, оқкўнглилик* каби абстракт сўзлар халқимизнинг кенг дунёқарashi, буюк маънавияти, чуқур салоҳияти, бизнинг миллатга хос одоб-ахлоқ меъёрларидан далолат беради.

Ўзбек тилшунослигида абстракция, унинг тилдаги инъикоси масаласи, лисоний абстракция ва унинг турлари, абстракт сўзларнинг лисоний хусусиятлари бўйича илмий ишларнинг амалга **оширилмаганлиги** тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилайди. Тилшунослигимизда мавҳум отлар термини остида фақат абстракт **отлар** ажратилади, бу ажратилиш ҳам жуда содда, аниқлаштирилмаган, “мавҳум тушунчаларни номловчи” белгиси остида амалга оширилади. Шунинг учун илмий адабиёт ва

дарсликларда мавхум отларни ажратиш борасида жуда кўп фарқликлар ва чалкашликлар кузатилади. Грамматикага оид дарсликларда отнинг маъновий гуруҳи сифатида ажратилувчи абстракт сўзларнинг турли терминлар билан берилиши (мавхум, абстракт, фикрий), абстракт сўзларнинг таърифидаги ҳар хилликлар, бу гуруҳга кирувчи сўзларнинг берилишидаги камчиликлар, абстракт ва конкрет отларни фарқловчи омилларнинг ишлаб чиқилмаганлиги ўзбек тилшунослигида мавхум сўзларни монографик планда ўрганиш заруратини тақозо қилади.

І БОБ. АБСТРАКЦИЯ ВА УНИНГ ЛЕКСИК САТҲДА АКС ЭТИШИ

1.1-§. Абстракция билиш шакли сифатида

Тил тараққиёти инсоният тамаддунининг, ақлий ва фикрлаш даражасининг шаклланишини ўзида акс эттиради.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти жараёнида табиат ва жамиятга бўлган муносабати чуқурлашиб, оламни ва ўзини англаш жараёни ҳам мураккаблашиб борди. Бундай эволюцион ҳодисалар, албатта, тилда ўз ифодасини топиб бораверади. Тилда абстракт сўзларнинг ҳосил бўлиши ҳам (конкрет сўзлардан кейинроқ) юқоридаги фикримизнинг далилидир. Абстракт сўзлар инсон фикрлаши тараққиётининг куйроқ босқичида шаклланган абстракция жараёнининг маҳсулидир.¹

Инсонлар, аввало, оламни сезги аъзолари ёрдамида (ҳиссий) билганлар. Сезги аъзолари ёрдамида ўзлаштирилган оламнинг ҳиссий манзараси инсониятга муҳитга мослашиб, муайян шароитда яшаб кетиш имконини берди. Лекин тараққий этиш учун ҳиссий билишнинг ўзи етарли эмас эди. А.В.Брушлинскийнинг таъкидлашича, «сезги органларимиз берадиган оламнинг ҳиссий манзараси жуда зарур, лекин предмет ва ҳодисаларни, уларнинг сабаб ва натижаларини, бир-бирига ўтишини чуқур, ҳар томонлама ўрганиш учун етарли эмас»². Шу тариқа билишнинг мураккаб шакли, ақлий билиш, хусусан, абстракция вужудга келди.

“Абстракция” термини биринчи бўлиб фалсафага оид ишларда қўлланган. “Абстракция” илк бор қадимги Юнон файласуфи Аристотель томонидан қўлланган. Рим файласуфи Боэций (Анаций Манлий Северин, 480-524) илмий таомилга киритган³.

Абстракция фалсафий гносеологик масалалардан бўлиб, абстракция термини остида учта ўзаро боғлиқ ҳодисалар тушунилади:

¹ Брикотнина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе: Дис. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2005. – С. 45.

² Брушлинский А.В. Мышление // «Общая психология». – М., 1986. – С.323.

³ Фалсафа: комусий луғат. – Тошкент: Шарқ, 2004. 7-бет.

1. Билиш шакли. Абстракция билиш шакли сифатида предмет ёки ҳодисанинг муайян бир хусусият ва муносабатларини фикран ажратиш жараёни. Абстракциялаш жараёни.

2. Абстракция маҳсули. Абстракция термини абстракциялаш жараёнининг маҳсули, натижаси учун ҳам қўлланади: абстракт предмет.

3. Илмий текшириш методи. Абстракция текшириш методи сифатида баъзи ҳодиса, жараён, предметларни ўрганишда уларнинг аҳамиятли бўлмаган томон ва хусусиятларни ҳисобга олмасликка асосланган. Шунда тадқиқотчининг диққати қаратилган жиҳат ва хусусият ақлий ажратилиб, “соф ҳолатда” ўрганилади⁴.

Фалсафага оид қомусий луғатда абстракцияга шундай таъриф берилади: «Абстракция – билиш шаклларида бири бўлиб, у нарсаларнинг бир қанча хоссаларини ва ўлар ўртасидаги муносабатларни фикран назардан соқит қилишдан ҳамда бирон бир хосса, ёки муносабатни ажратиш кўрсатишдан иборат»⁵.

Абстракция нарса ва ҳодисаларнинг хусусият ва муносабатларини ақлий бошқаларидан ажратиш операциясидир⁶. В.Кемеровнинг фалсафий энциклопедиясида берилган таъриф эса кўпроқ илмий текшириш методини ўзида акс эттиради: «Абстракция назарий ва амалий вазифаларни ечиш, маънавий масалаларни англаш йўлида умумий, ўзига хос ва универсал хусусиятларни алоҳида ўрганиш мақсадида бирон-бир хусусият, муносабатларни объектдан ақлий ажратиш жараёнидир. Абстракция ушбу жараённинг натижаси ҳамдир⁷.

Тилшуносликка оид изоҳли луғатларда эса абстракция сўзининг маъносига шундай таърифлар берилади:

Абстракция 1. Билишда нарса, ҳодисаларнинг муҳим ва муайян белги ва қонуниятларини ажратиш, бўрттириб кўрсатиш мақсадида

⁴ Туленов Ж, Ғофуров Ю. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. 82-бет.

⁵ Фалс афа: қомусий луғат. – Тошкент: Шарқ, 2004. 7-бет.

⁶ http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy

⁷ Кемеров.В. Философская энциклопедия. – М.: Панпринт, 1998. – С. 21.

уларнинг жузый, иккинчи даражали томонлари ёки боғланишларидан хаёлан узоклашиб фикр юритишдир⁸.

Абстракция – предмет ёки ҳодисанинг аҳамиятли белгиларини ажратиш учун у ёки бу аҳамиятли бўлмаган жихат, хусусият, алоқаларини фикран (хаёлан) эътибордан соқит қилиш⁹.

«Абстракция жараёнининг натижасида турлича фикрлар вужудга келади. Масалан, тушунчалар (“инсон”, “ҳайвон”, “ўсимлик” ...), “абстракт предмет” термини билан номланувчи предметларнинг алоҳида хусусият ва муносабатлари ҳақидаги фикрлар (“оқлик”, “етги”, “ҳажм”, “узунлик”, “тескари пропорционал боғлиқлик” ...), идеал объектлар ҳақидаги фикрлар (“абсолют қайишқоқ тана”, “нуқта”))¹⁰. Абстракция натижаларининг турлича эканлиги, жараённинг ўзини ҳам ҳар хил кўринишлари мавжудлигини англатади. Абстракциянинг бир неча турлари бўлиб, асосийлари қуйидагилардир:

- содда ҳиссий абстракция – предмет ёки ҳодисанинг баъзи бир хусусият ва сифатларини ажратиш учун бошқа хусусият ва сифатлари эътибордан соқит қилинади. Масалан, предметнинг ранги унинг шаклидан ажратилади ёки аксинча. Воқелик чексиз хилма-хилликка эга бўлиб, инсон идроки унинг барча томонларини қамраб ололмайди. Шу сабабли содда ҳиссий абстракция ҳар қандай идрок жараёнида юз беради.

- Умумлаштирувчи абстракция деб предметнинг ўхшамаган, фарқли хусусиятлардан узоклашиб ва бир вақтнинг ўзида ўхшаш, бир хил, умумий хусусиятларини ажратишга айтилади. Мазкур абстракция натижасида тушунча шаклланади. Маълумки, тушунчада предметларнинг умумий, муҳим белгилари акс этади.

- Идеаллаштириш – реал эмпирик ҳодисаларни уларнинг реал камчиликларидан ажратган ҳолда идеаллашган схемага солиш. Бунинг натижасида идеал объектлар ҳақида тушунчалар шаклланади. Масалан, «идеал жамият», «идеал газ» каби.

⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 28-б.

⁹ <http://slovarozhegova.ru/> Толковый словарь Ожегова онлайн

¹⁰ Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: Акад. наук СССР, 1961. – С. 21.

• Айирувчи ёки аналитик абстракция муайян хусусият ва муносабатларни предметдан ёки бошқа хусусиятларидан ажратиш жараёнидир. Абстракциянинг бу турининг натижасида «абстракт предмет» ҳосил бўлади: *гўзаллик, қаттиқлик* каби. Мазкур абстракцияда ҳам умумлаштириш мавжуд бўлса-да, фаркли томони шундаки, ажратилаётган хусусият ва муносабатлар фикран предметлаштирилади, моддий ташувчисидан (эгасидан) алоҳида предмет сифатида идрок қилинади¹¹.

Абстракция билиш шакли ва унинг натижаси сифатида инсон тафаккурининг муҳим хусусиятларидан биридир. «Билиш жараёнида биз буюмнинг ҳамма томонларини, хусусиятини, сифатини, унинг бошқа буюм ва ҳодисалар билан бўлган сон-саноксиз алоқаларини бирдан қамраб ололмаймиз. Буюмни яхлит ҳолда, ҳар томонлама таҳлил қилиш ёрдамида чуқур ўрганмоқ учун уни фикран парчалаб, бўлиб юбориш негизида муҳим хусусият, алоқа ва нисбатларини аниқламоқ лозим. Яъни, буюмнинг алоҳида бир хусусиятини бошқа хусусиятларидан фикран айириш ва унинг барча бошқа хусусиятлари, сифатларидан диққат-эътиборни вақтинча нари тутмоқ керак ёки бошқача айтганда, буюмнинг иккинчи даражали муайян жиҳатларидан узоклашиб, унинг муҳим белгилари ажратилади»¹². Масалан, сўзнинг лексик маъносини ўрганиш учун унинг шаклий томонларидан абстракциялашиш мумкин. Ёки инсоннинг маънавиятини таҳлил қилганда, тафаккур унинг жисмоний хусусиятларини назардан узок тутуди.

1.2-§. Лексикада абстрактлашиш принциплари

Абстракция инсоният эришган энг катта ютуқлардан биридир. Абстракция жараёнининг натижаси ўлароқ фикрлаш осонлашди, тушунча вужудга келди, тил шаклланди. Ҳар қандай тилнинг асосида абстракция жараёни мавжуд бўлади. Фонетик-фонологик сатҳдан синтактик сатҳ бириклари гича абстракция маҳсулидир.

¹¹ Горский Д.П. Юқоридаги асар. – С. 24-25.

¹² Фалсафа. Энциклопедик луғат. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010. 5-бет.

Лексик сатҳ бирликларининг, жумладан, номловчи сўзларнинг шаклланишида абстракция жараёни муҳим ўрин тутди. Конкрет ёки абстракт тушунчаларни ифодалашидан қатъи назар муайян тушунчани номловчи ҳар қандай сўзда абстракция мавжуд. Чунки мазкур сўзлар маъносининг замирадаги тушунча абстракция жараёни натижасидир. Маълумки, тушунча предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шакли бўлиб, унда бир турдаги предметларнинг муҳим бўлмаган белгилари эътибордан четда қолади, фақат муҳим белгиларигина умумлашади. Масалан, “бола” тушунчасида жамики ёши кичик инсонларнинг умумий хусусиятлари акс этади.

Тушунча предметнинг номуҳим белгиларидан четлашар (абстрактлашар) экан, демак уни тўлалигича акс эттира олмайди. Бу маънода у ҳиссий билиш шаклларига нисбатан борлиқдан узоқроқда туради. Лекин, тушунча предметнинг муҳим белгиларини инъикос қилиши, моҳиятини акс эттириши билан ҳиссий билиш шаклларига нисбатан борлиқни чуқурроқ, тўлароқ ифода этади.

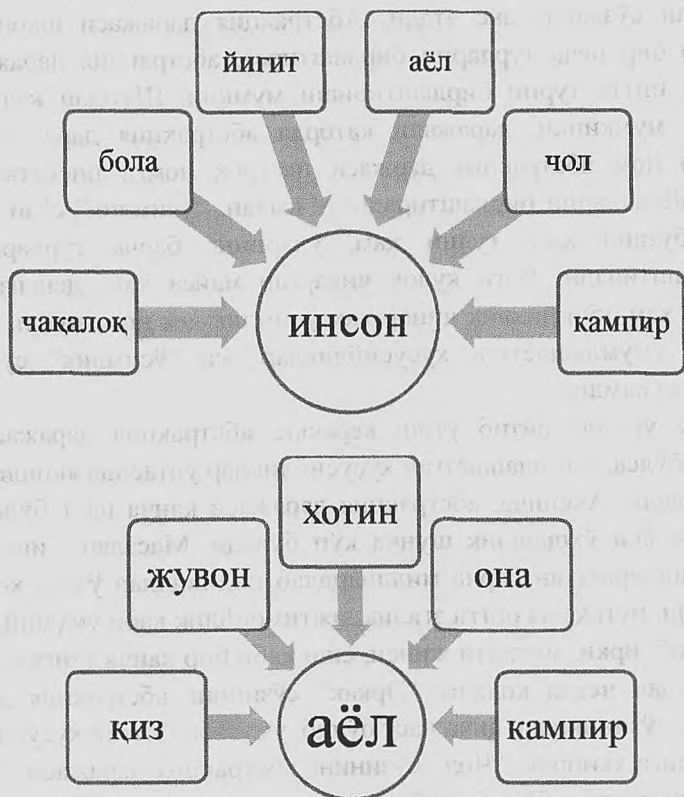
Абстракт ва конкрет сўзлар зиддиятига икки хил: умумлаштирувчи ва айирувчи (изоляцияловчи) абстракция натижаси асос бўлган. Конкрет номлар яхлит, бутун предметлар ва уларнинг синфини, яъни нарсаларни, тирик жонзотларни, жараёнларни, воқеаларни, табиат ҳодисаларини номлайди. Улар умумлаштирувчи абстракция натижасида ҳосил бўлган умумий белги, хусусиятлар асосида шаклланган тушунчаларни атайди. Мазкур икки абстракциянинг фарқли томонлари қуйидаги жадвалда акс этган:

№	Абстракция турлари	Нима ажратилади	Нимадан ажратилади	Эътибордан соқит қилинади	Натижа	
					Мантикий сатҳда	Тил сатҳида
1	Умумлаштирувчи	умумийликлар	бир хил типдаги воқеликлардан	умумий бўлмаган ўзига хосликлар	тушунча	конкрет ном
2	Айирувчи	объектнинг хусусиятлари	объектдан	объект	абстракт предмет	абстракт ном

Умумлаштирувчи абстракцияда оламда алохида-алохида холда мавжуд нарсалар маълум тушунча ва ном остида умумлаштирилади. Абстракциянинг бу турида умумлаштирилаётган нарсалар (предмет, белги, ҳаракат, холат)нинг ўхшаш томонлари эътиборга олиниб, ўзига хос томонлари эътибордан соқит қилинади. Масалан, оламда атиргул, лола, лолақизғалдоқ, бинафша, бойчечак, мойчечак каби кўплаб гуллар мавжуд. Уларнинг ҳар бири ўзига хос бўлиб, атиргул лолага ўхшамайди, лола бинафшага ўхшамайди. Лекин уларнинг ҳаммаси битта ном билан аталади, “гул” номи остида бир тушунчага бирлашади. Бу инсониятга берилган неъматлардан тафаккур ва тилнинг абстракциялаш жараёни маҳсулидир. Агар умумлаштирувчи абстракция жараёни содир бўлмаса, оламдаги барча табиий ва инсон кўл билан яратилган нарсалар, инсонлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, белги, миқдор, холат, жараён, ҳаракатлар барчаси алохида-алохида сўзлар билан аталса, тасаввур ҳам қилиш қийин, нима содир бўлишини. Инсон онги бу оғир юкни кўтара олмайди. Ёки унинг бор имконияти уларни эслаб қолишга қаратилармиди? Уларнинг барчасига янги ном қўйишга тил имкониятлари етарли бўлармиди? Мисол учун 45 дақиқа давом этадиган дарсда ўқитувчи бир неча бор тингловчиларга нисбатан “ўқувчилар” дея мурожаат қилади. Агар умумлаштирувчи “ўқувчи” сўзи бўлмаса, ҳар бир тингловчини номини бирма-бир айтиб чиқилса, дарс ҳам охирига етиб қолади.

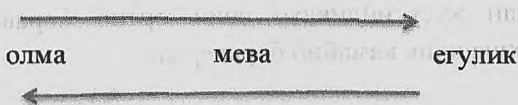
Ёки “нон” сўзида “нон” деб номланиши мумкин бўлган барча предметларнинг (патир, чап-чап, ширмой кабиларнинг) умумий белгилари умумлашиб, ҳар бир турнинг ўзига хос индивидуал белгилари эътибордан соқит қилинади. “Одам” сўзини таҳлил қилар эканмиз, ушбу сўз homo-sapiens турига мансуб сон-саноксиз индивидларни номлайди. Ушбу индивидлар турли-туман бўлиб, улар макон, замон, ирк, жинс, ёш, бўй, ҳажм ва турли нуқтаи назарлардан фаркланади. Лекин “одам” сўзи замиридаги тушунчада сон-саноксиз индивидларнинг умумий белгилари (онгли, ижтимоий жонзот) умумлашади, ўзига хос фаркли томонлари эътиборга олинмайди. Эътибордан четда қолган белгиларнинг долзарблашуви бошқа тушунчалар ҳисобига амалга ошади: аёл, эркак, чол, кампир, бола, йигит, негр, ... Демак, умумлаштирувчи абстракцияда битта

тушунчада умумлашувчи предметларнинг ўхшамайдиган белгилари эътибордан четлаштирилади.

Умумлаштирувчи абстракциянинг ҳам турли даражалари мавжуд. Масалан, “егулик” сўзнинг абстракция даражаси “мева” сўзиникидан юқори, “мева” сўзининг абстракция даражаси эса “олма” сўзиникидан юқори. Демак, олма мевага нисбатан конкрет, мева егуликка нисбатан конкрет ва аксинча.

Абстракциянинг ошиб бориши

Конкретликнинг ошиб бориши

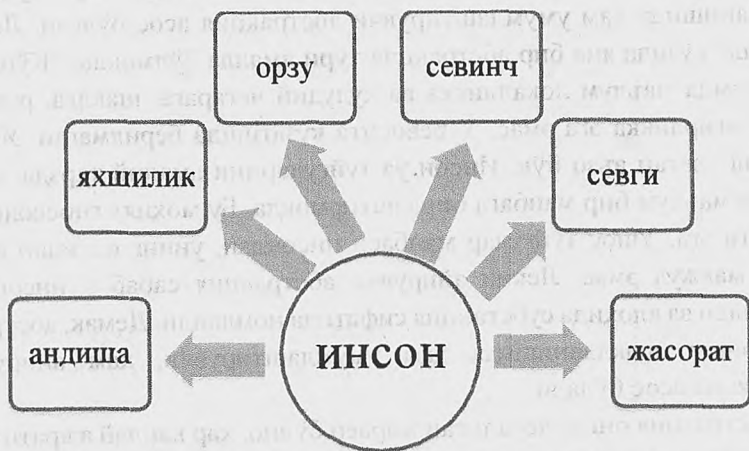
Абстракциянинг бу каби даражаланишлари барча сўзларни ўз ичига олади. Зеро, инсоннинг ташқи ва ички оламини ташкил этувчи сон-саноксиз воқеликлар умумлаштирувчи абстракция натижасида санокли сўзларда акс этади. Абстракция даражаси юқори бўлган сўзлар бир неча турларни бирлаштиради, абстракция даражаси паст сўзлар битта турни бирлаштириши мумкин. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, даражали қаторда абстракция даражаси юқори бўлган ном абстракция даражаси пастроқ номга нисбатан кўпроқ хусусийликларни бирлаштиради. Масалан, “ўсимлик” сўзи дарахтни ҳам, бутани ҳам, гулни ҳам, уларнинг барча турларини ҳам умумлаштиради. Янги кулок чиқарган майса ҳам, денгиздаги сув ўтлари ҳам, кўп йиллик чинор ҳам ўсимлик дея номланади. “Дарахт” сўзида умумлашаётган хусусийликлар эса “ўсимлик” сўзиникига нисбатан камдир.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, абстракция даражаси қанча юқори бўлса, умумлашаётган хусусийликлар ўртасида яқинлик шунча кам бўлади. Аксинча, абстракция даражаси қанча паст бўлса, ўзаро яқинлик ёки ўхшашлик шунча кўп бўлади. Масалан, “инсон” сўзи умумлаштираётган барча миллиардлаб индивидлар ўзига хос ташқи кўриниш, нутққа ва онга эгалик, ижтимоийлик каби умумийликларга эга бўлиб, ирки, миллати жинси, ёши каби бир қанча ўзига хосликлар эътибордан четда қолади. “Эркак” сўзининг абстракция даражаси “инсон” сўзиникидан анча паст бўлиб, умумлашаётган хусусийликлар бир-бирига яқинроқ. “Чол” сўзининг абстракция даражаси “эркак”ка нисбатан пастроқ бўлиб, ушбу ном умумлаштираётган хусусийликлар анча яқин ва ўхшашдир. Инсон эркакка нисбатан абстракт, эркак чолга нисбатан абстракт бўлса, чол эркакка нисбатан конкрет, эркак инсонга нисбатан конкретдир.

Демак, умумлаштирувчи абстракция ҳам муайян даражаланишлар ҳосил қилади. Абстракция даражасининг ошиб бориши умумлашаётган хусусийликларнинг ўхшашлигига тесқари пропорционалдир. Абстракция даражаси ошиб борар экан, умумлашаётган хусусийликлар сони ортиб бораверади ва улар ўртасидаги ўхшашлик камайиб бораверади.

Абстракциянинг яна бир тури – айирувчи абстракциядир. Унда оламда объектидан ажралган ҳолда бўлиши мумкин бўлмаган белги, хусусият, ҳолат, ҳаракат объектидан ажратилган тарзда, алоҳида воқелик сифатида тафаккур қилинади, номланади. Мазкур абстракцияда белги, хусусият, ҳолат, ҳаракатнинг ташувчиси эътибордан соқит қилинади. Бунда ажратилган объектлар гносеологик характерда бўлиб, уларни фақат ақл орқали билиш мумкин. Ушбу воқеликларни номловчи сўзлар абстракт сўзлар дейилади.

Абстракциянинг мазкур турида предмет ва ҳодисаларнинг хусусият ва муносабатлари объектидан фикран ажратилиб, онгда алоҳида субстанция сифатида англанади. Бунда мазкур ажратилган хусусият ёки муносабатнинг объекти ҳаёлан ёки фикран эътибордан четда қолади. Масалан, “яхшилиқ” инсоннинг хусусиятларидан бўлиб, ушбу номда мазкур хусусият объектидан, яъни инсондан ажратилган. “Яхшилиқ” номи атаётган тушунчада реал оламда инсондан айри тарзда мавжуд бўлмаган хусусият инсондан ажратилган ҳолда алоҳида субстанция сифатида умумлашган. Аввал хусусият мақомидаги тушунча субстанцияга айланар экан, табиийки, энди унинг ҳам ўзига хос белгилари, хусусиятлари шаклланади. Масалан, “яхшилиқ” лексемасида “кимгадир ёки нимагадир фойда келтириш”, “ижобийлик” каби белгилар мавжуд.

“Юрак” ва “кўнгил” сўзини таҳлил қиламиз. “Юрак” конкрет сўз

бўлиб, қон айланиш тизимини тартибга солиб турувчи аъзони номлайди. Инсоннинг ҳам, сут эмизувчи ҳайвонларнинг ҳам қон айланиш тизимини бошқариб турувчи аъзоси “юрак” дейилади. Демак, “юрак” тушунчасинининг шаклланишида бир турдаги предметларнинг умумий ва муҳим жиҳатлари эътиборга олиниб, муҳим бўлмаган ноўхшаш жиҳатларига эътибор қаратилмаган. Яъни, бир турдаги предметларнинг умумий томонлари индивидуал белгиларидан ажратилган ва миқдор жиҳатдан кўп, сифат жиҳатидан турлича бўлган предметлар ҳақида ягона тушунча шаклланган. Бу умумлаштирувчи абстракция натижасидир. “Юрак” ташувчисидан алоҳида тарзда мавжуд бўлмаса ҳам, у бутуннинг қисми, организмда маълум локалликка ва ҳудудий чегарага, шаклга, рангга, хидга, оғирликка эга. Яъни у бевосита кузатишда берилган. Шунинг учун тил эгаларида юрак ҳақида аниқ тушунча ва образ мавжуд.

“Кўнгил” абстракт сўз бўлиб, кишининг ҳис-туйғу ва кечинмалари манбаини номлайди. Барча инсонларда ҳис-туйғу ва кечинмалар турлича эканлигини ҳисобга олсак ва у “кўнгил” сўзи билан аталишини назарда тутсак, бу ўринда ҳам умумлаштирувчи абстракция амалда бўлаётганини кузатишимиз мумкин. Масалан, кимнингдир шафқатсиз, кимнингдир соф инсоний туйғуларининг манбаини номлашда умумий белгилар муҳим бўлмаган белгилардан ажратилган ва “кўнгил” сўзи билан номланган. Бу сўзнинг шаклланишида ҳам умумлаштирувчи абстракция асос бўлган. Лекин “кўнгил” сўзида яна бир абстракция тури амалда бўлмоқда. “Кўнгил” организмда маълум локалликка ва ҳудудий чегарага, шаклга, рангга, хидга, оғирликка эга эмас. У бевосита кузатишда берилмаган. Яъни, “кўнгил” деган аъзо йўқ. Инсон ўз туйғуларини амалий тарзда эмас, фикран маълум бир манбага бирлаштирмоқда. Бу моҳият гносеологик табиатга эга. Ушбу туйғулар манбаси инсондан, унинг онгидан айри ҳолда мавжуд эмас. Лекин айирувчи абстракция сабаб у инсондан ажратилди ва алоҳида субстанция сифатида номланди. Демак, абстракт номларнинг шаклланишида ҳам умумлаштирувчи, ҳам айирувчи абстракция асос бўлади.

Абстракция онгда кечадиган жараён бўлиб, ҳар қандай ажратилиш ҳам бу жараёнга мисол бўла олмайди. Объектив оламда белгини,

муносабатни предметдан ажратиб бўлмагани ҳолда қисм бутундан ажратилади. Амалий тарздаги ажратилишлар маконда содир этилиши мумкин бўлса, айирувчи абстракция эса маконга эгалик хусусиятига эмас. Масалан, дарахтдан шохни, шохдан баргни ҳам фикран, ҳам амалий ажратиш мумкин. Яъни, объектив оламда дарахт ҳам, шох ҳам, барг ҳам ва уларни ифодаловчи ном ҳам мавжуд. Лекин абстракциянинг бундай ажратилишдан фарқлаш лозим. Одамдан ақл ёки дўстликни, гулдан гўзалликни, боладан беғуборликни амалий тарзда ажратиб бўлмайди. Бундай ажратилиш, яъни абстракция (айирувчи абстракция) инсон онгининг, ақлий мушоҳадасининг маҳсулидир. Ақл, дўстлик, гўзаллик, комиллик объектив оламда алоҳидаликлар тарзида мавжуд бўлмаса-да, абстракция натижасида жамият аъзолари онгида ушбу белги ёки муносабатлар предметдан ажратилиб алоҳида тушунча сифатида шаклланди ва бу абстракт тушунчалар тил эгалари томонидан алоҳида номланди. Шунини таъкидлаш керакки, абстракт сўзлар атаётган белги, ҳолат, муносабат ва тушунчалар идеал олам унсурлари эмас. Улар бор ва мавжуд. Лекин мазкур воқеликлар ташувчиси билан мавжуд. Масалан, “эзгулик” инсоннинг белгиси, у бор ва мавжуд. Фақат у оламда эгасидан – инсондан алоҳида мавжуд эмас. Ёки “ҳаё”, “андиша”, “ибо”, “шарм” каби моҳиятлар бор. Мазкур моҳиятлар ўзбек халқидан айро ҳолда мавжуд эмас. Уларнинг эгасидан ажратиб, алоҳида субстанция сифатида номланиши айирувчи абстракция натижасидир.

Шу ўринда ҳақли эътироз туғилиши табиий: конкрет ном ҳисобланган кўз, қош, қўл, юрак кабилар ҳам инсондан ташқарида мавжуд эмас. Дарҳақиқат, кўз, қош, қўл, юрак – инсоннинг тана қисмлари. Мантиқан мазкур қисмлар инсондан айри ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас. Қисмларнинг бутунни ташкил этувчи чегаралари аниқ бўлади ва одатда, қисмлар бевосита кузатишда берилган бўлади. Масалан, қошни, бошни кўриш мумкин. Лекин эзгуликни кўриб бўлмайди. У ақлий билиш орқали англанади.

Айирувчи абстракция ва ажратилиш (отвлечённость) ходисасини фарқлаш лозим. Ташувчисидан ажратилган ҳар қандай воқелик ажратилиш ходисасининг натижасидир. Масалан, муздан ажратилган совуқлик, қордан ажратилган оклик, тошдан ажратилган каттиқлик,

овоздан ажратилган майинлик ажратилиш ҳодисасига мисол бўла олади. Инсон тафаккури музга, қорга, тошга, овозга хос бўлган белгиларни улардан ажратиб, алоҳида мустақил объект сифатида тафаккур қилмоқда. Лекин мазкур ажратилган белгилар ҳиссий билиш орқали идрок қилиниши мумкин. Айирувчи абстракцияда эса ажратилган белги-хусусият, ҳолат ва ҳаракатларни сезги аъзолари ёрдамида билиб бўлмайди. Уларни фақат ақл ёрдамида билиш мумкин. Масалан, инсондан ажратилган “одамийлик” хусусиятини фақат англаш мумкин. Шу нуқтаи назардан ажратилган сўзларнинг абстракция даражаси абстракт сўзларнинг абстракция даражасидан пастдир.

Тилшунослиқда абстракт ва конкрет номларни аниқ ажратиш, уларни қатъий чегаралаш мумкин эмас. Бунга абстракт ва конкрет номлар орасида орилик ҳолатларнинг мавжудлигини, абстракт номлар абстракция даражаларининг турлича эканлигини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Тилшунослиқда сўзларнинг абстракция даражаларини аниқлаш учун абстрактлик/конкретлик шкаласи ишлаб чиқишга уринишлар бўлган. Коломийцева¹³, Чернейко¹⁴ каби тилшунослар абстракт номларни уларнинг ажратилганлик даражасига кўра шкаласини тузишга ҳаракат қилганлар. Ажратилиш бу белгини объектдан айириш, улар ўртасидаги боғлиқликлардан узоклаштириш бўлса, тил сатҳида ажратилиш даражаси ёки абстракция даражасини белгилаш белги ва объект ўртасидаги мавжуд боғлиқликларга асосланилади. Шу тариқа бажарилган Коломийцева тадқиқотининг натижасида ҳам абстрактлик шкаласи тузилган бўлиб, энг абстракт номларга хусусият номлари, ундан кейинги ўринда муносабат номлари, сўнгра ҳаракат номлари ва энг кам абстрактликка эга деб ҳодиса номлари ажратилади. Мазкур тадқиқотда Коломийцева абстракция даражаларини формал омилга эмас, балки семантик кўрсаткичга асосланиб амалга оширган¹⁵.

¹³ Коломийцева О.А. Дискретизация отвлечённых существительных в английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1986. – 20 с.

¹⁴ Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: МГУ им. Ломоносова, 1997. – 320 с.

¹⁵ Коломийцева О.А. Юқоридаги асар.

Абстракция даражасини белгиловчи шкала яратишга бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам уринишлар бўлган. Масалан, И.Б.Шатуновский шундай шкалани ишлаб чиқади ва унда энг чекка кутбларда предметликни ва белгини билдирувчи сўзлар жойлашган бўлиб, улар ўртасидаги бир-бирига ўтиш майдонида эса гиперонимлар жойлаштирилган. О.Л.Чернейконинг лингвофалсафий талқиндаги тадқиқотида ҳам абстрактлик шкаласи ишлаб чиқилган бўлиб, унда амалга оширилган тасниф лисоний характердан кўра кўпроқ фалсафий кўриниш касб этган¹⁶.

Ҳақли савол туғилади. Маълум сўзларда абстракция юқори даражада, маълум сўзларда пастроқ даражада акс этар экан, абстракт сўзларни майдон сифатида ўрганиш мумкинми?

Майдон одатда маълум бир маъно англатувчи бирликларнинг шу маънони англатиш даражасига кўра тизимланишидир. Масалан, ўзбек тилшунослигида шахс, хурмат, вақт, «хайвон» архисемали майдонлар тадқиқ этилган¹⁷. Абстракт сўзлар ифодалаётган маъноларнинг турлича эканлиги майдон сифатида ўрганилишига тўсқинлик қилади. *Безуборлик, севинч, адолат, маънавият, гурур, оқибат, идрок, ҳаё, изланиш* каби сўзларни битта семантик майдонда ўрганиб бўлмайди.

Биз ҳам жаҳон тилшунослигидаги анъанани давом эттирган ҳолда, абстрактлик/конкретлик шкаласини тузишга ҳаракат қилдик. Мазкур шкалани тузишда тайёр андозадан фойдаланмадик. Унда тилимизнинг ўзига хосликлари бирламчи аҳамият касб этди. Ҳар қандай тил бошқа тиллар билан умумийликка эга бўлиши билан бирга, ўзига хос фарқлиқлар билан ажралиши маълум. Бундай ўзига хослик, айниқса, тил эгаларининг ақлий салоҳияти, руҳий ва маънавий олами, ахлоқий, этик, эстетик, маданий, диний дунёқарашини ўзида акс эттирган абстракт номлар мисолида аниқ кўринади.

Биз мазкур шкалага шахс семали лексемаларни киритмадик.

¹⁶ Чернейко Л.О. Юқоридаги асар.

¹⁷ Искандарова Ш. М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1999 – 266 б.; Ҳақимова М.К. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн нақслантириш имкониятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Фарғона, 2004 – 151 б.; Нишоновна Н.Р. Ўзбек тилида ‘хайвон’ архисемали семемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2000. -120 б.

Аввало, шахс маъноли сўзлар ўзбек тилшунослигида ишланган¹⁸. Иккинчидан, шахс маъноли лексемаларнинг абстракция даражаси турлича эканлиги уларнинг алоҳида текшириш объекти бўлиши мумкинлигини белгилайди. Масалан, “гўдак” сўзининг абстракция даражаси “бола” сўзиникидан пастроқ. Ёки “ишчи” сўзининг абстракция даражаси “дурадгор” сўзиникидан баландроқ. Бир синонимик қатордаги “одам”, “инсон” ва “кимса” сўзларининг абстракция даражалари ҳам турлича.

Биз конкретликдан абстрактликка томон даражаланиб борувчи қаторни субстанциянинг белгиларини ундан қанчалик ажралганлиги нуқтаи назаридан тузишга ҳаракат қиламиз. Бу ўринда белги термини кенг маънода қўлланилиб, субстанциянинг сифати, қобилияти, ҳолати, ҳаракати каби барча ўзига хосликларини акс эттирмакда. Белги ташувчисидан, яъни субстанциядан қанча кўп ажратилса, унинг сезги аъзоларимизга таъсири шунча кам бўлаверади.

Демак, конкретлик/абстрактлик шкаласининг энг дастлабки чекка кутбидан нарса номлари ўрин олади. Зеро, улар муайян аниқ шаклга, макон ва замонда ўз ўрнига эга моддийликни номлаб келмокда. Нарсаларни бевосита кузатиш мумкин. Шунинг учун мазкур номлар бешта сезги аъзоларимизнинг вазифасини акс эттирувчи сўзлар билан боғлана олади. Нарса номлари ҳам ўз гуруҳи ичида абстракция даражасига кўра даражаланади. Нарса номлари таркибида энг конкрет сўзлар эса егулик номларидир. Чунки уларни бешта сезги аъзоларимиз билан ҳам ҳис қила оламиз. Шўрванинг шарақлаб қайнаган овозини эшитамиз, сумалакнинг нафис ҳидини сезамиз, қатламанинг қатларини кўрамыз, ошни кўл билан ошалаб еймиз. Нонни бешта сезги аъзоларимиз билан билганимиз ҳолда, китобни тўртта сезги аъзоларимиз билан биламиз: китобни кўрмак, китобни ушламак, китобни ҳидламак, китоб варақларининг шитир-шитирини эшитмак каби.

Шкаламининг кейинги ўрнидан эса якка денотатларни номловчи атоқли отлар ўрин олиши мумкин. Масалан, *Ўзбекистон, Тошкент, Қўқон, Сирдарё, Амударё* шулар жумласидандир. Ушбу гуруҳдаги сўзлар макон ва замонда мавжуд бўлган, аниқ чегараланган муайян бир

¹⁸ Искандарова Ш. М. Юқоридаги асар.

предметни номлагани учун ҳам конкретдир. Зеро, мазкур сўзларда умумлаштирувчи абстракция ҳам мавжуд эмас. Чунки улар фақат якка предметнигина атайди. Конкретлик/абстрактлик шкаласининг кейинги ўринларини рақамлар билан келтираемиз.

3. Табиат ходисалари номлари. Уларга *зилзила, ёмғир, қор, шамол, бўрон, момоқалдирак, чақмоқ, туман* каби сўзлар мансуб бўлиб, мазкур сўзлар атаётган воқеликларни тери орқали (қор, ёмғир, шамол), кўриш орқали (қор, ёмғир, чақмоқ, туман), эшитиш орқали (момоқалдирак, бўрон) сезиш мумкин. Мазкур сўзлар бевосита кузатиш мумкин бўлган сўзлардир.

4. Шкаланинг кейинги ўрнига шаклсиз моддийликлар номларини жойлаштираемиз. Шундай моддийликлар борки, улар объектив оламда бор ва мавжуд. Лекин шаклсиз бўлиб, ушбу моддийликларни кўриш ва ушлаш мумкин эмас. Бу каби воқеликларни номловчи сўзларга газ ҳолатдаги *ҳаво, кислород, водород, метан, пропан* кабиларни мисол қилиш мумкин. Бу моддийликлар шаклга ва аниқ чегарага эга бўлмасда, улар кимёвий хусусиятларга: таркибга, оғирликка, зичликка ёки ҳидга эга. Бу эса юқоридаги номлар атаётган воқеликларнинг моддий эканлигидан дарак беради. Биз уларнинг шакли йўқлиги учун кўра олмаймиз. Демак, ушбу гуруҳдаги сўзлар тери орқали (нам ҳаво, куруқ ҳаво, иссиқ ҳаво, совуқ ҳаво), ҳид орқали (аччиқ газ, ҳаводан нафас олмоқ, газнинг ҳиди, газнинг тарқаша), эшитиш орқали (газнинг вижиллаши) идрок қилинади ва у ўзига хос ички таркибга эга (метаннинг оғирлиги, пропаннинг зичлиги, кислороднинг тўйиниши, ҳавонинг таркиби). Табиийки, мазкур номлар кўриш ва ушлаш билан боғлиқ сўзлар билан боғлана олмайди. *Газни кўрмоқ, ҳавонинг ранги, гўзал ҳаво, кислородни тутмоқ, ҳавони кўтармоқ* каби боғланишлар мантиқсиздир.

5. Вербал воқеликларнинг номлари. Мазкур воқеликлар фақат овозга эга бўлиб, уларни эшитиш орқалигина билиш мумкин. Бу гуруҳга *овоз, мусиқа, оҳанг, сўз, гап, хабар, наво, нола, қўшиқ* каби сўзларни киритаемиз. Уларнинг мазкур ўриндалиги ушбу номлар атаётган воқеликларнинг шаклга, яъни кўринишга, ҳидга, таъмга эга эмаслиги билан боғлиқ. Лекин вербал номлар конкрет номлар қаторига киради. Чунки улар мавжуд воқелик бўлиб, ҳиссий билиш – эшитиш

орқали идрок қилинади. *Гўзал тарона, баланд овоз, чиройли қўшиқ* каби боғланишларда *гўзал, баланд, чиройли* сўзлари кўчма маъноларда бўлиб, синестезия ном кўчиш усули амалда бўлган.

6. Жараён номлари. *Ёнғин, босқин, тошқин, тўй, байрам, тантана, аъза* каби сўзлар муайян вақт ва замонда содир бўладиган ҳамда бевосита кузатиш мумкин бўлган жараёнларни номламоқда. Лекин мазкур жараёнлар ташкил этувчиларидан ажратилган. Шунинг учун бу гуруҳ шкаламизнинг конкрет номлар томонида ўзига хос ўринга эга.

7. Фаолият номлари. Бу гуруҳга *гулчилик, дехқончилик, чорвачилик, ўқитувчилик, сотувчилик* каби сўзларни киритиш мумкин. Бу каби фаолият номларида фаолиятнинг объектдан ажратилиши кузатилса-да, бу фаолиятни бевосита кузатиш мумкин бўлади. Шунинг учун бу номлар конкрет номлар каторидан ўзига хос ўрин олган.

8. Конкрет белги номлари. Таҳлил жараёнида конкрет ва абстракт белгиларни ажратиш лозим. Конкрет белгилар бевосита кузатишда берилган бўлиб, уларнинг абстракция даражалари анча паст. *Оқшиқ, яшиллик, қизиллик, тозалик, жимжитлик, қаттиқлик* каби сўзлар атаётган белгиларни кўриш, эшитиш ёки ушлаб кўриш мумкин.

9. Ирреал номлар. Бу гуруҳни *ажина, ялмоғиз* каби сўзлар ташкил этади. Ушбу сўзлар объектив оламда мавжуд бўлмаса-да, тил эгаларининг онгида уларнинг инвариант образи мавжуд. Мазкур сўзларда объектидан ажратувчи абстракциянинг мавжуд эмаслиги, образнинг мавжудлиги уларни абстракт сўзлар каторига киритмаслик учун етарли асос бўла олади.

10. Кенг маъноли сўзлар. Бу гуруҳга *нарса, ҳаракат, белги, тушунча, предмет, ҳодиса, жараён, элемент, модда, субстанция* каби кенг маъно англатувчи сўзлар мисол бўлади. Мазкур сўзлар жуда катта умумийликларни ўзида бирлаштирадики, уларда умумлаштирувчи абстракциянинг юқори даражасини қайд қилишимиз мумкин. Бу каби сўзлар атаётган воқеликлар бевосита кузатишда берилмаган, инсон онгида аниқ образи мавжуд бўлмаса ҳам биз уларни абстракт сўзлар каторига кирита олмаймиз. Чунки юқорида айтганимиздек, абстракт бўлиши учун сўз умумлаштирувчи эмас, айирувчи абстракция маҳсули бўлиши лозим. Абстракт сўзларнинг лисоний хусусиятларидан бири

шуки – абстракт сўзлар предметнинг моддий белгиларини ифодаловчи сўзлар билан боғланишлар ҳосил қила олмайди. Кенг маъноли сўзлар эса бу каби боғланишлар ҳосил қила олади. Ушбу фикримизни Фаробийнинг субстанция ҳақидаги қарашларини келтириш билан далиллаш мумкин:

«Субстанция ўз табиати жиҳатидан чексиз даражада бўлақларга ажралиб кета олишлиги сабабли, сон ҳам табиати жиҳатидан чексиздир. Сон тўғрисидаги илм – бу субстанция бўлақларини бири-бирига кўпайтириш, бирини иккинчисига бўлиш, бирини иккинчисидан айириш, агарда бу бўлақларнинг негизи бўлса, негизини топишга ва уларнинг мувозанатини аниқлашга қаратилган илмдир. ... Бу илмни юнон донишмандлари арифметика деб атайдилар»¹⁹. Фаробий субстанциянинг ҳаракатчанлиги таъкидланиши билан бирга, осмон ҳаракатини ўрганувчи илм вужудга келганлигини айтади. Бу илм олдинги икки илм: арифметика ва геометрияга асосланиши, бу илмларсиз мавжуд бўлмаслиги таъкидланади ва бу илмнинг номи астрономия эканлигини ёзади. Субстанция ҳаракатдан ташқари овозга ҳам эга бўлиши ва бу белгини ўрганувчи мусиқа фани вужудга келганлигини айтади. Субстанция қизариш-оқариш, узайиш-торайиш, кўпайиш-камайиш, туғилиш-ўлиш, касалланиш-соғайиш каби белгиларга ҳам эга бўлади. Субстанциянинг бундай ўзгаришларини ўрганишга эҳтиёж туфайли табиат тўғрисидаги фан пайдо бўлганлигини баён қилади»²⁰.

Юқоридаги фикрларда субстанциянинг қисмларга ажралиши, унинг ҳаракатчанлиги, овозга эгаллиги, қизариши, оқариши, узайиши, торайиши, кўпайиши, камайиши, туғилиши, ўлиши, касалланиши, соғайиши каби белгиларга эгаллиги унинг абстракт моҳият эмаслигидан далолат беради.

10. Преметларнинг турли ўлчови ва меъёрларининг номлари. Бу гуруҳдан бўй (баландлик, пастлик), ҳажм (оғирлик, енгиллик, озғинлик, семизлик, катталиқ, кичиклик) каби ўлчов номлари ўрин олган. Мазкур сўзлар конкрет ва абстракт номлар оралиғидан ўрин

¹⁹ Абу Наср Фаробий. Ғозил одамлар шаҳри. – Тошкент, 1983. 174-176-бетлар.

1. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослиқ ва табиий фанлар. – Тошкент, 2001. 8-бет.

шани. Ушбу номлари хусусида кейинги бобда атрофлича тўхталиб ўтганим.

11. Жисмоний ҳолат номлари. Жисмоний ҳолат номлари объектидан ажратилган, лекин жисм билан боғлиқ ҳолатларни номлайди. *Чарчоқ, қийинчилик, ташналик, хасталик, касаллик, дармонсизлик, ҳолсизлик* каби сўзлар атаётган ҳолатларнинг айримларини визуал белгиларини бевосита кузатишда берилганлиги уларнинг абстракция даражаси пастлигидан дарак беради. Бу гуруҳдаги сўзлар ҳам конкрет ва абстракт номлар оралиғидан ўрин олади. (бу ҳақда кейинги бобларда батафсил маълумот берилади)

12. Эстетик тушунчалар. *Гўзаллик, назокат, дид, фаросат* каби сўзлар абстракт сўзлар қаторидан жой эгалласа-да, уларнинг абстракция даражалари жуда юқори эмас. Чунки, эстетик тушунчалар ақлий билиш маҳсули бўлиши билан бирга уларнинг кўриш орқали идрок қилинадиган белгилари мавжуд. *Келинчак назокат билан қадам босарди* гапида “назокат” номи билан аталаётган моҳият кўриш орқали билинмоқда. Ушбу гуруҳдаги сўзлар инсоннинг эстетикаси билан боғлиқ фазилатларини ундан айри ҳолда алоҳида субстанция сифатида номлар экан, шкаланинг абстракт сўзлар қаторини бошлаб беради. Энг конкрет ҳисобланган абстракт номлар эстетик тушунчаларни номловчи сўзлардир.

13. Руҳий ҳолат номлари. Мазкур гуруҳни *севинч, соғинч, шодлик, бахтиёрлик, изтироб, умидсизлик* каби абстракт лексемалар ташкил қилади. Лекин мазкур ҳолатларнинг инсон ташқи кўринишидаги белгиларининг мавжудлиги уларнинг шкаладаги ўрнини белгилаб беради.

14. Абстракт белги номлари. *Ботирлик, вафосизлик, виждонсизлик, донолик, зийраклик* каби абстракт белгиларни атаб келувчи номларнинг абстракция даражалари анча юқори бўлиб, объектидан ажратилганлик даражаси ҳам юқоридир. Масалан, мағрурлик ҳақида гапирилганда, мазкур белгига эга инсон назарда тутилмайди.

15. Муносабат номлари. *Дустлик, душманлик, нафрат, ишонч, ҳурмат, шафқатсизлик, тенгсизлик* каби сўзлар ушбу гуруҳни ташкил этади. Мазкур сўзлар ифодалаётган моҳиятлар бевосита кузатишда

берилмаган бўлиб, уларнинг моҳиятини фақат онгли равишда билиш мумкин. Шунинг учун мазкур сўзларнинг абстракция даражаси юқоридир. Масалан, “ишонч” сўзи талаффуз қилинганда ёки эшитилганда унинг бир ёки ундан ортиқ инсонларнинг муносабати эканлиги назарда тутилмайди. У гўё алоҳида моҳият сифатида идрок қилинади.

16. Ментал тушунча ва ҳолат номлари. Мазкур гуруҳни *фикр, гоя, ақл, онг, қизиқиш, билим, илм* каби сўзлар ташкил этади. Уларнинг абстракция даражаси руҳий ҳолат номларига нисбатан юқоридир. Чунки руҳий ҳолатнинг айрим белгиларини кузатишиз мумкин бўлади. Ақлий тушунча ва ҳолат номлари эса фақат ментал билиш орқали англанадиган воқеликларни атайди.

17. Шкаламизнинг мазкур ўрнидан этик тушунчалар ва ижтимоий ҳодиса номлари ўрин олган. *Ҳаё, номус, орият, маънавият, одоб, тарбия, хулқ, ахлоқ* каби этик тушунча номлари ва *сиёсат, мафкура, ҳокимият* каби ижтимоий-сиёсий тушунча номларининг абстракция даражаси деярли тенг бўлиб, бевосита кузатишда берилмайди. Мазкур сўзларнинг семантикасида уларнинг бошқа бир субстанциянинг белгиси эканлиги маълум даражада унутилган.

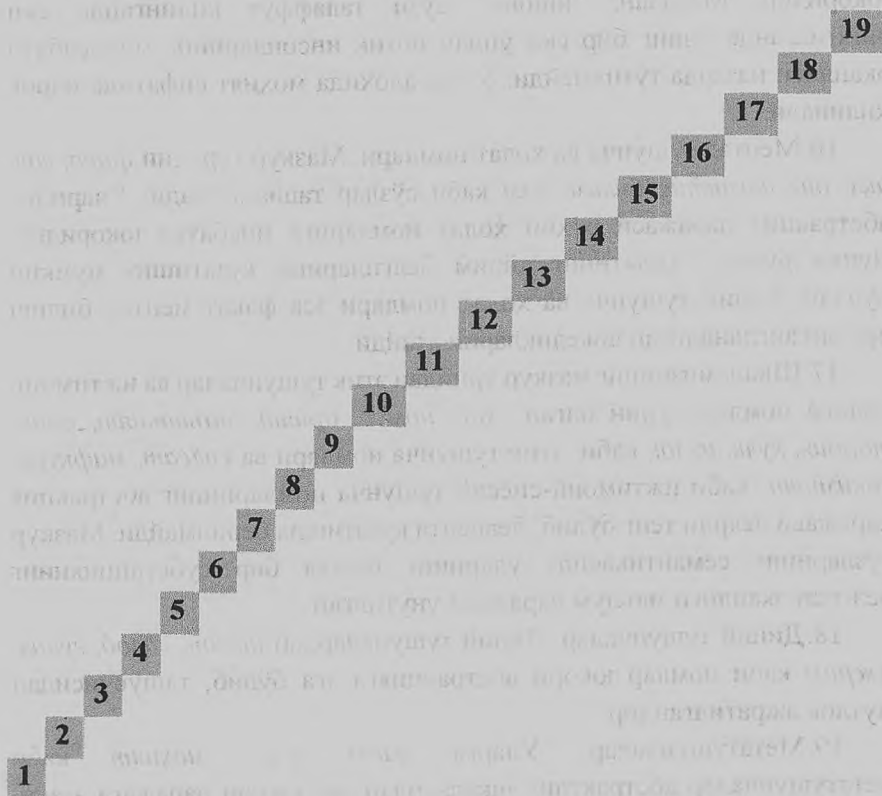
18. Диний тушунчалар. Диний тушуналардан *иймон, савоб, гуноҳ, ажрим* каби номлар юқори абстракцияга эга бўлиб, ташувчисидан мутлоқ ажратилгандир.

19. Метатушунчалар. Уларга *ҳаёт, умр, моҳият* каби метатушунчалар абстрактлик шкаласидан энг юқори даражага эгаки, мазкур сўзларнинг ташувчиси ҳақидаги маълумот уларнинг семантик таркибида мавжуд эмас. Масалан, “ҳаёт” сўзининг таҳлили шуни кўрсатадики, тирик жонзотлардан ажратилган мазкур белги алоҳида субстанция сифатида шакллана олган.

Ушбу конкретлик//абстрактлик шкаласидаги кетма-кетликни қатъий дея олмаймиз, балки айрим ўринларида субъективликка йўл қўйилгандир. Аммо мазкур шкала орқали тилда номларни конкрет ва абстрактга қатъий чегаралаш тўғри эмаслигини далиллаб беради. Зеро, конкрет сўзларда ҳам муайян даражада абстракция мавжуд бўлса, абстракт сўзларнинг маълум даражаларида номланаётган воқеликни эса бевосита кузатиш мумкин бўлади. Конкрет ва абстракт номлар

Ўртасида оралик ходисаларнинг мавжудлиги ҳам ушбу шкала ёрдамида аниқ намоён бўлади.

конкрет номлар

1-8

оралик номлар

9-11

абстракт номлар

12-19

1.3-§. Абстракт номларни ўрганишнинг экстралингвистик асослари

Абстракт номларнинг фалсафий ва мантиқий талқини. Тилда абстракт тушунчаларни ифодаловчи номлар бор экан, улар орасида конкрет номлар билан зиддият мавжуд бўлади ва бу зиддият абстрактлик/конкретлик фалсафий антиномиясини ўзида акс эттиради.

Лингвистик объектлар таҳлилида, хусусан, абстракт ва конкрет сўзларни ажратишда экстралингвистик омилларнинг аралашуви бир қатор тилшуносларнинг эътирозларига сабаб бўлиб келмоқда. Жумладан, уларнинг фикрича, «лисоний ҳодисалар тавсифида тил доирасидан чиқиш мумкин эмас»²¹ ва «семантик таҳлилни экстралингвистик воқеликни тавсифлаш билан алмаштириб бўлмайди»²². Лекин масаланинг иккинчи томонига ҳам эътибор қаратишимиз лозимки, «луғат таркибда мавжуд сўзларнинг асосий қисми у ёки бу тарзда нолисоний воқеликни акс эттиради. Шунинг учун сўзнинг маъносини унинг тилдан ташқаридаги боғлиқлигисиз ўрганиш сўз маъносидан объектив воқеликка қаратилган мундарижани инкор қилиш билан баробардир»²³. Кузнецов ҳам лексик бирликларнинг семантик тадқиқида экстралингвистик омилларнинг аҳамиятга молик эканлигини таъкидлайди: «Лингвистик семантиканинг асосий вазифаларидан бири нолисоний воқеликнинг сўз маъносида қандай акс этаётганлиги ва ўзгараётганлигини аниқлашдан иборатдир. Зеро, тил системасини белгилар системаси деб ҳисобласак, у тилдан ташқаридаги нарсаларни ифодалаш учун хизмат қилади ва белгининг маъноси тил системасидан ташқарида очилади»²⁴. Абстракт ва конкрет лексемалар маънода аксланаётган нолисоний воқеликнинг онтологик хусусияти нуктаи назаридан фарқланар экан, мазкур сўзларнинг моҳиятини очишда лисоний омиллар билан бирга нолисоний омилларга ҳам асосланиш зарурдир.

Абстракт ва конкрет сўзлар зиддиятининг нолисоний омиллари ҳақида фикр юритилганда, асосан, сўз маъноси асосида ётган тушунчанинг тури ва референтнинг онтологик хусусияти назарда тутилади.

²¹ Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования. – Л.: Просвещение, 1966. – С. 71.

²² Булыгина Т.В. Языковая концептуализация мира. – М.: Языки русской культуры. 1997. – С. 8

²³ Шершова И.С. К вопросу о критериях семантической классификации имён существительных. // Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка. – М., 1973. – С. 287-300.

²⁴ Бу ҳақида қаранг: Золотарёва Т. А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие а употребление артикля. Дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2003. – С. 10.

Тилдаги абстрактлик/конкретлик категориясининг мураккаб зиддиятини мазкур категорияларнинг фалсафий ва мантиқий асосларига таянмасдан очиб бўлмайди. Зеро, абстракция соф фалсафий гносеологик муаммо ҳисобланиб, абстракт ва конкрет тушунчаларнинг ажратилиши эса мантиқий масаладир. Аввало, айтиш керакки, абстрактлик ва конкретлик универсал мантиқий категориялардир. Мантиқий категориялар табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг умумий шакллари ўзида акс эттиради. Мантиқий категорияларда, жумладан, конкретлик ва абстрактлик категорияларида икки категориянинг бир-бирига зиддияти ёки ўзига хосликлари эмас, балки икки қарама-қаршиликнинг бутунлиги, яхлитлиги акс этади.

Абстракт номлар моҳиятини очишда тадқиқотчиларни турлича фикрлашга, мазкур номларни аниқловчи омилларнинг кўплигига сабаб бўлган ҳолатлардан бири абстракт ва конкрет тушунчаларни фарқлашда диалектал ва формал мантиқ қарашларида фарқланишларнинг мавжудлигидадир.

Диалектал мантиқ абстракт ва конкрет тушунчаларни фарқлар экан, ушбу фарқланиш формал мантиқ қарашларидан фарқ қилади. Диалектал мантиқнинг абстрактликка бўлган муносабатини таҳлил қилиш учун, аввало, унинг зидди бўлган конкретликка қўйган шартларига тўхталиб ўтиш лозим.

Диалектал мантиқ кўрсатмасига кўра, конкрет тушунчалар эмпирик, ҳиссий сезилувчан, бевосита кузатишда берилган конкретликни эмас, объектга хос хилма-хил белгиларнинг органик бутунлиги, яхлитлиги конкрет тушунчаларнинг асосий белгиловчи мезони деб ҳисобланади. Демак, тушунчанинг диалектал конкретлиги белгиларнинг шунчаки хилма-хиллиги эмас, балки хилма-хил белгиларнинг, улар муносабатининг предмет моҳиятини ифодаловчи яхлитлиги, бутунлигидир. “Абстрактлик эса сўзнинг этимологиясидан келиб чиқиб, “ажратилган”, “алоҳидаланган”, “яккалантирилган”, “ажратиб чиқарилган”, “чиқарилган” каби маъноларни англатади. Ажратилишнинг қаердан, қандай ва ким томонидан эканлиги, қандай шаклдалиги – сўз шаклидалиги, схема-чизма шаклидалиги, ҳатто онгдан ташқаридаги алоҳидаланган нарса шаклидалиги

аҳамиятсиздир. Кузатишда берилган чизма муайян бир нарсасизликнинг мураккаб системасининг, яъни конкретликнинг абстракт тасвиридир. Абстрактлик конкретликнинг ажратилган, унинг нисбий мустақил шаклланган, хусусий, бир томонлама тўлиқ бўлмаган лаҳзаларидан биридир²⁵. И.В. Арнольд абстракт сўзларга таъриф берар экан, диалектал мантиқ категорияларига асосланади: “Конкрет маънолар предметнинг ўзига хос барча хусусиятлари билан бирга идрок қилинадиган конкрет тушунчаларни ифодаласа, абстракт маънолар эса ташувчисидан ажратилган ҳаракат, ҳолат, хусусиятларни номлайди”²⁶.

Демак, диалектал мантиқда абстракт тушунчалар предметнинг барча ўзига хос хусусиятлари яхлитлигини ўзида акс эттира олмайдиган, унинг ажратилган, тўлиқ бўлмаган бир томони, бир лаҳзасинигина ифодалади. Диалектал мантиқ назариясига кўра, маълум бир тушунчани аниқ конкрет ва абстракт деб баҳолаш мумкин эмас. Абстрактлик ва конкретлик бир-бирига нисбатан олинган тушунчалардир. Масалан, Пикассонинг Мона Лиза сурати аёл ҳаётининг бир лаҳзасинигина акс эттиргани учун у абстракт. Лекин суратдаги аёлнинг табассуми бутун бошли сурат учун абстракт. Чунки у суратнинг ажратилган бир лаҳзасини намоён қиляпти. Аёл табассумига нисбатан эса сурат конкрет ҳисобланади.

Абстракт ва конкрет тушунчалар билан, асосан, формал мантиқ шуғулланади ва унда абстрактлик/конкретлик ўзгача талқин қилинади. Унга кўра, бутун предметни, унинг қисмини ёки предметлар синфини ифодаловчи тушунчалар конкрет тушунча, ушбу предметларнинг ажратилган хусусиятини ифодаловчи тушунчалар абстракт тушунчалар деб белгиланади.

Формал мантиқ нуқтаи назарига кўра, абстракт тушунчалар ташувчисидан ажратилган, алоҳидаланган хусусият, муносабатлар бўлиб, улар бевосита кузатишда берилмаган, тафаккурнинг ақлий операцияси маҳсулидир. Масалан, “дарахт”нинг алоҳидаланган “чидамлилики” хусусиятини формал мантиқ асосларига кўра абстракт тушунча дейиш мумкин. Зеро, объектив оламда ташувчисиз мавжуд

²⁵ Ильенков.Э.В. Диалектическая логика // Основы философской культуры. Электрон ресурс.

²⁶ Арнольд И.В. Семантическая структура слов в современном английском языке и методика её исследования. – Л.: Просвещение, 1966. – С. 62.

бўлмайдиган мазкур хусусият тафаккурнинг абстракция жараёни натижасида объектидан алоҳидаланиб, мустикал субстанция сифатида фикр қилинмоқда.

Кўриниб турибдики, формал ва диалектал мантикнинг абстрактлик ва конкретликка қўйган шарт ва талабларини қориштириш мумкин эмас. Диалектал мантиқ абстракт деб ҳисоблаган тушунча формал мантиқ асосларига кўра конкрет бўлиши мумкин. Юқорида диалектал мантиқ абстракт деб ҳисобланган сурат формал мантиқ асосларига кўра конкретдир. Зеро, чизманинг моддий субстанция сифатида объектив оламда мавжудлиги, уни бевоста кузатиш мумкинлиги, локалликка эгаллиги формал мантиқ асослари бўйича уни конкрет деб белгилашга замин бўлади.

Юқоридаги фикрлар билан диалектал ёки формал мантиқ қарашларининг бири тўғри, иккинчисини нотўғри дейишдан йироқмиз. Чунки диалектал ва формал мантиқ абстрактлик ва конкретликка турли нуқтаи назардан қарайди ҳамда шундан келиб чиқиб турлича муносабат билдиради. Шу ўринда айтишимиз керакки, тил сатҳидаги абстрактлик ва конкретликни белгилашда, асосан, формал мантиқ асосларига таянилади. Яъни абстракт сўзар номлаётган моҳиятларни тушунчавий характерга эгаллиги, материал денотатга эга эмаслиги, бевосита кузатишда берилмаганлиги, макон билан боғлана олмаслиги кабилар тилшунослиқда абстракт сўзларни ажратишдаги энг асосий белгилардир.

Абстракт сўзларнинг аксиологик талқини. Абстракт сўзларда халқнинг маънавий, ахлоқий, эстетик меъёрлари, ҳис-туйғулари, орзу-умидлари, ақлий салоҳияти акс этади. Шунинг учун ҳам абстракт сўзларнинг аксарияти халқимизда қадриятга айланган ва улар эпик, бадий, илмий асарларда кенг ёритилган; халқ оғзаки ижоди намуналаридан мустаҳкам ўрин олган.

«Агар одам зоти сайёрамизда яшаган илк давридан бошлаб фойда, қиймат ва қўшимча қийматдан кўра қадриятни устивор билганида, Ер юзининг манзараси бутунлай бошқача бўлган, инсониятни эса экологик бўҳронлар, уруш хавфи ва маънавий таназзул каби умумбашарий муаммолар кутиб турмаган бўлар эди! Фойда ва қиймат, сўнгра эса қўшимча қиймат ва капитал инсон ҳаётининг барча

жабҳаларида устувор тушунчаларга айланиши учун одамзот наслининг не-не авлодлари оламга келиб кетмади дейсиз. Бугунги кунга келиб, инсоният яна коинот, олам, башарият, табиат ва одамзот наслининг уйғунлигини саклаб қолиш учун кадр ва кадрият ҳам зарурроқ эканлигини аста-секин англай бошлади»²⁷. Олимнинг бу фикрларига кўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, инсон шахс бўлиб шакллангандан бошлаб ҳар бир даврнинг, ҳар бир маконнинг ўзига мос ва ҳамда умуминсоний кадриятлар тизими мавжуд эди ва мавжуддир. Зеро, инсонни инсон қилиб турган муқаддас тушунчалар бор экан, у ҳазрати инсондир. Лекин тарихдан маълумки, кадриятлар ҳар доим давлат ёки ҳукумат даржасига кўтарилмаган даврлар бўлди, антикадриятларни тарғиб қилувчи оқимлар, кадриятларнинг тўкнашуви кабилар кадриятнинг кадрсизланишига туртки бўлди. Энг қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам кадриятлар ҳақида маълумотлар олиш мумкин.

Маълумки, “Авесто” тарихимизни ўрганишда энг дастлабки ёзма манба ҳисобланади. Унда халқимиз тарихининг энг кўхна даврларидаги ҳаёти, турмуш тарзи, ахлоқий меъёрлари, урф-одатлари, диний эътиқоди каби масалалар, ўша давр ҳаётига оид кўплаб қоидалар баён қилинган.

“Авесто”нинг 3 та муҳим қоидаси бўлиб, улар эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амалдир. Бу қоидалар Зардуштийлик таълимотининг асосини ташкил этган. Ушбу таълимотга кўра инсон яхши фикрга эга бўлса, жаҳолат ва разолат ундан йироқ бўлади, бошқа инсонларга нисбатан ғаразгўйлик қилмайди. Асарда инсон яшаш тарзининг мезони сифатида ростгўйлик, тўғрилиқ, ҳаллолик, поклик каби сифатлар кўрсатилган.

Кадриятлар мавзуси «Моний даври» (милоднинг III-IV асри, асосчиси Моний 216-276 йилларда яшаган) фалсафий-илоҳий таълимотида ҳам яққол ифодаланган. Моний фикрича, икки дунё – «зулмат ва зиё дунёси» мавжуд, биринчисид адолатсизлик, зулм, зўравонлик ҳукм суради, иккинчиси абадий, емирилмайдиган, доимий

---

²⁷ Қ. Назаров. Кадриятлар фалсафаси (аксиология). – Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. 3-бет.

қадриятлар дунёсидир²⁸. Тенглик тушунчаси ҳам қадим замонлардан бери халқимизнинг қадриятига айланган.

«Фирдавсий ўзининг ўлмас “Шоҳнома” асарида Турон мамлакати, халқ кўзғолони, Маздакнинг таълимоти тўғрисида ҳикоя қилади. Маздакнинг барча кишилар тенглиги ҳақидаги таълимоти Марказий Осиёда ҳам кенг ёйилган»²⁹. Тенгсизлик кишиларнинг қон-қонидан ўтар экан, тенглик уларнинг орзу-истакларига, ҳаётий мақсадларига айланиб, бу қадрият учун минглаб инсонлар умрини фидо қилгани тарихдан маълум.

Абу Наср Фаробий билиш ҳақидаги фаннинг – гносеологиянинг шаклланишига тамал тошини қўйган мутафаккирдан бири эди. Унинг абстракт сўзларнинг пайдо бўлишидаги асос – ақлий билиш хусусидаги фикрлари диққатга сазовордир. Бу ўринда Фаробийнинг “Фозил одамлар шаҳри” рисоласидаги фалсафий қарашларига эътибор қаратамиз. Фаробий шаҳар-давлатларни фозил ва жоҳилга бўлади. «Фозил шаҳарлар шундай шаҳарки, у аҳолисининг ўзаро ҳамкорлиги асосида мавжуддир», – деб ёзади аллома. «Камолотнинг юқори чўққисига эришган жамиятларда касб-хунарни озодона танлаш имконияти бор. Бу ерда яккахокимлик йўқ бўлиб, ҳақиқий озодлик ва тенгҳуқуқлик ҳукмронлик қилади. Бундай шаҳарларнинг аҳолиси ўз бошлиғини сайлайди, аммо уни ҳар қачон ҳокимиятдан маҳрум қилиши ҳам мумкин. Бундай шаҳарларнинг бошлиқлари ўз фаолиятларида адолат, тенг ҳуқуқлилиқ ва умумий фаровонлик қонидасидан келиб чиқадилар»³⁰. Фаробийнинг мазкур рисоласидаги фикрлари халқнинг орзуси – адолатли, тенг ҳуқуқли, фаровон идеал жамият куриш орзусидир. Фаробий назарда тутган “фозил одамлар шаҳри” идеаллаштирувчи абстракция натижасидир. Нарса, ҳодиса ёки жараёнларнинг мутлоқлаштириш, сўнгги нуктасига етказиш идеаллаштирувчи абстракция тури деб ажратилади³¹. Идеаллаштирувчи абстракция натижаси реал оламда ҳеч қачон мавжуд

²⁸ Қ. Назаров. Юқоридаги асар, 5-бет.

²⁹ И.М.Мўминов. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1999. 15-бет.

³⁰ Qarang: Farobiy Majmuit at-rasil al-hukuma. O'z FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik institutida arab tilida saqlanayotgan 2385-raqamli ostidagi qo'lyozma 2a sahifasi.

³¹ Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: Акад. наук СССР, 1961. – С.20-22.

бўлмайди. У фақат инсонларнинг ўй-фикрларида, орзуларида, хаёлларида яшайди. Бу каби идеал нарсалар кўп эмас, уларга идеал газ, абсолют нуқта каби санокли тушунчаларни мисол қилиш мумкин. Бу каби ҳеч қачон содир бўлмаган ва бўлмайдиган орзу-истакларнинг юксак даражадаги натижасини абстрактлаштириш муаллифдан жуда улкан тафаккур ва зехни талаб қилади. Одатда, бу каби идеаллаштирувчи абстракция асосида яратилган асарларга XV асрда яратилган Кампанелланинг “Қуёш шаҳри” асари типик намуна сифатида келтирилади. Лекин ундан бир неча аср муқаддам яратилган Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” Кампанелла учун илҳом манбаи бўлган бўлиши мумкин.

Тарих, астрономия ва минералогияга катта ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний қадриятларга, инсоний фазилатларга тўхталиб, қуйидаги фикрларни келтиради: «Яхшиликка интилиш, унинг (олийжанобликнинг) ўсгани сари кучаяверади ва яхшилик умуман жамики одамларга, хусусан, қариндош-уруғларга яхшилик тилашдан иборат, қўл калталик қилганда ёлғиз яхши ният билан, имкон берганда эса бевосита хайрли иш билан яхшилик қилинади»³².

Абу Али Ибн Сино нафақат тиб илмининг билимдони, балки буюк файласуф ҳам бўлган. Афсуски, унинг фалсафий муаммоларга бағишлаб ёзилган “Адолат” номли фалсафий энциклопедияси, “Шарк фалсафаси”, “Яхши иш ва гуноҳ” каби асарлари бизгача етиб келмаган. Қадриятлар муаммоси Ибн Сионинг “Донишнома”, “Соломон ва Ибсол” каби бизгача етиб келган асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Унинг назарида ўз ибтидосини Аллоҳдан олган борлиқ ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри бекиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади³³.

Абстракт номлар аталувчи қадриятлар масаласи, абстракт номларнинг фалсафаси ва бадиияти тасаввуф таълимоти намоёндаларининг асарларида кенг талқин қилинди. Тасаввуф

³² Бу ҳақида қаранг: И.М.Мўминов. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Фан, 1999. 41-бет.

³³ Назаров.Қ. Қадриятлар фалсафаси (аксиология). –Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. 7-бет.

адабиётида абстракт маъноли таянч тушунчаларни конкрет сўзлар – тимсоллар орқали берилиши анъанага айланган.

Ушбу таълимот вакилларида бири – Алишер Навоийнинг ижодига назар ташласак, абстракт сўзларнинг турфа маъноларда қўллаганини, абстракция даражаси ғоятда юкори бўлган ишқ, муҳаббат, сархушлик каби маъноларни оддий конкрет сўзлар мисолида очиб бергани каби юксак бадиий маҳоратга гувоҳ бўламыз. Навоий асарларининг моҳиятини ташкил этган юксак инсоний қарашларнинг аксарияти абстракт характерга эга. Ҳаттоки, асарларининг номланишида бундай ёндашув ўз аксини топган: “Бадойиъ ул-бидоя”, “Наводир ун-ниҳоя”, “Хазойин ул-маоний”, “Ҳайратул-аброр”, “Назм ул-жавоҳир”, “Маҳбуб ул-қулуб” каби.

Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да “вафо” тўғрисида шундай ёзади: «Вафо шундай бир покиза маҳбубки, у табиати ва кўнгли пок бўлмаган кимсага ром ва улфат бўлмайди. Вафо шундай бир пок зот матлубки, у зоти тоза, табиати пок бўлмаган одамга яқинлашмайди ва унга рағбат кўрсатмайди. Вафо – шундай асл гавҳарки, у инсоният тожини безайди»³⁴.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида юртимизда вужудга келган “жадидлар” оқими вакиллари М.Бехбудий, Сўфизода, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитратларнинг ижодида қадриятлар масаласи, жумаладан, миллий ва умуминсоний қадриятлар масаласи муҳим ўрин тутган.

Абдулла Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” китобида маънавий қадриятлар тизими таҳлил қилинади. Авлоний хулқларни яхши ва ёмонга ажратади. Яхши хулқларга фатонат, назофат, ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни севмоқ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок, зако, лафз, иқтисод, виқор, итоат, садоқат, адолат, муҳаббат, авф кабиларни киритади. Ёмон хулқларга эса ғазаб, жаҳолат, розолат, адоват, ҳасосат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, зулм кабиларни киритади. Маълумки, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари дарслик сифатида ёзилган. Агар мазкур дарслик ўрта мактаб ўқув режаларига фан ва дарслик сифатида

³⁴ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига таъдил. –Тошкент: Sano-standart, 2018. 110-бет.

киритилса, бугунги глобаллашув жараёнлари халкимизнинг бир неча асрлик маънавиятига камроқ путур етказарди.

20-асрда ижод қилган А.Қодирий асарларидаги кадриятлар тизимининг ўзига хослиги олимлар ва оддий халкимиз томонидан кўп бора эътироф этилган. Биргина “Меҳробдан чаён асари номига тўхталамиз. Адиб абстракт тушунча, нафақат тушунча, салмоқли фикрни, ғояни иккита бир-бири билан маъновий зид бўлган конкрет сўзлар “меҳроб” ва “чаён”ни боғлаш орқали ифода этади. Маълумки, меҳроб “масжиднинг қибла томонидаги деворида таҳмон шаклида қурилган жой” маъносини билдиради ва бу сўзда “муқаддас” прагматик маъно мавжуд. Чаён ўзининг оғрикли захри туфайли халкимизнинг қаттиқ нафратига учраган ва бу ҳолат номнинг табуга учраши билан изоҳланади. Эътибор қилинса, чаёндан ҳам захарлироқ хашаротлар, жонзотлар мавжуд. Лекин ўзбек тилида хашаротлардан биргина “чаён” сўзи табуга учраб, у “оти йўқ”, “газанда”, “эшак” номлари билан аталади. Бу икки прагматик маъноси билан антоним ҳисобланган сўзларни оксюмороник қўллаш орқали Абдулла Қодирий муқаддас, улуғ жойларда; мавкеи улуғ инсонларда ҳам тубанликлар, пасткашликлар борлигини моҳирона ифодалаб берган.

Абстракт сўзларнинг аксиологик талқинига “Юксак маънавиятли шахсни шакллантиришнинг тарбия технологияси” номли монографияда педагогик нуқтаи назар билан ёндашилган ва таснифланган. Унда шахснинг маънавий камолотини шакллантиришни белгилаб берувчи фазилатлар деб ватанпарварлик, инсонпарварлик, ахлоқийлик, меҳнатсеварлик каби кадриятлар белгиланган. Жумландан, **«Ватанпарварлик** фидойилик, ҳамжихатлик, тинчликсеварлик, даҳлдорлик, мардликни; **инсонпарварлик** эзгулик, андишалик, раҳмдиллик, саховатлилик, камтарликни; **ахлоқийлик** одоблилик, олижаноблик, ҳалоллик, бағрикенглик, виждонлилик, ўз-ўзини англашни; **меҳнатсеварлик** тиришқоқлик, ташаббускорлик, интизомлилик, ва ижтимоий фаолликни ўзида мужассамлаштиради»³⁵.

³⁵ Эгамбердиева Н., Ходжаев Б., Бегимкулов У., И.Йўлдашев ва б. Юксак маънавиятли шахсни шакллантиришнинг тарбия технологияси. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2012. 43-44 бетлар.

Мустақиллик йилларида “истиклол”, “мустақиллик”, “озодлик”, “хурлик” каби янги қадриятлар шаклланди ва булар мазкур давр адабиётидан мустаҳкам ўрин олди:

Эртақларда мўъжизалар сеҳр сабаб,

Гулу гиёҳ кўкаргайдир меҳр сабаб.

Тафаккурнинг хурлигига недир сабаб?

Озодлик ҳам, ободлик ҳам ўзи келмас,

Ойдан тушган эмас, кўкдан тушган эмас. (Иқбол Мирзо)

Мустақиллик йилларида “ватан” қадриятининг мазмун мундарижаси ўзгарди. Эндиликда “ватан” сўзи туғилган гўшадан Ўзбекистон сарҳадларигача бўлган манзилни ифода этади. Мазкур ифода англатаётган макон Совет давридагига нисбатан анча кичик бўлса-да, эндиликда унинг қадри баланд бўлди, ҳақиқийлик касб этди. Унга нисбатан масъуллик, тарихга эҳтиром, келажакка ишонч шаклланди, “ўзимники” деган дахлдорлик ҳисси пайдо бўлди. Ушбу фикримизни қуйидаги шеърий парча билан изоҳлаш мумкин:

Мен дунёни нима қилдим,

Ўзинг ёруғ жаҳоним,

Ўзим хоқон,

Ўзим султон,

Сен тахти Сулаймоним,

Ёлғизим,

Ягонам дейми,

Топинган қошонам дейми,

Ўзинг менинг улуглардан

Улугимсан, Ватаним... (М.Юсуф)

Абстракт номлар билан нафақат миллий, балки умуминсоний қадриятлар ҳам номланади. Демак, барча тиллар луғат таркибида халқнинг орзу-истакларини, фазилатларини, эътиқодини, этик ва эстетик меъёрларини, маънавий ва маданий тушунчаларни номловчи абстракт номлар мавжуд.

1.4-§. Абстракт номларнинг лингвистик талқини

Тилнинг энг муҳим вазифаларидан бири номлашдир. Сўз ниманики номласа, номланаётган моҳият нарса, белги, ҳаракат ёки миқдор бўлишидан қатъи назар у номдир. «Сўз тилнинг энг муҳим номинатив бирлигидир, чунки у борлиқдаги нарса-буюмларни, предмет сифатида тасаввур қилинадиган мавҳум тушунчаларни, ҳаракат-ҳолатни, ранг-тус, маза-таъм, ҳажм-миқдор, ҳислат каби белги-хусусиятларни номлайди: *дарахт* (предмет номи), *онг* (мавҳум тушунча номи), *ишламоқ* (ҳаракат номи), *оқ* (ранг-тус номи), *ширин* (маза-таъм номи), *катта* (ҳажм номи), *беиш* (миқдор номи) каби»³⁶.

Нимани, қай тарзда номлашига қараб номлар ҳам турли нуктаи назарлардан тасниф қилиниши, ўрганилиши мумкин. Шу нуктаи назардан абстракт моҳиятларни, тушунчаларни номловчи абстракт номлар ҳам алоҳида гуруҳни ташкил этади ва улар муайян ўзига хосликларга эга.

Абстракт сўзлар нимани номлайди? Абстракт сўзлар моддий воқелиқда мавжуд бўлган муайян бир нарса, ҳодисанинг маълум бир белги, хусусият, муносабатини ташувчисидан фикран алоҳида предмет сифатида номлайди. Масалан, қуёш моддийлик сифатида мавжуд, уни кўриш, ҳис қилиш мумкин. Ёки моддийликда тош мавжуд ва биз уни сезги аъзоларимиз ёрдамида ҳис қила оламиз. Лекин, воқелиқда инсонийлик деган моддийлик мавжуд эмас. У муайян моддийликнинг (инсоннинг) белгиси, фазилати бўлиб, у ҳеч қачон ўз объектдан (инсондан) алоҳида мавжуд бўлмайди. Демак, абстракт сўзлар номлаётган моҳият объектив оламда мустақил тарзида мавжуд эмас. Улар объектив мавжуд предмет ва ҳодисаларнинг фақат тафаккурдагина алоҳида ажратилган муайян белгиси ёки муносабатини номлайди. Тафаккурда ҳосил қилинган моҳиятлар эса номоддий характерда бўлиб, улар шаклсиз ва сезги органларимизга таъсирсиз бўлиб, ақлан англанади, қалбан ҳис қилинади. Халқаро илмий атамашуносликда бу олам идеал олам деб номланса, халқимизнинг юксак фалсафий, илмий меросига мурожаат қиладиган бўлсак, бу олам руҳият, маънавият номлари билан аталган.

³⁶ Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: Talqin, 2005. 141-bet.

Абстракт сўзлар номлаётган моҳият реал мавжудми? Бу саволга жавоб бериш учун реаллик ва мавжудлик ҳақидаги билимларга тўхталиб ўтиш лозим. Биз ва биздан ташқаридаги жамики оламлар ҳаммаси борлиқдир. Мавжудлик – борлиқнинг ҳозирги пайтда намоён бўлиб турган қисми ҳисобланиб, унинг инсон онгига таъсир қиладиган, яъни биз била оладиган қисми реалликдир. Мавжудлик моддий ва идеал характерда бўлади. Моддий мавжудлик моддий воқелик, объектив воқелик, объектив реаллик каби терминлар билан ҳам номланиб, сезги аъзоларимизга таъсир қилади ва ҳиссий билиш орқали идрок қилинади. Тафаккур, онг, ғоялар, фикрлар, туйғулар, хаёллар ҳам моддий олам элементлари каби мавжуд. Фақат улар идеал характерда бўлиб, муайян шаклга, моддийликка эга эмас. Онгимизда яшовчи идеал олам ҳақида гапирар эканмиз, у бор ва мавжуд. Фақат уни кўриш, ушлаш, эшитиш, ҳидлаш ва таътиб бўлмайди. Ҳаётимизни измга солиб бошқариб турган орзулар, мақсадлар, умидлар, бизни яшашга ундаган меҳр, муҳаббат, туйғуларимизни тартиблаган андиша, ҳаё ва энг асосийси инсонни мавжудлигини белгиловчи онг, тафаккур – булар барчаси рўё эмас, ҳақиқатдир. Фақат бу ҳақиқатларнинг мавжудлиги инсон билан, инсон онги ва уни реаллаштирувчи тили билан шартлангандир. Абстракт номлар замиридаги моҳият инсондан, унинг онгидан ҳамда тилидан ташқарида мавжуд эмас. Зеро, инсон тафакқурининг имкониятлари асосида моддий олам белгиларини объектидан ажратиб алоҳидалаш мумкин бўлди ва унинг натижаси тилда абстракт номлар мисолида намоён бўлди.

Ўзбек тилшунослигида биз “абстракт номлар” термини билан ўрганилаётган лексик бирликлар “мавҳум отлар”, муайян деб юритилиб келинган. Биз шу пайтгача истеъмолда бўлган “мавҳум” термини ўрнига “абстракт” терминини таклиф қилмоқчи эмасмиз. Лекин ушбу тадқиқотда “абстракт” термини ушбу номларнинг моҳиятини тўлиқроқ очади, деган фикрда бўлдик. Зеро, ўзбек тилида “мавҳум” сўзи кўп маъноли бўлиб, унинг “ноаник, мужмал” маъноси ҳам борки, “мавҳум” атамаси билан номланаётган сўзларнинг семантикасининг изоҳида мазкур “ноаник” маънонинг салбий таъсири сезилади.

1978 йилда М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расуловлар томонидан яратилган “Ўзбек тили” дарслигида ҳам ифодаланган тушунчанинг хусусиятига кўра турдош отлар конкрет ва абстракт отларга ажратилган. Бевосита предмет англатадиган отлар конкрет, мавхум тушунчаларни, белгини предмет сифатида англатадиган отлар эса абстракт отлар деб келтирилган³⁷.

Ш.Раҳматуллаев ҳам биз каби “мавхум от” терминини қўлламайди. Олим “фикрий отлар” терминини ишлатади: «Жисмий (конкрет) ва фикрий (абстракт) отлар: *дарахт-, микрофон-, жаҳл-, озодлик-* каби. Жисмий отлар англатадиган предметни одатда кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлади; фикрий отлар англатадиган предмет тасаввур қилинади»³⁸. Дарҳақиқат бу ўринда мазкур сўзларнинг аклий билиш натижаси эканлиги таъкидланган.

Р.Р.Сайфуллаева, Б.Р.Менглиев, Г.Х.Боқиева, М.М.Қурбонова, З.Қ.Юнусова, М.Қ.Абузаловалар ҳаммуаллифлигида ёзилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслигида турдош от ифодаланган тушунчанинг характерига кўра муайян ва мавхум отларга бўлинади. “Сезги аъзоси билан сезиш мумкин бўлган предметни атовчи от – муайян от. Муайян отни бевосита санаш мумкин. Шунинг учун бундай от санок сон билан муносабатга киришади. Шунингдек, шахсий баҳо шакли, кўплик кўшимчасини олиши мумкин: (*бешта дафтар*), (*юзлаб одам*), (*ўғилча*), (*қизгина*).

Мавхум от турли нарсада мавжуд бўлган бир хил ёки ўхшаш сифатни бир алоҳидалик тарзида ифода этади. Масалан, *олма, қовун, шакар, қанд* отининг муҳим сифат белгиси “ширинлик” бўлса, “ширинлик” мавхум отида юқоридаги нарсаларда мавжуд бўлган умумий белги бир алоҳидалик сифатида берилади. Шунинг учун муайян ва мавхум отнинг фарқли томони фақатгина уларнинг ҳақиқий (*китоб, олма, эшик*) ёки хаёлий (*севги, ишқ, ширинлик*), умумий ва якка нарсани ифодалашга эъсо, балки белги, сифат маъносининг қай усулда талқин этилиши ҳам»³⁹.

³⁷ Мирзаев М, Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. 94-бет.

³⁸ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Universitet, 2010. 204-bet.

³⁹ Sayfullayeva R., Sayfullayeva R., Mengliyev M., Boqiyeva B., Qurbonova R., Z.Yunusova, Abuzalova R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va taxnologiyalar, 2009. 223-224-betlar.

Ушбу таъриф ўзбек тилшунослигида абстракт отларга берилган тўғри таърифлардан бўлиб, унда белгининг алоҳида воқелик сифатида берилиши қайд этилган. Лекин бу ўринда “ширинлик” сўзининг мисол сифатида берилишига эътирозимиз бор. Дарҳақиқат, “ширинлик” сўзида абстракция мавжуд.

Канднинг “ширин” белгиси ташувчисидан ажратилиб, алоҳидалик тарзида номланмоқда. Д.П.Горскийнинг «Вопросы абстракции и образования понятий» асарида ҳам бу каби тушунчалар абстракт тушунчалар деб берилган⁴⁰. Абстрактликка бундай муносабат фалсафий ёндашиш ҳисобланади. Лекин мантиқ илмига кўра ҳар қандай абстракт тушунчада аксланаётган белги бевосита кузатишда берилмаган гносеологик моҳиятлар бўлиши лозим. Жаҳон тилшунослигида ҳам номланаётган воқеликларнинг бевосита кузатишда берилмаганлиги абстракт сўзларнинг асосий шарти ҳисобланади. Абстракт тушунчалар ақлий билиш натижаси эканлигини Ш.Раҳматуллаев ҳам тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш орқали ифода этади: «Лисон киши миясидаги тил хотираси қисмида мавжуд мавҳум ҳодиса бўлиб, ақл билан идрок қилинади; нутқ эса ана шу мавҳум ҳодисадан фойдаланиш жараёни натижасида юзага келадиган моддий ҳодиса бўлиб, уни талаффуз бирликлари сифатида эшитамиз (ёзувда эса кўрамиз)»⁴¹. Ширинликда аксланаётган “ширин” белгисини эса таъм орқали эмпирик билиш мумкин. Шунинг учун “ширинлик” сўзини абстракт сўз дея олмаймиз. Рус тилшунослигида эса бу каби ажратилган сўзлар “отвлечённый” термини билан аталади.

Ҳ.Жамолхоновнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигида мавҳум тушунчалар ифодаловчи сўзлар араб тилидан ўзлашган сўзларнинг муайян таркибий қисмини ташкил қилиши ёритилади⁴². Шунга ўхшаш фикр Э.Қиличевнинг “Ҳозирги ўзбек тили” дарслигида ҳам келтирилган: «Аниқ маъноли сўзларнинг аксарияти ўз қатламга хос, мавҳум маъноли сўзларнинг аксарияти ўзлашма қатламга

⁴⁰ Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: Акад. наук СССР, 1961. – С. 21-23.

⁴¹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. –Toshkent: Universitet, 2010. 2-bet.

⁴² Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. 300-bet.

хосдир»⁴³. Э.Қиличев мавҳум маъноли от ясовчи кўшимчалар ҳақида баҳс олиб борар экан, унда абстракт бўлмаган сўзлар қориштириб юборилган:

«Мавҳум маъноли от ясовчилар: -лик: яхшилик, гўзаллик.

-чилик: пиллачилик, пахтачилик.

-гарчилик: лойгарчилик, одамгарчилик.

-ч, -инч: ишонч, севинч.

-ш, -иш: қурилиш, йиғилиш.

-лаштириш: радиолаштириш, электрлаштириш⁴⁴».

Бу ўринда фақат “яхшилик”, “гўзаллик”, “одамгарчилик”, “ишонч”, “севинч” абстракт отлардир.

6-синф мактаб дарслигида абстракт отларга қуйидагича таъриф берилади:

«Сезги аъзоларимиз орқали билишимиз мумкин бўлган нарсаларни билдирган отларга атоқли отлар деймиз. Сезги аъзоларимиз орқали билишимиз мумкин бўлмаган тафаккур ва тасаввур орқали идрок қилинадиган нарсаларни билдирган отларга мавҳум отлар дейилади: дев, хаёл, ақл, ўй, гўзаллик ва ҳоказо.

Аниқ отлар бирлик ва кўплик шаклида қўллана олади, ammo мавҳум отлар кўплик шаклида қўлланганда, кўплик маъноси эмас, балки таъкидлаш, кучайтириш маънолари ифодаланади»⁴⁵.

Ушбу таъриф абстракт ва конкрет отлар номлаётган тушунчаларни билишдаги фарқлилик асосига қурилган бўлиб, дарҳақиқат, абстракт отлар тафаккур ва тасаввур орқали идрок қилинадиган воқеликларни номлайди. Лекин биз мазкур тадқиқотимизда “дев”, “ажина”, “ялмоғиз” каби номларни абстракт отлардан алоҳидалаш фикрини илгари сурмоқчимиз. Бу каби сўзларни жаҳон ва ўзбек тилшунослигида абстракт ёки конкрет лексикага киритилган ҳолатлар учрайди. Лекин биз ушбу тадқиқотимизда уларни абстракт сўзларга киритмадик. Бизнингча, бу каби сўзларнинг ва абстракт номлар қуйидагича фарқлари бор:

⁴³ Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек тили. – Бухоро, 1999. 92-бет.

⁴⁴ Қиличев Э. Юқордаги асар. 159-бет.

⁴⁵ N.Mahvudov, A.Nurmonov, A.Sobirob. Ona tili. Darslik. 6-sinf. –Toshkent: Tasvir, 2017. 33-бет.

- абстракт сўзлар айирувчи абстракция натижасида шаклланади. Яъни маълум бир предметнинг у ёки бу жиҳати шу предметдан фикран алоҳида моҳият сифатида талқин қилинади ва номланади. “Дев”, “пари”, “фаришта” каби сўзлар эса муайян жиҳат, хусусиятни эмас, алоҳида субстанцияни номлайди. Уларда айирувчи абстракция ва ажратилиш мавжуд эмас.

- “Дев”, “ажина”, “ялмоғиз” каби сўзлар номлаётган моҳиятларнинг инсонлар онгида инвариант образи мавжуд. Абстракт сўзлар эса, тил эгалари онгида инвариант образ ҳосил қила олмайди. Яъни, “ялмоғиз” деган моҳият мавжуд бўлмагани ҳолда, унинг барча ўзбек тили эгалари онгида умумий «сочлари пахмоқ, бели букик, бурни узун ва қайрилган, супурги ушлаган» образи мавжуд. Бундай инвариант образ ҳеч бир абстракт сўзда мавжуд эмас.

- “Дев”, “ажина”, “ялмоғиз” каби сўзларнинг семантик структураси “предмет” семасига ва денотатив маъно қиррасига эга бўлади. Абстракт отларда эса “предмет” семаси мавжуд бўлмайди ва улар денотациядан ҳолидир. Ушбу фикримизни қуйидаги матн орқали ҳам далиллаш мумкин: *Қизалоқ холасига миннатдорчилик билдирибди ва йўлга тушибди. Йўл юрса ҳам мўл юриб ўрмонга етиб келибди. Қараса, баланд ихота ортида товук оёқли, қўчқор бошли ёғоч кулба турганмиш. Кулба ичида қоқсуяк ялмоғиз камтир канопдан кийим тикиб ўтирганмиш.* (Жаҳон халқлари эртаги. Ялмоғиз) Мазкур матнда ялмоғизнинг ташқи кўриниши (қоқсуяклиги), у яшаётган жой (*товук оёқли, қўчқор бошли ёғоч кулба*), бажараётган ҳаракати (*тикиб ўтирганлиги*) аниқ тасвирланган. Демак, ушбу сўз тўқима образни номлаши билан конкрет сўзлардан фарқли бўлса, муайян ташқи кўринишга, локалликка ва ўзига хос белгиларга эга бўлиши билан абстракт сўзлар қаторидан ўрин ололмайди.

Абстракт номларга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Абстракт номлар нарсанинг белги, ҳолат, муносабат ёки ҳаракатини объектдан фикран ажратиб алоҳида субстанция сифатида номловчи сўзлардир. Абстракт номлар бевосита кузатишда берилмайдиган гносеологик моҳиятларни номлайди.

Д.Абдуллаева лексик сатҳдаги абстракция ҳақида муносабат билдираар экан, уни сўз туркумларининг ўзгариши билан боғлайди:

«Семантик абстракция белги ёки ҳаракат ифодаловчи сўзларнинг ўз асл туркумидан (сифат, равиш, феъл) чиқиб, от туркумига ўтиши (яъни мазкур туркумлардан от ясалиши) жараёнида содир бўлади. Масалан: яхши – яхшилиқ, доно – донолик, сезмоқ – сезги»⁴⁶. Дарҳақиқат, абстракт отлар моҳиятан от сўз туркумининг туркумлиқ семаси “предмет” архисемасига эга эмас. Улар от туркумига хос бўлган белги билдирувчи сўзлардир. Шу зайдда мазкур сўзларнинг белги билдирувчи сифат туркумига мансуб сўзлар билан антисемик муносабатга кириша олиши табиийдир. Масалан, “қайғу” сўзи “шод” сўзи билан антисемия ҳосил қила олади. Лекин бу ўринда бир туркумдан чиқиб, иккинчи туркумга ўтиши ҳақидаги фикр бироз мунозарали. Зеро, абстракция тушунчавий сатҳда амалга оширилаётган аклий жараён бўлиб, бу жараён натижасида бир туркумдаги номдан иккинчи туркумга оид ном шаклланиши мумкин. Лекин эътироф этиш лозимки, ушбу диссертацияда ўзбек тилшунослигида илк марта абстракт сўзлар шаклланишининг нолисоний омиллари ҳақидаги фикр илгари сурилган.

Тилшунослар томонидан лексик сатҳдаги абстрактлик/конкретлик муаммосини ечишга жуда кўп уринишлар бўлган ва бундай тадқиқотлар ҳозиргача давом этмоқда. Лекин, абстракт ва конкрет лексикани аниқ чегаралаш ҳамда чегаралаш омиллари хусусида яқдил фикр мавжуд эмас. Абстракт сўзлар тадқиқидаги турлича хулосаларга текшириш объектининг онтологик мураккаб табиатга эга эканлиги⁴⁷ ва текшириш омилларининг яхши ишланмаганлиги⁴⁸ асосий сабаблар деб кўрсатилади.

Тадқиқотчилар орасида абстракт лексикани ажратиш жоиз ёки ножоиз эканлиги хусусида ҳам бир тўхтама келинмадики, фикрлар тарқоқлиги қуйидагича кўриниш касб этади:

⁴⁶ Д.Абдуллаева. Ўзбек тилида антисемия: Филол. фанлари номзоди дис. ... автореф. – Тошкент, 2010. 45 –бет.

⁴⁷ Бу ҳақда қаранг: Золотарёва Т.А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие на употребление артикля: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2003. – С. 15.

⁴⁸ Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – С.101; Башкуева М.Н. Структурно-семантические особенности группы существительных в современном английском тексте: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2002. – С.31

1. Айрим тилшунослар абстракт ва конкрет лексикани тўғри ва аниқ ажратиш мумкинлигини, улар ўртасидаги фарқ яққол кўриниб турганлигини таъкидлайдилар⁴⁹.

2. Иккинчи гуруҳ тадқиқотчилари эса бундай чегаралашни қийин ва иложсиз деб ҳисоблаб, абстракт сўзларнинг мураккаб семантикаси чегаралашни қийинлаштиришини⁵⁰, бундай қатъий чегаралаш сўзнинг жуда кенг, серқирра маъносини тор рационал қолипга солиб қўйиш эканлигини⁵¹ айтадилар.

3. Учинчи гуруҳ тадқиқотчиларининг фикрича, абстракт ва конкрет сўзлар ўртасида оралик, бир-бирига ўтиш зонаси мавжуд бўлиб, бунда абстракт ва конкрет номлар орасида конкретлик даражаси турлича бўлган бир қанча сўзлар мавжуд бўлади⁵².

Тилшунослиқда абстракт сўзлардан одатда абстракт отлар ажратилади. От сўз туркумига оид абстракт номларни аниқлашнинг лингвистик омиллари семантик ва формал характерга эга бўлади. Кўпчилик тадқиқотчилар томонидан абстракт отларни аниқлашда семантик омил ҳал қилувчи омил эканлиги таъкидланади. Дарҳақиқат, муайян бир грамматик белгилари асосида жамланган ҳар қандай гуруҳлар умумий лексик семантикага эга бўлмайди. Шунинг учун семантик тадқиқотларда формал омиллар ҳал қилувчи омил бўла олмайди.

Семантик омил асосида абстракт отларни аниқлашда уларнинг маъно структураси таркибида “предмет” семасининг мавжуд бўлмаслиги, аксинча, “ҳаракат”, “ҳолат”, “белги”, “муносабат” маъно бўлақларининг ажратилишига эътибор қаратилади.

Жаҳон тилшунослигидаги абстракт номларнинг тадқиқига оид кўплаб ишларда муаллифлар томонидан абстракт отларнинг семантик таркибида конкрет отларниқидан фарқли равишда “белги” ва

⁴⁹ Розина Р.И. К противопоставлению абстрактного и конкретного в языке // Вопросы информационной теории и практики. –1983. –№ 48. – С. 215-223.

⁵⁰ Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – С.5; Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – С. 128-130;

⁵¹ Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: МГУ им. Ломоносова, 1997. – С.76.

⁵² Чередниченко О.М. Квазиабстрактные имена: позиционные условия плюрализация и прагматические характеристики. Дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2002. –154 с.

“ҳаракат” маъно бўлаклари ажратилади. Инглиз тили материали асосида олиб борилган тадқиқотларда абстракт отларни аниқлаштирувчи маъно бўлаклари О.Есперсен, Дж. Кёрм, А.И.Смирницкий, Е.Лайзи, Р.Альбо, Б.Фитиан томонларидан ажратилган⁵³. Мазкур тадқиқотларда амалга оширилган барча ишларда “ҳаракат”, “ҳолат” маъно бўлаклари абстракт отларнинг семантик структураси таркибида мавжудлиги қайд этилган.

Яна шундай ҳолат рус тили материали асосида бажарилган ишларда ҳам кузатилади. Рус тилшунослигида грамматикага оид академик нашрларда абстракт отларнинг маъно мундарижасида “ҳаракат” ва “белги” маъно бўлақларининг мавжудлиги қайд этилади. Бундай ёндашув Ахманованинг ишларида ҳам кузатилади⁵⁴.

Француз, немис, норвегия тилларида абстракт отларнинг маъно мундарижасида бошқа семантик бўлақлар қаторида “ҳаракат” ва “белги”нинг ҳам мавжудлиги таъкидланади. Айниқса, бундай ажаратилиш В.Г.Гак, Г.Б.Алейник, В.Порциг, М.И.Стеблин-Каменский тадқиқотларида амалга оширилган⁵⁵.

Таъкидлаш керакки, абстракт отларнинг маъно мундарижасида “ҳаракат”, “белги” бўлақларининг мавжудлиги хусусида бир хиллик кузатилади. Яъни, бу маъно бўлаклари барча тадқиқотчилар томонидан бирдек ажратилади. Бошқа маъно бўлаклари хусусида эса яқдиллик кузатилмайди. Масалан, О.С.Ахманова абстракт отларнинг маъно мундарижасида “ҳаракат” ва “белги” бўлаги билан чегараланган бўлса, А.Н.Савченко уларга “муносабат”ни, грамматик нашр муаллифлари эса “ҳолат”ни, М.И.Стеблин-Каменский “муносабат” ва “ажратилган тушунчани”, Дж.Кёрм “ҳолат” ва “кенг тушунча”ни, В.Фитиан “гуйғу” ва “психик ҳолат”ни қўшади⁵⁶.

⁵³ Бу ҳақида қаранг: Савельев Л.А. Субкатегоризация абстрактных существительных в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1985. – С. 11-12.

⁵⁴ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С.45

⁵⁵ Бу ҳақида қаранг: Гатаулина Е.Х. Разговорно-окрещенные абстрактные номинации в современном немецком языке: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – С.8; Савельев Л.А. Субкатегоризация абстрактных существительных в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1985. – С. 11-13.

⁵⁶ Бу ҳақида қаранг: Савельев Л.А. Субкатегоризация абстрактных существительных в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1985. – С. 17-18.

Ўзбек тили материалларини таҳлил қилган ҳолда, ўзбек тили абстракт номларини семантик структурасида “ҳолат” (бахт, қувонч), “белги” (ғўзаллик, осойишталик), “ҳаракат” (изланиш), “муносабат”(севги, дўстлик, тенглик) каби маъно бўлақларини ажратдик. Турли тадқиқотларда абстракт номларнинг семантик структурасида конкрет номлардан фарқли дифференциал маъно бўлақлари турлича ажратилганлиги мазкур омилнинг ҳам бирмунча субъективликка эгалигидан далолат беради.

Абстракт отларни аниқлашнинг формал кўрсаткичлари хусусида ҳам тўхталиш лозим. Абстракт сўзлар грамматикада, асосан, лексико-грамматик категория сифатида талқин қилинади. Абстракт отларни ажратишнинг грамматик-формал белгиларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) морфологик белги: сон категориясининг кўплик шаклини қабул қила олмаслиги;
- 2) ўзига хос сўз ясовчи аффиксларга эгаллиги.

Абстракт отларнинг асосий грамматик белгиларидан бири уларнинг сон категориясига бўлган ўзига хос муносабатидадир. Ўзбек тили грамматикасига оид барча дарсликларда ҳам абстракт отлар сон грамматик категориясининг кўплик шаклини қабул қила олмаслиги, -лар кўплик қўшимчаси билан қўлланган ҳолларда эса кўплик маъноси эмас, балки турли модал маънолар ифодаланиши қайд этилган.

Абстракт отларнинг кўплик сон категориясига ўзига хос муносабати рус ва Европа тилшунослари томонидан ҳам абстракт сўзларнинг асосий формал ўзига хослиги деб эътироф этилади. Жумладан, А.А.Шахматов шундай фикр билдиради: “Биз кўплик сон категориясини ҳосил қилмайдиган сўзларни аниқлаб, ушбу категорияни (абстрактликни) кашф қилдик; фақат конкрет деб англанадиган предметларгина кўплик маъносига эга бўла олади ва шундан келиб чиқиб кўплик категориясини ҳосил қилади”⁵⁷. Рус тилшунослигида шунга ўхшаш фикрлар кўп учрайди: Абстрактлик категорияси фақат бирлик сон шаклига эгаллиги билан ўзининг

⁵⁷ Бу ҳақида қаранг: Калинин Л.В. Лексико-грамматические разряды имён существительных как пересекающиеся классы слов: Дис. ... док. филол. наук. – Киров, 2009. –С. 24.

грамматик ифодасини топади.⁵⁸ Кўплик сон категорияси шаклининг йўқлиги абстракт отларнинг асосий грамматик тавсифидир каби⁵⁹. Бу каби фикрлар рус тилининг ўзига хослиги билан белгиланади. Ўзбек тилида бу койда барқарор эмас. Зеро, айрим абстракт сўзлар бемалол кўпликда қўллана олади.

Ўзбек тилшунослигида абстракт отларнинг грамматик кўплукка муносабати хусусида бир қатор фикрлар билдирилган. Жумладан, Ш.Раҳматуллаев отларни жисмий (конкрет) ва фикрий (абстракт) отларга ажратар экан, фикрий отларни фақат бирлик шаклда ишлатилувчи от турлари гуруҳига киритади⁶⁰.

Шу ўринда айтиш жоизки, абстракт отлар конкрет отлардан фарқли равишда санок системасига ҳам бефарқ ёки санок системасига муносабати жуда хира тарзда. Таққосланг: *иккита нон, бешта бола ёки учта онг, олтита туйғу* каби.

Ўзбек тилида “ғоялар”, “фикрлар” каби баъзи сўзларда кўplik маъносининг ифодаланиши; айрим абстракт сўзларнинг саналиши (*иккита қайғу, учта зоя, тўртта фикр*) бу омилнинг ҳал қилувчи эмаслигини кўрсатиб, аҳамиятини семантик омилдан қуйироқ поғонага туширади: *Орзулар – уфққа санчилган йўлдай, Қалб ва юрт бораркан саришта бўлиб, Осмондан тушдимми оқ атиргулдай Оппоқ лайлақларим фаришта бўлиб!* (Икбол Мирзо)

Ўзбек тилида абстракт отлар от, сифат, сон ва феъл сўз туркумидаги сўзлардан ўзига хос аффикслар -лик (*дўстлик*), -лик (*борлик*), -ч (*севинч*), -гарчилик (*одамгарчилик*) ёдамида ясаллади. Абстракт отлар суффиксли сифатлар ёрдамида ҳам ҳосил бўлади: *нокамтарлик, ноҳақлик, серганлик* каби.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, абстракт ва конкрет номлар ўртасидаги зидлик асосида улар номлаётган моҳиятларнинг турлича

⁵⁸ Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В.Виноградов. 3-е изд. испр. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 137.

⁵⁹ Бу ҳақида қаранг: Золотарёва Т.А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие на употребление артикля: Дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2003. –С. 20.

⁶⁰ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Darslik. –Toshkent: Universitet, 2006. 207-bet.

эканлиги ётар экан, абстракт номларни ажратишда бошқа формал омилларга нисбатан семантик омилнинг устуворлиги шубҳасиздир.

Абстракт номлар таркибининг бир жинсли эмаслиги, яъни мазкур гуруҳдаги сўзлар абстракция даражаларининг турлича эканлиги, абстракт ва конкрет сўзларни бир-биридан катъий чегаралаш имконини бермайди. Зеро, абстракциянинг қуйи даражасига эгалик номларни конкретликка яқинлаштиради ва абстракциянинг юқори даражасига мансуб номлар билан ҳам зиддиятга олиб келади. Бундай ҳолат абстракт ва конкрет номлар ўртасидан аниқ чегара қўйишни қийинлаштиради.

Абстракт отларни аниқлаш учун конкрет сўзлардан ажратишнинг ўзи етарли эмас. Уни абстракт сўзларга ўхшаш бўлган ёндош ҳодисалардан ҳам фарқлаш лозим.

Абстракт номларни чегаралашда мураккабликни келтириб чиқарувчи бундай ёндош ҳодисаларга кенг маъноли сўзлар, айирувчи отлар мисол бўла олади.

Тилшуносликда *модда, нарса, элемент, ҳодиса, предмет* каби кенг маъно англатувчи сўзларни абстракт ва конкрет лексикага ажратиш мунозарали масалалардандир. Тилшунослардан В.Г.Гак, Б.Д.Джоламановалар кенг маъно англатувчи сўзларни абстракт номлар каторига киритадилар. Ҳатто, Гак абстракт сўзларни кенг маъноли, конкрет сўзларни эса тор маъноли сўзлар деб баҳолайди⁶¹. Рус тилшуносларидан С.Ю.Павлина⁶², М.В.Никитин⁶³ кенг маъноли сўзларни абстракт ва конкрет сўзлар оралиғидаги бўғин деб ҳисоблайдилар. А.А.Уфимцева эса кенг маъноли сўзларни «абстракт-конкрет сўзлар» деб баҳолайди⁶⁴. Инглиз тили материаллари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган Л.А.Савельевнинг фикрича эса, абстракт ва конкрет сўзлар орасида оралик ҳолат бўлиши мумкин эмас. Кенг маъноли сўзларнинг айримлари конкрет лексикага, айримлари эса абстракт лексикага мансуб деган фикрларини илгари суради⁶⁵.

⁶¹ Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – С.76.

⁶² Павлина С.Ю. Переходные зоны в области функционирование абстрактных и конкретных существительных: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 1997. – С. 3-4.

⁶³ Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. –М.: Высшая школа, 1988. – С. 25.

⁶⁴ Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.:Наука, 1974. – С.101.

⁶⁵ Савельев Л.А. Субкатегоризация абстрактных существительных в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1985. – С. 20-21.

Кенг маъноли сўзларни абстракт лексикага киритувчи тилшунослар улардаги маънонинг умумийлигига ва номланаётган моҳиятнинг бевосита кузатишда берилмаганлигига асосланадилар. Таъкидлаш керакки, кенг маъноли сўзлар жуда катта умумийликка эга ва шу боис турли жинсли моҳиятларни номлайди. Масалан, “предмет” сўзи предмет бўлиши мумкин бўлган борлиқдаги муайян шаклга эга бўлган барча субстанцияни умумлаштиради. Ёки “нарса” сўзини ҳар қандай моддийликка нисбатан қўллаш мумкин. Кенг маъноли сўзларнинг катта умумийликка эга бўлиши уларни абстракт деб баҳолашга сабаб бўла олмайди. Зеро, умумлаштириш, яъни абстракция конкрет лексикага ҳам, абстракт лексикага ҳам, бутун тил системасига ҳам хосдир. Умумийлик абстрактлик/конкретлик оппозициясининг фарқловчи белгиси бўла олмайди ва кенг маъноли сўзларни абстракт сўзлар каторига киритишга ҳам асос бўла олмайди.

Кенг маъноли сўзларни аниқ бир предметлар синфини номламаслиги, у номлаётган моҳиятнинг инсон онгида муайян образининг мавжуд эмаслиги ёки жуда хиралиги кабилар уларни абстрактликка яқинлаштиради.

Кенг маъноли сўзларнинг синтагматик муносабатларида намоён бўладиган хусусиятлари эса уларни абстрактликдан узоқлаштиради. Масалан, *модданинг таркиби, предметнинг олд томони, нарсанинг овози* каби. Маълумки, абстракт сўзлар бу каби боғланишлар ҳосил қила олмайди. *Бахтнинг таркиби, омаднинг олд томони, нафратнинг овози* каби боғланишлар мантиксизликдир.

Кенг маъноли номларнинг абстракт сўзларга нисбатан интеграл белгиларини мавжуд бўлиши билан бирга, дифференциал белгиларини ҳисобга олган ҳолда, биз уларни абстракт лексика таркибига кирита олмаймиз. Лекин уларни конкрет сўзлардан ҳам фарқли томонлари мавжудки, бундай ҳолат ўзбек тилшунослигида кенг маъноли сўзлар тадқиқига бағишланган илмий ишларга катта эҳтиёж борлигини кўрсатади.

Абстракт номларни ажратишдаги муаммоли вазиятларга сабаб бўлувчи ходисалардан бири ажратилган сўзлардир. Обьектидан ажратилган белги-хусусият, муносабатларни номловчи барча сўзларни абстракт ном деб баҳолаш тўғри эмас. Масалан, ўзбек тилида -лик

аффикси (объектидан) ажратилган сўзларни ясайди: *дўстлик* (одамдан), *одобсизлик* (одамдан), *яшиллик* (япроқдан), *иссиқлик* (ўтдан), *совуқлик* (муздан), *юмшоқлик* (пахтадан), *аччиқлик* (калампирдан), *яроқшлилик* (буюмдан), *ҳақиқийлик* (суратдан), *хушбўйлик* (гулдан) каби. Абстракт сўзлар ақлий билиш орқали тафаккур қилинадиган гносеологик характердаги моҳиятларни номлашига асосланиб, ушбу гуруҳга юқорида берилган сўзлардан фақат ақл орқали мушоҳада қилиб англонадиган *дўстлик*, *одобсизлик*, *яроқшлилик* ва *ҳақиқийлик* сўзларини киритамиз. Қолган сўзлар атаётган субстанциялар ҳиссий билиш натижасида тасаввур қилинади. Яшиллик япроқдан ажратилган бўлса-да, уни кўриш орқали, иссиқлик, совуқлик ёки юмшоқликни теримиз орқали, аччиқликни таъм билиш орқали, хушбўйликни ҳид билиш орқали, шовқинни эшитиш орқали сезамиз. Бу каби эмпирик билиш орқали сезиш мумкин бўлган моҳиятларни номловчи сўзлар абстракт лексика таркибига кирмайди. Демак, -лик аффикси ёрдамида ясалган ҳар қандай бирлик ҳам абстракт сўз бўла олмайди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, абстракт сўзларни ёндош ходисалардан аниқ чегаралаш қийин ва ҳатто иложсиз. Лекин фарқли томонлари яққол кўриниб турган ҳиссий билиш орқали сезиш мумкин бўлган ажратилган номлар абстракт сўзлар қаторига кирмайди. Ҳам фарқли, ҳам ўхшаш белгиларга эга бўлган кенг маъноли сўзлар абстракт лексика таркибидан жой олмаса-да, абстрактлик майдонидан ўрин эгаллаши аниқ.

Демак, абстракт номлар объектидан ажратилган белгини алоҳидалик сифатида атайди. Улар номлаётган моҳиятлар ақлий билиш орқали идрок қилинадиган гносеологик характерга эга. Абстракт номлар от, сифат ва феъл сўз туркумларида мавжуд. Абстракт отларда “предмет” семаси мавжуд бўлмагани ҳолда, “белги”, “ҳолат”, “муносабат”, “ҳаракат” семалари мавжуд бўлади.

Боб бўйича хулосалар

1. Абстракция назарий ва амалий вазифаларни ечиш, маънавий масалаларни англаш йўлида умумий, ўзига хос ва универсал

хусусиятларни алоҳида ўрганиш мақсадида бирон-бир хусусият, муносабатларни объектидан фикран ажратиш жараёнидир.

2. Абстракциянинг бир канча турлари бўлиб, лексик сатҳ бирликларининг абстракциялашувида асосан икки хил – умумлаштирувчи ва айирувчи абстракция амалда бўлади. Умумлаштирувчи абстракцияда оламда алоҳида-алоҳида ҳолда мавжуд нарсалар маълум тушунча ва ном остида умумлаштирилади. Абстракциянинг бу турида умумлаштирилаётган нарсаларнинг ўхшаш томонлари бирлаштирилиб, фарқли томонлари эътибордан соқит қилинади. Умумлаштирувчи абстракция натижасида мантиқий сатҳда тушунча, лисоний сатҳда эса сўз шаклланади.

3. Умумлаштирувчи абстракция муайян даражаланишлар ҳосил қилади. Абстракция даражасининг ошиб бориши умумлашаётган хусусийликларнинг ўхшашлигига тесқари пропорционалдир. Абстракция даражаси ошиб борар экан, умумлашаётган хусусийликлар сони ортиб боради ҳамда улар ўртасидаги ўхшашлик камайиб боради ва аксинча.

4. Абстракт номларни шакллантирувчи айирувчи абстракцияда оламда объекти билан шартланган белги, хусусият, ҳолат, ҳаракат объектидан ажратилган тарзда, алоҳида воқелик сифатида тафаккур қилинади, номланади. Бу абстракцияда ажратилган белги, хусусият, ҳолат, ҳаракатнинг объектига эътибор қаратилмайди.

5. Айирувчи абстракция билан ажратилиш ҳодисасини фарқлаш лозим. Ажратилиш кенг тушунча бўлиб, объектидан ажратилган ҳар қандай воқелик ажратилиш ҳодисасининг натижасидир. Бу ўринда ажратилган белги-хусусият бевосита кузатишда берилмаган гноселогик моҳият бўлса айирувчи абстракция натижасидир.

6. Конкрет ва абстракт номлар ўртасидаги оралик ҳолатларнинг мавжудлиги уларни қатъий чегаралашга имконини бермайди. Сўзларнинг конкретликдан абстрактликка томон даражаланишини, конкретлик ва абстрактликнинг чегарасини аниқлаш, абстракт номларни тўғри ажратиш ва уларнинг абстракция даражаларини белгилаш каби вазифалар конкретлик/абстрактлик шкаласини тузиш эҳтиёжини келтириб чиқаради. Шу мақсадда ишда шкала тузилган бўлиб, у конкретликдан абстрактликка томон даражаланувчи 19

босқичдан иборат. Шкаланинг биринчи босқичидан нарса номлари, энг сўнгги босқичидан эса метатусунчалар ўрин олган.

7. Абстракт сўзлар муайян халқнинг дунёкараши, тафаккур тарзи, этик, эстетик, маданий, маънавий тушунча ва меъёрларини номлайди. Маънавий жиҳатдан инсоният эришган жамики ютуқлар абстракт сўзлар билан номланади. Абстракт сўзлар номлаётган тушунчалар халқимизнинг орзу-умидларига, кадриятларига, тимсолларига айланиб кетганки, улар эпик, бадий, илмий асарларда кенг ёритилган; халқ оғзаки ижоди намуналаридан мустаҳкам ўрин олган.

8. Ўзбек тилшунослигида абстракт номлар от сўз туркумининг маъновий гуруҳи сифатида “мавхум отлар” термини билан ажратилган. Грамматикага оид барча дарслик ва ўқув кўлланмаларда мазкур гуруҳга муносабат билдирилар экан, бу сўзларнинг кўплик қўшимчасини олмаслиги, олганда ҳам модал маънолар ифодалашни қайд этилган. Сўз ясалиши сатҳида мавхум отларнинг ясалиши масаласи атрофлича ўрганилган. Лекин мавхум сўзларнинг маъно хусусиятлари конкрет сўзлар каби ёритилмаган.

9. Абстракт номлар нарсанинг белги, ҳолат, муносабат ёки ҳаракатини объектдан фикран ажратиб алоҳида субстанция сифатида номловчи сўзлардир. Абстракт номлар бевосита кузатишда берилмайдиган гносеологик моҳиятларни номлайди. Абстракт номлар от, сифат ва феъл туркумларида мавжуддир.

10. Абстракт номларни чегаралашда мураккабликни келтириб чиқарувчи *предмет, тушунча, модда, белги* каби кенг маъноли сўзлар, *ажина, ялмоғиз, дев* каби номлар, *яшиллик, иссиқлик, совуқлик, юмшоқлик, аччиқлик* каби *-лик* аффикси билан ясалган ажратилган номлар абстракт ном бўла олмайди.

II БОБ. АБСТРАКТ СЎЗЛАРНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ

2.1-§. Абстракт сўзларда денотатив ва сигнификатив маъно муносабати

Конкрет ва абстракт сўзлар номлаётган воқеликларнинг фарқли эканлиги, номлаш жараёнининг ўзига хослиги ушбу сўзларнинг семантикасида акс этмай қўймайди. Демак, абстракт сўзлар номлаётган воқелик ҳам, тушунча ҳам, семантик структура ҳам унинг зидди бўлган конкрет номлардан фарқли бўлади.

Абстракт номлар атаётган воқеликнинг ўзига хослиги. Абстракт номлар гносеологик объектларни атайди. Мазкур сўзлар билан аталаётган моҳиятлар инсон онгининг, тафаккурининг, тилининг маҳсулидир. Абстракт номлар билан антиномия ташкил этадиган конкрет номлар эса биздаги (бош, кўз), биздан ташқаридаги биз яратган (уй, шаҳар), бизгача азалдан мавжуд бўлган (тоғ, тош, денгиз) онтологик нарсаларни номлайди.

Абстракт номлар замиридаги тушунчанинг ўзига хослиги. Абстракт номлар замиридаги тушунчалар “ажратилган” бўлиши лозим. Ажратилганлик абстракция ҳодисасининг асосини ташкил қилади ва унинг барча турларида учрайди. Абстракт номлар атаётган тушунчалар эгасидан, яъни объектдан ажратилган бўлади.

Абстракт сўзлар семантик структурасининг ўзига хослиги. Биз абстракт сўзларнинг семантик структурасидаги аҳамиятли ўринларни конкрет сўзлар билан таққослаб ўрганишга ҳаракат қилдик. Зеро, тил бирликларининг моҳияти тил системасида тутган ўрни билан ҳам белгиланади ва оппозитив муносабатларда яққолроқ акс этади.

Абстракт сўзларнинг семантик структураси конкрет номлардан фарқли равишда ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ўзига хосликлар семантик структурадаги денотатив ва сигнификатив маъно муносабатларида ёрқинроқ намоён бўлади.

Конкрет лексика денотатив (атоқли отлар, терминлар) ва денотатив-сигнификатив маъноли номларни ўз ичига олса, абстракт

лексика эса сигнификатив ва сигнификатив-денотатив маъноли номлардан иборат бўлади⁶⁶.

Конкрет номлар (атоқли отлардан ташқари) семантик жиҳатдан энг мукамал лексик бирликлар бўлиб, уларда ҳам денотатив, ҳам сигнификатив маънолар мавжуд бўлади. Конкрет номлар семантикасида денотация бирламчи аҳамиятга эгаки, денотатнинг муҳим белгилари асосида сигнификат шаклланади. Шу аснода конкрет номлар денотатив-сигнификатив маъноли номлар дейилади. Бу ҳақида Уфимцева шундай фикр билдиради: «Денотат ва сигнификат бир-бири билан тушунча мундарижаси ва ҳажми муносабатида бўлса, мазкур сўз муайян синфни, предметлар йиғиндисини (ёки алоҳида предметни) номлайди ва денотатив-сигнификатив маъно турига эга бўлади»⁶⁷.

Конкрет номларда белгининг умумий маъноси денотатив (предметлилик) ва сигнификатив (тушунчавий) маънолардан ташкил топади ва у бир вақтнинг ўзида реал воқелик ва тушунчавий мундарижани акс эттиради. Шунга кўра конкрет номларнинг семантик структурасини предметли-тушунчавий асосини денотатив ва сигнификатив компонентларга аниқ ажратиш мумкин бўлади.

Абстракт номлар семантик таркибида денотатив ва сигнификатив маъно муносабати мунозарали масалалардандир. Айрим тадқиқотларда «абстракт номлар бевосита реал объект билан боғланмаганлиги учун фақат сигнификатив маънога эга бўлади» деган фикр илгари сурилади⁶⁸. Иккинчи тоифа ишларда абстракт номларда бевосита денотатив маъно мавжуд бўлмаслиги, улар денотат билан билвосита боғланиши таъкидланади.⁶⁹ Учинчи хил тадқиқотларда абстракт лексика сигнификатив (онг, тафаккур, бахт) ва сигнификатив-денотатив (оқлик, касаллик, гўзаллик) маъноли номлардан иборатлиги кайд этилади.⁷⁰

⁶⁶ Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – С.128-130.

⁶⁷ Уфимцева А.А. Юқоридаги асар, – С.132.

⁶⁸ Языковая номинация. Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С.321.

⁶⁹ Брикотнина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе: Дис. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2005. – С. 77.

⁷⁰ Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – С.128-130.

Хар қандай ҳолатда ҳам абстракт номлар объектив воқелик билан бевосита боғланмаганлиги учун семантик структурада сигнификатив маъно устунлик қилади. Абстракт номлар объектив воқелик билан бевосита эмас, балки билвосита боғланар экан, ушбу билвосита боғланишнинг даражасига кўра денотатив маънонинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини белгилаш мумкин. Соддароқ қилиб айтганда, абстракт сўзлар объектидан ажратилган белги ва муносабатларни номлар экан, ажратилишнинг даражаси денотатив маънонинг семантик структурада мавжуд ёки мавжуд эмаслигини белгилайди. Масалан, “ақл” сўзининг ажратилиш даражаси “гўзаллик” сўзининг ажратилишидан, яъни абстракция даражасидан фарқ қилади. “Ақл” сўзи “инсон миясининг дунёни акс эттириш ва шахснинг воқеликка муносабатини бошқариб турадиган фаолияти”ни номлайди ва уни фақат назарий билиш орқали англаймиз. Ақлни сезги аъзоларимиз билан идрок қила олмаймиз: унинг кўриниши, шакли, овози, ҳиди ва таъми йўқ. Муайян бир инсоннинг ақлий фаолияти даражасини билимидан, сўзидан, хатти-ҳаракатларидан, дунёқарашидан англаш орқали билиб оламиз. Тафаккур ва тил имкониятлари асосида инсоннинг ақлий фаолияти алоҳида субстанция сифатида идрок қилинди ва “ақл” сўзида номланди. Ушбу сўзда инсондан ажратилиш (абстракциялаш) юқори даражада бўлиб, унинг семантикасига назар ташласак, ақл худди инсондан ташқарида мавжуд бўлган субстанция эканлиги ҳақида таассурот уйғонади. Масалан, қуйидаги шеърини парчада ҳам “ақл” муайян предмет сифатида талқин қилинган:

Ақл чексиз фазога ҳоким,

Ақл ҳоким олам юзига.

Борлиқ унга бўйсунар,

Лекин Юрак кирмас унинг сўзига (Эркин Воҳидов).

Демак, “ақл” сўзининг семантик структурасида денотатив маъно қирраларини ажратиб бўлмайди. У фақат сигнификатив маънога эга.

Абстракциянинг паст даражаларида семантик структурада денотатив маънонинг мавжудлигини кузатиш мумкин. Бу каби сўзлар номлаётган воқеликларнинг маълум белгиларини кузатиш мумкин бўлади.

Анвар бу кунги нома ва аризаларни йиғиштириб удайчига тотширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлганларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, орага жимжитлик кирди. Фақат бу тинчликни савоғич қаламларнинг қозғоз устида қириллаши ва гоҳо букланган қозғозларнинг шилдираши бузар эди. (А.Қодирий. Мехробдан чаён)

Келтирилган мазкур матнда тинчликни қаламларнинг қириллаши, қозғозларнинг шилдираши бузиши ҳақидаги фикр берилган. Демак, муаллиф назарда тутаётган “тинчлик” бевосита кузатиш, яъни уни эшитиш мумкин бўлган ҳолатдир. Демак, бу ҳолатнинг абстракция даражаси руҳий ҳолатга нисбатан анча паст.

Юсуф дабдурустдан бирон жўяли жавоб айтолмади. Чунки оддий қишлоқ йигити бераётган шу савол мана, неча йилки унга тинчлик бермаётган эди. Шундай бўлса-да, чайналди. (Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат)

Ушбу матнда эса “тинчлик” руҳий ҳолатни ифодалаб келмоқда ва ўз-ўзидан унинг абстракция даражаси “тинчлик” сўзининг юқорида келтирилган бевосита кузатиш мумкин бўлган маъносидан анча баланд.

Турли парадигмалардаги лексемалар семантик структурасидаги денотатив ва сигнификатив маънонинг мақомини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

денотатив- сигнификатив маъноли номлар	сигнификатив- денотатив маъноли номлар	сигнификатив маъноли номлар
турдош номлар	ажратилган ва абстракт номлар	абстракт номлар
<i>китоб, қалам, уй</i>	<i>баландлик, оғирлик; тинчлик, гўзаллик</i>	<i>эзгулик, маънавият, тафаккур, ҳақиқат</i>

Абстракт сўзларнинг сигнификатив маъноси ҳам конкрет сўзларникига нисбатан фарқли бўлади. Зеро, конкрет сўзларда сигнификат денотатнинг белгилари асосида шаклланади. Абстракт сўзларнинг семантик структурасида конкрет номларда мавжуд бўлган

моддийликнинг шакли, ўлчови, ранги, овози, ҳиди, таъми, вақт ва макон континуумидаги жойлашуви каби денотатив хусусиятлари асосида шаклланган сигнификатив белгилар мавжуд бўлмайди. Масалан, “маънавият” сўзининг сигнификатив белгилари “сув” сўзининг сигнификатив белгиларидан тубдан фарқ қилади. Сувнинг сигнификатив белгиларини унга берилган изоҳдан билиш мумкин: «Водород билан кислороднинг кимёвий бирикмасидан иборат рангсиз, ҳидсиз, шаффоф суюқлик» (ЎТИЛ, 3-жилд, 577-бет) Демак, конкрет ном ҳисобланган сувнинг сигнификати денотати асосида шаклланган. Таркибий қисми: водород + кислород, ранги: рангсиз, ҳиди: ҳидсиз, кўриниши: шаффоф. Сув ҳақидаги тушунчамиз унинг объектив белгилари асосида шаклланган. “Маънавият” лексемасининг сигнификатида эса моддийликни белгиловчи шакл, ўлчов, ўрин, овоз, ҳид ва таъм каби белгилар мавжуд бўлмайди: Инсониятнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадий, диний, ахлоқий ва ш. к. тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи (ЎТИЛ, 2-жилд, 660-бет). Демак, мазкур лексема фақат тушунчадан иборат.

Абстракт номлар семантикасида одатда денотатив маъно мавжуд бўлмайди. Лекин агар биз денотатив маънони шартли равишда номланаётган реал объектлар синфи сифатида эмас, умуман, номланаётган моҳият сифатида тасаввур қилсак, абстракт номларда сигнификатив маъно ва денотатив маъно айнан бир моҳиятни ташкил этади. Зеро, абстракт номлар сигнификат замиридаги тушунчани номлайди.

Таъкидлаш лозимки, денотатив маъно ва денотат айни бир ҳодиса эмас. Денотатив маъно денотат асосида шаклланса-да, улар алоҳида моҳиятдир.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлдики, абстракт сўзлар объектлар, яъни моддий предметлар синфини атамагани, номоддий (идеал) характердаги хусусият, муносабатларни номлагани учун ҳам денотатсиз сўзлар дейилади. Демак, абстракт сўзларда том маънода денотат мавжуд бўлмайди, балки денотат билан билвосита боғлиқлик бўлади. Абстракт сўзлар денотати ҳақида сўз кетганда «бўш денотат», «нол даражали денотат», «билвосита денотат» каби терминлар қўлланади. «Абстракт лексикага мансуб сўзлар объектив ва бевосита

кузатишдаги воқеликдаги алоҳида предмет кўринишидаги денотатга эга бўлмайди. Бундай сўзларнинг денотатини аниқлаш мавжуд тушунчалар устидаги у ёки бу операциядан иборатдир⁷¹. «Абстракт номлар ташувчисидан ажратилган белги, хусусият, ҳолат, хусусиятларга ишора қиладиган сўзлардир. Абстракт номлар ажратилишига асос бўлувчи белги эса бўш (нол даражали) денотат дейилади»⁷².

Денотат сўзи “номланувчи” деган маънони англатиб, тилшуносликда мазкур терминнинг қўлланишида ҳар хилликлар мавжуд. Масалан, рус тилшунослигига оид энциклопедик луғатда мазкур терминнинг 4 хил маъноси келтирилади:

1). Референт маъносида. Нутқий акт бўлагининг предмети, яъни сўзловчи назарда тутуган ташқи оламнинг конкрет объекти сифатида тушунилади. Бундай қўлланиш денотат термининг асл маъноси билан боғлиқ.

2). Экстенционал маъносида. Муайян лисоний бирлик денотати – мазкур ном билан аталиши мумкин бўлган воқеликдаги объектлар (нарсалар, хусусиятлар, муносабатлар, ҳолатлар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳаракатлар) кўплиги.

3). Экстенционалнинг элементи маъносида. Бундай талқинда нутқий акт қайси элемент билан боғланишидан қатъи назар экстенционал таркибидаги ҳар қандай элемент денотат деб тушунилади. Мазкур ҳолатда экстенционал денотатлар синфи сифатида кўрилади.

4). Денотатив маъно сифатида. Бу ўринда денотат термини маънонинг тушунчавий ядросини ифодалаб, маънонинг стилистик, прагматик, модал, эмоциональ, субъектив, коммуникатив жиҳатларидан ажратилган объектив (номинатив, когнитив, репрезентатив, фактик) компонентини номлайди⁷³.

Тилшуносликка оид кўплаб илмий ишларда денотат терминининг қўлланиши, унга берилган таърифларни таҳлил қилган ҳолда, мазкур

⁷¹ Языковая номинация. Общие вопросы. М.: Наука. -1977. – С. 321.

⁷²Потанина О.С. Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантыйского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 2006. – С. 61.

⁷³

термин ҳақидаги энг яқдил фикрни куйида келтирамиз ва тадқиқот давомида унга асосланамиз: «Денотат маълум бир ном билан аталаётган моддий оламдаги предметлар синфининг онгдаги тасвиридир»⁷⁴. Таърифни аниқлаштирадиган бўлсак, денотат аниқ макон ва замонда мавжуд алоҳида предмет эмас, балки предметлар синфидир. Денотат моддий олам ходисаси бўлмай, унинг онгдаги тасвири. Зеро, объектлар синф сифатида фақат онгдагина мавжуд бўла олади.

Демак, моддий олам элементларигина денотатни шакллантира оладилар. Денотат мазкур сўз билан номланаётган моддий воқеликдаги ҳиссий билиш орқали идрок қилинаётган объектлар синфи ҳақидаги тасаввурдир. Моддий олам элементларини номловчи лексик бирликларда денотатнинг мавжудлиги аниқ бўлиб, масалан, “тош” сўзининг денотати умумий “тош” тушунчаси эмас, балки объектив оламдаги барча тошлар кўплиги, синфидир. Мазкур синфни ташкил қилган объектларнинг умумий ва муҳим белгилари асосида сигнификат шаклланади.

Номланаётган моддий объектлар синфи денотатни ташкил этар экан, ушбу объектлар ўз хусусият ва муносабатлари билан бирга экстенционални шакллантиради. Экстенционал денотат тушунчасидан кенг бўлиб, у нафақат объектлар синфи, балки уларнинг хусусият ва муносабатларини ҳам мужассамлаштиради. Объектнинг хусусият ва муносабатлари эса унинг моҳиятини шакллантиради. Масалан, одамнинг моҳияти унинг бошқа жонзотлардан ажратиб турган хусусият ва муносабатлари билан белгиланади: муайян тана ва физиологик тузилишга, онгга, нутққа эгаллиги, ижтимоий мавжудот эканлиги каби. Хусусият, муносабатлар объектдан, нарсадан ташқарида мавжуд эмас. Инсон тафаккурининг имкониятлари асосида моддий олам атрибутларининг объектдан ажратиб алоҳидалаш мумкин бўлди ва унинг натижаси тилда абстракт сўзлар мисолида намоён бўлди.

Демак, мустақил маъноли сўзларнинг ҳаммаси ҳам денотатга эга бўлмайди. Аммо денотатга эга бўлмаган абстракт сўзлар ҳам бошқа

---

⁷⁴ Никитин М.В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). – М.: Высшая школа, 1974. – С. 25.

муस्ताқил маъноли сўзлар каби денотатга (моддий оламдаги объектлар синфига) боғлиқ бўлади. Зеро, улар денотатнинг хусусият ва муносабатларини номлайди. Предметни англатадиган сўзлар аниқ денотатга эга бўлиб, улар воқеликдаги объект билан бевосита боғланса, абстракт сўзлар эса воқеликдаги моддий объект билан билвосита боғланади. “Ишқ” сўзи воқеликдаги инсон билан бевосита эмас, балки билвосита боғланади.

Масалан, моддий оламда “латофат” деган предмет мавжуд эмас. Шартли равишда “ақл” ва шу каби “хаё”, “хаёл”, “фаросат” каби сўзларни “инсон” сўзи билан айнан денотатга эга, дейиш мумкин. Лекин, денотатни бундай тор тушуниш тилшуносликда жуда кам учрайди.

Юқоридаги фикрларни хулосалар эканмиз, абстракт сўзлар объектлар, яъни моддий предметлар синфини атамагани, номоддий (идеал) характердаги хусусият, муносабатларни номлагани учун ҳам денотатсиз сўзлар дейилади. Шу ўринда айтиш керакки, абстракт сўзлар тилшуносликда предикатив сўзлар каторига киритилади. Предикатив сўзларда денотат масаласи эса унинг синтагматик (кетмакетлик) муносабатлари билан боғлиқ таҳлил қилинади. Предмет номларида денотат парадигматик (номнинг ўзида қайд қилинган), предикатив сўзларда эса синтагматик хусусиятга эга. Яъни, предикатив сўзларнинг денотати у билан синтагматик муносабатдаги предметни ифодаловчи сўзнинг денотати орқали англашилади.

Биз денотат ва референт тушунчаларини бир-биридан фарқловчи тилшунослар тарафида миз. «Денотат – муайян ном билан аталувчи моддий объектлар кўплиги. Референт (актуаль денотат) – сўзловчи аниқ нутқий акт жараёнида назарда тутган предмет ёки ҳодисадир»⁷⁵.

Денотат ва референт сўзларининг фарқлилик асоси денотат нутқдан ташқарида, тилнинг статик ҳолатида муайян ном билан аталувчи предметлар синфини билдирса, референт деб нутқ жараёнида мазкур ном остида сўзловчи назарда тутган предмет тушунилади. М.В.Никитин эса “денотат” ва “референт” терминларини қуйидагича фарқлайди: «Денотат реал ва хаёлий денотатлар учун умумий термин

⁷⁵ Кобозова И.М. Лингвистическая семантика. – М.: УРСС, 2000. – С. 58.

бўлса, “референт” термини эса фақат мавжуд денотатлар учун қўлланади»⁷⁶.

Тилшунослиқда абстракт сўзлар семантик структурасида референтнинг мавжудлиги масаласида икки хил карама-карши фикрга дуч келамиз. Аънавий тарзда референт реал мавжуд бўлиши назарда тутилиб, абстракт сўзлар нореферент сўзлар ҳисобланади. Сўнгги йилларда эса аънавий абстракт сўзларнинг нореферентлигига карама-карши тарзда уларнинг референтга эғалигини тасдиқловчи фикрлар вужудга келди. Белги маъносини ифодаловчи абстракт сўзлар семантикасини таҳлил қилган Л.В.Брикотнина белгилар предметдан ташқарида мавжуд эмасликлари учун уларни реал мавжудликдан маҳрум қилиш мумкин эмас, деб фикр билдиради экан⁷⁷, Л.К.Жаналинанинг “Предметларнинг номланиши ҳам уларни яхлит оламдан ажратишдир. Номланишда нафақат белгилар, балки предметлар ҳам ажратилади” деган фикрига таянади⁷⁸.

Ж.Лайонзнинг “референция мавжудликни талаб қилади”⁷⁹ деган фикрига таянганда, конкрет номларнинг ҳам, абстракт номларнинг ҳам тилдан ташқарида боғланадиган моҳиятлари мавжуддир. Яъни конкрет номлар қатори абстракт номлар ҳам мавжудликни номлайди. Фақат конкрет номлар номлайдиган мавжудлик моддий, шаклга эга, сезгиларимиз билан ҳис қиладиган воқелик бўлса, абстракт номлар номлайдиган воқелик эса, номоддий, шаклга эга бўлмаган идеал оламдир. Абстракт сўзлар номлайдиган “воқелик”нинг мавжудлигига шубҳа қолмаслиги учун қуйидаги мисолларни келтирамиз: “онг”, “ақл”, “руҳият” абстракт сўзлар бўлиб, улар номлаётган моҳиятлар мавжуддир. Зеро, маънавият, ҳаё, орийат, онг, ақл, руҳият инсонни бошқа жонзотлардан фарқловчи асосий омиллардир. Ёки бахт, қувонч, қайғу, ифтихор, ғурур, муҳаббат каби туйғулар мавжуд эмасми? Сифатдан ясалган “сокинлик”, “тўзаллик” каби абстракт сўзлар номлаётган воқеликларнинг мавжудлиги шубҳасиз бўлиб, уларни

⁷⁶ Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – Москва: Высшая школа 1988. – С. 25.

⁷⁷ Брикотнина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе: Дис. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2005. – С. 73-75.

⁷⁸ Жаналина Л.К. Уточнения к основаниям классификации номинативных единиц (предметные и признаковые имена) // Филологические науки. -1995. – №2. – С. 71-79

⁷⁹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978. – С.450.

нафақат ақлан, балки ҳиссий билиш – эшитиш ёки кўриш орқали ҳам идрок қилиш мумкин.

Шундай қилиб, агар “референт” термини остида «муайян ном остида нутқий акт жараёнида сўзловчи назарда тутган мавжудлик» тушунилса, абстракт сўзлар референтдир. Бундай ҳолатда конкрет сўзларнинг референти онтологик объектлар бўлса, абстракт сўзларнинг референти гносеологик моҳиятлардир. Агар “референт” термини тор маънода, фақат моддий олам ҳодисаларига нисбатан қўлланса, абстракт номлар нореферент саналади.

Абстракт сўзлардаги “маънонинг тебраниш чегараси” ҳам конкрет сўзларникидан фарқлидир. Денотатив сўзлардаги “маънонинг тебраниш чегараси” предметлар синфига хос хусусиятларга эга конкрет предметнинг белгилари асосида белгиланади. Маълумки, бу хусусиятлар номнинг сигнификатив маъносида акс этади. Масалан, “дарахт” сўзининг маъновий тебраниш кенглиги унинг сигнификатида акс этган хусусиятлари асосида белгиланади: кўп йиллик ёғоч танали ўсимлик. Лисоний ҳамжамиятдаги инсонлар онгида “дарахт” сўзининг маъноси бир хил бўлади. Яъни мазкур сўзда маъновий тебраниш аниқ кузатилмайди. Денотатга эга бўлмаган номларнинг маъновий тебраниши маълум даражада ихтиёрий бўлиб, лисоний ҳамжамиятда мазкур ном ифодалайдиган тушунчанинг кенглиги билан белгиланади. Масалан, денотатсиз ҳисобланган “бахт” абстракт номининг маъновий тебраниш кенглиги ўзбек тили эгалари онгида мазкур ном ифодалайдиган тушунчанинг тебраниш кенглиги билан чегараланади. Яъни, “бахт” сўзига Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «хаётдан тўла қониқиш ҳолати» деб изоҳ берилган бўлиб, ҳар бир кишида хаётдан тўла қониқиш меъёри турлича бўлади. Телеграмм ижтимоий тармоқдан олинган бахт ҳақидаги қуйидаги ҳикматларга эътибор қаратамиз: “Ким учундир дадасининг бойвачча бўлиши бахт, ким учундир шунчаки дадасининг бўлиши бахт”; “Хаётимизда кимлардир борлиги билан, кимлардир йўқлиги билан бахт улашади”. Ушбу мисол орқали ҳам кўринадик, сўзнинг маъновий тебраниши тил эгаларида турлича кечиши абстракт сўзлар учун меъёр саналади.

2.2-§. Абстракт сўзларнинг семантик таркиби

Абстракт ва конкрет сўзларнинг тушунча мундарижасига асосланган семантик структураси компонентларидаги фарқлинишлар юқоридаги ўзига хосликлардан анча ёркинроқ бўлиб, ушбу омил асосида абстракт ва конкрет маъноларни осонроқ ажратиш мумкин. Яъни, конкрет номлар ўз шаклига эга бўлган муайян нарсани, предметни бутунича ёки унинг бирор қисмини бутун сифатида атагани, номлагани (уй, хона, эшик) учун уларнинг семантик структурасида “предмет” архисемаси мавжуд бўлади. Абстракт отлар эса предметнинг, нарсанинг ўзини ёки қисмини эмас, унинг ҳаракатини, ҳолатини, хусусиятини, сифатини, муносабатларини предметдан ажратиб алоҳида номлайди (*гўзаллик* – гулнинг сифати, *бахтиёрлик* – инсоннинг ҳолати). Шундан келиб чиқиб, абстракт номларнинг семантик структурасида “предмет” семаси мавжуд бўлмайди. Уларда “ҳаракаг” (*изланиш*), “ҳолат” (*қувонч, тинчлик*), “белги” (*ботирлик, серқирралик*), “муносабат” (*дўстлик, шафқатсизлик, тенгсизлик*) каби семалар мавжуд бўлади. Абстракт сўзларда “предмет” туркумлик семаси асосида грамматик ва семантик номуносивликка дуч келамиз.

Маълумки, айрим дарслик ва адабиётларда туркумлик семаси ажратилади. Ш.Раҳматуллаев туркумлик семаси хусусида шундай фикр билдиради: “Луғат бирликларининг қайси туркумга мансублиги уларнинг семантик мундарижасидаги туркумлик семаси асосида белгиланади. Лексеманинг туркумлик семаси ‘предмет’ бўлса, бундай лексема от туркумига, ‘предметнинг сифатий белгиси’ бўлса, сифат туркумига, ‘предметнинг миқдорий белгиси’ бўлса, сон туркумига, ‘предметнинг ҳаракат-ҳолат белгиси’ бўлса, феъл туркумига, ‘ҳаракат-ҳолатнинг белгиси’ бўлса, равиш туркумига мансуб дейилади. Лексема қайси туркумга мансуб бўлса, шу туркумга хос шакл ҳосил қилувчи морфемаларни олиб лексемашаклга айланади ва шу шаклига биноан бирор синтактик вазифада келади. Демак, лексеманинг қайси туркумга мансублиги, грамматик табиати унинг семантик мундарижаси, аниқроғи – туркумлик семаси асосида белгиланади”⁸⁰.

⁸⁰ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent, 2006. 38-bet.

Ҳ. Жамолхонов ҳам туркумлик семасини ажратади: “Туркумлик семалари — лексеманинг мазмун планидаги учинчи компонент. Бундай семалар лексик маънога таянган ҳолда лексеманинг грамматик маъноларини белгилайди, шу асосда лексемаларнинг лексик-грамматик гуруҳланиши — сўз туркумларига уюшиши таъминланади. Қиёс қилинг: *дафтар* — “предметнинг бир тури” (лексик маъно), *китоб* — “предметнинг бошқа бир тури” (лексик маъно), *ёзмоқ* — «ҳаракатнинг бир тури» (лексик маъно), *юрмоқ* — «ҳаракатнинг бошқа бир тури» (лексик маъно). Бу маънолар юқорида келтирилган ҳар бир лексеманинг ўзиникидир: *китоб* лексемаси “дафтар”ни, *дафтар* лексемаси “китоб”ни англатмайди; шунингдек, *ёзмоқ* лексемаси “юрмоқ”ни, *юрмоқ* лексемаси эса “ёзмоқ”ни ифодаламайди. Бироқ *дафтар* ва *китоб* лексемаларининг иккаласида “предметлик” семаси, *ёзмоқ* ва *юрмоқ* лексемаларининг иккаласида эса “ҳаракат” семаси ҳам борки, улар *дафтар* ва *китоб* лексемаларини от туркумига, *ёзмоқ* ва *юрмоқ* лексемаларини эса феъл туркумига бирлаштиради. Ҳар бир сўз туркумининг ички категорияларига хос маънолар — отларда эгалик, келишик, бирлик, кўплик; феъллардаги шахс-сон, замон, майл; сифатлардаги даража ҳам туркумлик семаларига асосланади. Демак, лексик маънода хусусийлик, индивидуаллик, грамматик маънода эса умумийлик устун туради. Бундай тафовутланиш лексеманинг мазмун мундарижасидаги лексик маъно семалари билан туркумлик семалари ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқади»⁸¹.

Ҳар икки олим ҳам абстракт сўзлардаги туркумлик семасига изох бермаганлар. Сўзларнинг туркумлик семасини ажратилиши лексик маънога соф грамматик нуқтаи назардан ёндашишдир. Грамматик жиҳатдан абстракт отлар от сўз туркумига мансуб бўлиб, шу туркумга хос морфологик категориялар шакллари олади ва гапда барча от сўз туркумидаги сўзлар каби синтактик вазифа бажаради. Лекин барча от туркумига мансуб сўзлар каби предметни номламайди. Балки предметнинг белгисини номлайди. Шундай экан, абстракт сўзларда маъновий ва грамматик номуносивлик кузатилади ва уларда “предмет” туркум семаси мавжуд бўлмайди.

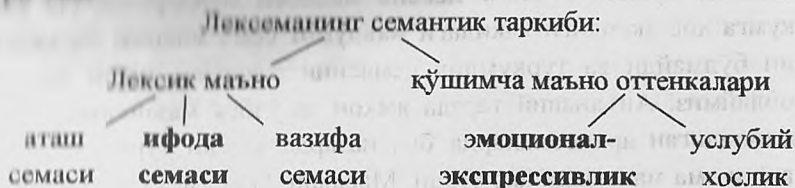
⁸¹ Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. 146-bet.

Маълумки, сема сўз лексик маъносини ташкил этувчи белгидир. Бизнингча, муайян сўзнинг лексик маъноси мундарижасида қайси туркумга хос эканлиги ҳақидаги маълумот сема мақоми даражасида ёрқин бўлмайди ва туркумлик семасини ажратиш тўғри эмас деб ҳисоблаймиз. Анъанавий тарзда жаҳон ва ўзбек маъношунослигида ажратиладиган архисемаларда биз назарда тутган туркумга хослик сема ёки эма мақомида акс этади. Масалан, “предметлик” ўйинчоқда сема, лолада “ўсимлик” семаси таркибида эма мақомидадир. Абстракт сўзлардан шодликда “ҳолат”, гўзалликда “белги”, ўзгаришда “ҳаракат”, дўстликда “муносабат” ахисемалари ажратилади. Бу каби сўзларда туркумлик семасининг ажратилиши тўғри эмас.

Абстракт сўзларнинг мазмун мундарижасига эътибор қаратилса, уларда салбийлик ёки ижобийликка асосланган семантика ўзгача тарзда кузатилади. Конкрет сўзларда номланаётган объектга субъектнинг салбий ёки ижобий муносабати аниқ белгиловчи аҳамиятга эга. Масалан, чиройли юзли инсонга нисбатан салбий муносабат таъсирида “афт”, “башара”, “турк” сўзларини қўллаш меъёр саналади. Аксарият абстракт сўзларда ижобийлик ёки салбийлик субъектнинг муносабати асосида эмас, объектнинг ўзи билан шартланган бўлади. Масалан, одамгарчилик, инсонийлик, ватанпарварлик, яхшилик, эзгулик, ҳалоллик каби сўзлар англатаётган тушунчаларнинг ўзи ижобий. Ёки ёмонлик, худбинлик, ёвузлик, жожиллик каби сўзларда ҳам салбийлик субъектнинг муносабатида эмас, ҳодисанинг ўзида мавжуд бўлади. Демак, аксарият конкрет сўзларда ижобийлик ёки салбийлик денотатив, абстракт сўзларда эса коннотатив характерга эга экан.

Шу ўринда эмоционаллик-экспрессивлик хусусидаги фикрларга тўхтаб ўтамиз. Айрим ўқув адабиётларида лексеманинг семантик таркиби лексик маъно ва қўшимча оттенкалардан (эмоционал-экспрессивлик, услубий хосликдан) иборатлиги қайд этилади. Сўнгра эса лексик маънонинг ўзи аташ, ифода, вазифа семаларидан ташкил топиши айтилади. Ваҳоланки, биринчи босқичда лексик маънодан ажратилган қўшимча маъно қирралари (аниқроғи, эмоционал-экспрессивлик) лексик маъно таркибидаги ифода семасининг ўзидир.

III. Раҳматуллаевнинг «Ҳозирги адабий ўзбек тили» дарслигида мазкур масала юқоридагилардан фарқли ёритилади. «Лексеманинг мазмун жиҳатида асосий ҳодиса лексик маъно; баҳо семаси лексик маънони қуршаб туради», деб ёзади олим⁸². Баҳо семасининг лексик маънодан алоҳида ҳодиса сифатида олинishi лексеманинг семантик таркибини ажратишдаги айрим чалкашликларни бартараф этиши мумкин. Бу чалкашлик айтиб ўтганимиздек, лексеманинг семантик таркибини лексик маъно ва қўшимча маъно оттенкаларига бўлиб, сўнгра лексик маънонинг таркибида ифода (баҳо) семаларининг қайта ажратилишида кўринади. Аммо масаланинг бошқа томони ҳам борки, агар баҳо семаси лексик маънодан алоҳида ҳодиса сифатида қаралар экан, бу ўринда сема лексик маъно узви мақомидан, лексеманинг семантик структураси узви мақомига кўтарилиши керак ёки лексик маънонинг қуршаб турувчи қўшимча компонент учун сема терминини ишлатмаслик лозим.

Абстракт ва конкрет семемаларни семаларга ажратишда ҳам фарқлиликлар мавжуд. Конкрет маъноли лексемаларни семик таҳлил қилиш осон кечади ва семема семаларга аниқ ажралади. Қуйида конкрет маъноли лексемаларнинг семик таҳлил қилиб кўрамиз.

“Шамол” лексемаси. Семемаси: “ҳаво оқимининг ер сатҳи бўйлаб тез ҳаракат қилиши”. Семалари: “ҳаво оқими”, “ер сатҳида ҳаракланувчи”, “тез ҳаракат қилувчи”, “овоз чиқарувчи”. Барча семалар денотатив семалардир.

“Қиш” лексемаси. Семемаси: “куздан кейин баҳордан олдин келадиган йилнинг совуқ фасли”. Семалари: “йил фасли”, “1-декабрдан 1-мартгача давом этадиган”, “совуқ”.

⁸² Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. –Toshkent, 2006. 51-bet.

“Қор” лексемаси. Семемаси: оқ кристаллчалар шаклидаги ёғин. Семалари: “ёғин”, “оқ”, “қристалл шаклидаги”.

Абстракт лексемаларнинг маъносини аниқлаш ва семаларга ажратиш мураккабдир. Бу мураккабликни “бардош” лексемасининг маъновий структурасини аниқлаш мисолида кўриб чиқамиз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “бардош” лексемасига қуйидагича изоҳ берилади:

«**БАРДОШ 1.** Чидам, сабр, тоқат, дош бериш қуввати». Бунда маъно “дош бериш қуввати” изоҳи билан бирга *чидам, сабр, тоқат* синонимлари ёрдамида очиб берилган. “Чидам” лексемасига эса “Қийинчилик, дард, алам, азоб ва ш.к. га тоқат қила олиш қобилияти” изоҳи берилиб, *тўзим, тоқат, сабр-бардош* синонимлари келтирилган. Энди “тўзим” лексемасининг маъносига эътибор қаратсак, “кишининг қийинчилик, кулфат, оғриқ ва ш.к. га чидаш қобилияти” изоҳи билан бирга *чидам, бардош* синонимлари келтирилган. (ЎТИЛ, 1-жилд, 167-бет)

Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғатида *чидам, бардош, тоқат, тоб, тўзим, таҳаммул, матонат* синонимик қаторига шундай таъриф берилади: “Чидамлилик қобилияти, дош бериш курб-қуввати”⁸³. Мураккаб маъноларни синонимларсиз очиб беришнинг иложисизлиги учун изоҳларда синонимлар ишлатилган. Бизнингча, “бардош”, “чидам” ва “тўзим” лексемаларининг маъновий структурасини бир хил аниқлаш мумкин бўлади. Бу лексемалар англатаётган маънолар қийин вазиятга чидай олиш қувватини ифодалайди. “Бардош” лексемасининг семалари: “қувват”, “чидаш”, “оғир шароит”. “Сабр”, “тоқат” лексемаларининг семантик структурасида эса юқоридаги каби семалар билан бирги “шошмаслик” фарқловчи семаси мавжуд бўлади.

Демак, абстракт маъноли лексемаларнинг маъно мундарижасини аниқлаш мураккаб бўлиб, семик тахлил жараёнида айрим ўринларда синонимлардан фойдаланиш ҳолатлари кузатилади. Конкрет маъноли лексемаларнинг семантик структурасини аниқлаш эса осонроқ кечади.

⁸³ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 222-бет.

Чунки маъно мундарижа унинг денотатив белгилари асосида шаклланади.

Абстракт сўзларнинг семантик структурасини аниқлашда кўп маъноли сўзларнинг семантик структурасига ҳам эътибор қаратиш лозим. Абстракт сўзларнинг семантик структураси, маъно тараққиётининг ўзига хосликларидан бири шундаки, маъно тараққиёти натижасида абстракт маънолардан фақат абстракт маънолар шаклланган. Биз таҳлил жараёнида абстракт маънолардан конкрет маъноларнинг ҳосил бўлишини кузатмадик. Масалан, “бевафо” абстракт сифатининг семантик структурасида иккита семема мавжуд:

1. Ахд-паймонни бузувчи; садоқатсиз, вафосиз. *Бевафо ёр. Бевафо дўст.*

2. Ҳеч кимга абадий берилмаган, вафо қилмайдиган, вафосиз; ўткинчи, бебако. *Дунёни бевафо!*

“Ақл” лексемасининг семантик структураси:

1. Инсон миясининг дунёни акс эттириш ва шахснинг воқеликка муносабатини бошқариб турадиган фаолияти; фикрлаш қобилияти. *Ақл – инсоннинг кўрки.*

2. Фикрлаш қобилиятининг амали; фаҳм-идрок, зехн. *Ақлинг билан кўр, кўз алдайди.*

3. Мулоҳаза, маслаҳат тарзидаги фикр. *Кўндан кўп ақл чиқар.*

Ушбу занжирсимон полисемияда абстракт маънолар метонимия ном кўчиш усули ёрдамида бирин-кетинлик билан ҳосил бўлган. Биринчи маъно инсоннинг фикрлаш қобилиятини атаса, иккинчи маънода эса фикрлаш қобилиятининг маҳсули — зехн номланмоқда. Икки семема учун “фикрлаш” семаси интеграл сема мақомидадир.

Иккинчи нисбий бош маънодан “маслахат” маъноси шаклланганки, бу маъно зехнинг маҳсули бўлиб, ҳар қандай маслахат зехнсиз амалга ошмайди. Яъни бу лексемада маъно қуйидагича тараққий этган: фикрлаш қобилияти – фикрлаш қобилиятининг маҳсули – фикрлаш қобилияти маҳсулининг маҳсули.

Конкрет сўзларнинг маъно тараққиётида конкретликдан абстрактликка йўналганлик ўзбек тили учун меъёр саналади. Масалан, “бош” лексемаси билан ақлни номлаш бунга ёрқин мисол бўла олади: *боши билан имламоқ – бош билан иш қилмоқ* (бу ҳақида кейинги параграфда батафсил маълумот берилади).

Кўп маъноли абстракт лексемаларнинг семантик структурасига эътибор қаратилса, ундаги маънолар сони кўп бўлмайди. Бу каби лексемаларда, одатда, икки ёки учта семема мавжуд бўлади. *Бамаъни, бахтсизлик, меҳр, муҳофаза, муҳаббат, муқаррар, соддалик, шумлик, шуурсиз, яхшилик* каби лексемалар икки семемали, *барқарор, ечим, муҳтожлик, мушкул* лексемалари эса уч семемалидир.

“Меҳр” лексемасининг 2 та маъноси бўлиб, 1-маъноси: “инсоннинг ўз туғишганларига, яқин кишиларига ва умуман, одамга, нарсага бўлган самимий муҳаббати; яхши кўриш туйғуси”. *Оналик меҳри. Меҳрини қозонмоқ. Ватанга бўлган меҳр.* 2-маъноси: “Шафқат, раҳмдиллик”. Меҳр кўрсатмоқ.

Айрим конкрет лексемаларнинг маъновий тузилиши эса жуда мураккаб бўлиб, ўндан ортиқ семемага эга сўзлар ҳам мавжуд. Масалан, ЎТИЛда “бош” лексемасининг 20 та, “дори” лексемасининг 10 та, “жой” лексемасининг 13 та, “ер” лексемасининг 11 та маънолари қайд этилган. Бу каби ҳолатлар абстракт лексемаларда санокли бўлиб, “жиддий” лексемасининг тўққизта семемаси берилган.

Кўп маъноли абстракт лексемаларнинг семантик структурасидаги маънолари бир-бирига жуда яқиндир. Маълумки, маъношуносликда полисемантик лексема маъноларининг оппозициясига кўра полисемиянинг ассоциатив ва ассоциатив-мазмуний турлари ажратилади.

“Ассоциатив полисемияда маъноларнинг семантик структураси, таркиби бир-биридан фарқли ва анча узок бўлади. Ушбу маънолар фақат ассоциатив муносабатлар асосидагина боғлана олади. Масалан,

нозик1 (нозик одам) ва нозик2 (нозик дид), кўз1 (одамнинг кўзи) ва кўз2 (ёзочнинг кўзи), тирнамоқ (тахтани тирнамоқ) ва тирнамоқ (юрагини тирнамоқ), лаб (одамнинг лаби) ва лаб («чет»: супанинг лаби). Ассоциатив полисемия тилимизда кўп учрайди. Демак, бунда бир лексема билан бир-биридан узоқ бўлган маънолар ифодаланади.

Ассоциатив-мазмуний полисемияда кўп маъноли лексема англатаётган маънолар ва уларнинг семантик таркиби бир-бирига яқин бўлади. Масалан, “енгмоқ” лексемаси бош маънода душманни бартараф қилмоқ маъносини ифодаласа, 1-ҳосила маъноси «қийинчиликни бартараф этмоқ, 2-ҳосила маъноси эса «дардни бартараф этмоқ» кабиларни ифодалайди. Бу турдаги полисемияда маънолар нафақат ассоциатив боғланади, балки мазмунан ҳам бир-бирига яқин бўлиб, улар ўзаро яқин нарсаларни номлайди. Ва ўз-ўзидан уларнинг семантик структураси ўхшаш бўлади. Яъни, бир лексема таркибидаги семемаларда умумий, бир хил семалар миқдоран кўп бўлади».⁸⁴

Абстракт лексемаларда, асосан, ассоциатив-мазмуний полисемия кузатилади. Масалан, “бахтсизлик” лексемаси “бахтга эришмаганлик” (оиланинг бахтсизлиги) ва “кўнгилисиз, нохуш ҳолат” (бахтсизликка учради) маъноларини атайди. Эътибор қилинса, маъноларнинг бириккинчиси билан мантиқан сабаб-натига муносабатида: нохушлик ҳам бахтсизликдир. Конкрет лексемаларда бир сўзда умумлашаётган маънолар жуда узоқ бўлиши мумкин. Масалан, инсоннинг лаби билан дарёнинг қирғоғи ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Айниқса, бундай катта фарқ конкрет маънодан абстракт маънолар шаклланганда юзага чиқади. Нордон лимон ва нордон муомала, китобнинг қалинлиги ва муносабатнинг қалинлиги, масофанинг яқинлиги ва дилларнинг яқинлиги, овқатни емоқ ва асабни емоқ, қирғоқнинг емирилиши ва умрнинг емирилиши, терининг тирналиши ва қалбнинг тирналиши каби маъно кўчишлари ассоциатив полисемияга мисол бўла олади.

Абстракт лексемаларда энантиосемия ҳам кузатилади. *Бало, офат, даҳшат, бедил* каби сўзларда энантиосемия мавжуд бўлиб, уларнинг маънолари ўзаро антонимликни шакллантиради. “Бедил” сўзи уч хил маъно англатади:

⁸⁴ Ҳақимова М. Семасиология. – Тошкент, 2008. 56-бет.

1. Маънос, ҳасратли; ғамгин. *Бунчалар қаттолсан, о сирли олам, Бунчалар бедилсан, бепоён хилқат.* А. Орипов.
2. Кўнгилсиз бўлган, кўнгли совиган. *Дардсиз, бедил била ҳаргиз мусоҳиб бўлмағил.* Ҳамза.
3. Ўта даражада ошиқ, ишқ ўтида куйган. *Чирогпоядаги шам бедиллар юрагидек тишраб, меҳмонхонани аранг ёритар эди.* А.Қодирий, Ўтган кунлар.

2- ва 3- маънолар ўзаро энантиосемияни ҳосил қилмоқда: кўнгилсизлик ва ўта даражада ошиқлик.

Хулоса қилиб айтганда, абстракт маъноли лексемаларнинг семантик структураси ўзига хос бўлиб, конкрет сўзларникидан бир қатор жиҳатлари билан фарқ қилади. Номланаётган денотатнинг гносеологик табиатга эгаллиги, маъно замиридаги тушунчанинг “ажратилганлиги”, семантик структурада денотатив маънога нисбатан сигнификатив маънонинг устунлиги, маънонинг тебраниш кенглигининг катталиги билан ажралиб туради. Абстракт отларда сўз туркумига хос бўлган “предмет” архисемаси мавжуд бўлмагани ҳолда, “белги”, “ҳолат”, “ҳаракат”, “муносабат” семалари архисема мақомида бўлади.

Полисемантик лексемаларда эса маъно абстрактликдан абстрактликка йўналиши бўйича тараккий этади. Кўп маъноли абстракт лексемалар семантик структурасидаги маънолари бир-бирига жуда яқин бўлиб, аксарияти ассоциатив полисемияга тааллуқлидир.

2.3-§. Абстрактликнинг ҳосила маъноларда акс этиши

Маълумки, сўзлар янги яратилган даврида бир маъноли бўлади. Оламнинг ўзлаштирилиши ва инсон билимининг ошиб бориши натижасида сўзларнинг ҳам маънолари кўпайиб бораверади. Бизни куршаб турган олам ҳамда у ҳақидаги билимларимиз чексиз бўлиб, ушбуларни номлаш жараёнида тил эгалари номи мавжуд ва номланиши керак денотатлар ўртасида муайян боғлиқликлар топади ва оқибатда биринчисини номи билан иккинчисини номлайди.

Абстракт моҳиятлар, абстракт тушунчалар нафақат бирламчи номинация орқали, балки иккиламчи номинация орқали ҳам номланиши мумкин. Бунда икки хил ҳолат кузатилади:

1) абстракт маънодан абстракт маъно ҳосил бўлади;

2) конкрет маънодан абстракт маъно ҳосил бўлади.

"Аёл", "яшиллик", "моҳ", "имон", "аҳсон" каби абстракт семантикали лексемаларнинг маъно таракқиёти натижасида абстракт маънолар шаклланган.

"Мулоҳимлик" маъносини "юмшоқ" лексемаси билан, "назокатли" маъносини "нозиклик", "обру" маъносини "юз", "ёмонлик" маъносини "қора" сўзлари билан номланиши эса конкретликдан абстрактликнинг ҳосил бўлишига яққол мисолдир.

Конкрет маънодан абстракт маъно шаклланишини ном кўчишининг абстракциялаш усули деб баҳолаш мумкин. Бунда конкрет денотатни номловчи сўзлар мавҳум тушунчаларни номлай бошлайди. Масалан, туз (овқатга таъм берувчи модда) – туз (маъно, мантиқ), баҳор (фасл) – баҳор (шодлик), баҳор (фасл) – баҳор (севги), оқ (ранг) – оқ (гуноҳсиз), оғир (вазнинг меъёрдан ёки таққосланаётган нарсадан ортиқлиги) – оғир (вазмин), тирналмоқ (бирон бир нарсанинг устки қисмининг қирилиши) – тирналмоқ (руҳий азобланиш), бўсаға (уйнинг кириш қисми) – бўсаға (ҳар ишнинг бошланиши).

Конкрет маънолардан абстракт маъноларнинг ҳосил бўлиши хусусидаги ўзбек тилшунослигидаги илк фикр Ш.Раҳматуллаевга тегишли: "Туз-1 лексемасининг бош лексик маъноси овқатга *туз сол* каби боғланишда намоён бўлади. *Туз-1 1* англатадиган нарсаси - 'модда', шаклан - 'кристалл', ранги - 'оқ', таъми - 'шўр', ишлатилиш доираси - 'овқат', вазифаси - 'намакни ростлаш, маза киритиш'. Саналган семалар асосида бу лексик маънони 'намагини ростлаш, маза киритиш учун овқатга қўшиладиган шўр оқ кристалл модда' деб таърифлаймиз.

Бу лексеманинг иккинчи лексик маъноси (*туз-1 2*) *шўрванинг тузи* каби боғланишларда намоён бўлади. Бу ерда 'модда' семаси йўқолади, шу билан боғлиқ ҳолда моддага (жисмга) хос белгиларни кўрсатувчи семалар ҳам кетади. 'Предмет' тушунчаси сақланади-ю, лекин 'аниқ нарсаси' тушунчаси 'мавҳум нарсаси' тушунчасига алмашади, демак, лексик маъно аниқликдан мавҳумликка томон силжийди, натижада 'модда' семаси ўрнини 'тузли-тузсизлик' семаси эгаллайди. Иккинчи лексик маънонинг мундарижасини ташкил этувчи бу сема биринчи лексик маъно таркибидаги 'намакни ростлаш, маза киритиш'

семасининг биринчи субсемаси асосида юзага келган. Бу ердаги маъно таракқиети кўчириш йўлларида метонимияга тўғри келади: предмет – шу предмет таъсири натижасида воқе бўладиган предмет.

Туз-1 3 маъноси бу лексеманинг *Гапида туз бор* каби боғланишида намоён бўлади. Бу лексик маъно *туз- 1 2* маъносидан ўсиб чиққан: биринчи лексик маънодаги ‘маза киритиш’ субсемаси ва иккинчи лексик маънонинг ‘тузли-тузсизлик даражаси’ семаси учинчи маъно учун потенциал семалар бўлиб хизмат қилгани, шулар асосида ‘мазмун, мантиқ’ семаси юзага келган ва бу сема учинчи лексик маънонинг мундарижасини ташкил этган. Бу ерда лексик маъно таракқиети мавҳумдан мавҳумга чизиги бўйлаб борган. Бундай таракқиётни анъанавий кўчириш йўлларида бирортасига киритиб бўлмайди (Зарурият туғилса, метонимия деб кетилади)». ⁸⁵ Дарҳақиқат, “овқатга таъм берувчи оқ, шўр модда”дан “овқатнинг тузли-тузсизлик даражаси” метонимия асосида ҳосил бўлган. “Овқатнинг тузли-тузсизлик даражаси”дан эса “маъно, мантиқ” маъноси шаклланган. Бу ўринда, бизнингча, метонимия эмас, метафоранинг абстракциялаш тури амалда бўлган. Зеро, абстракт ҳодиса ҳисобланган маъно, мантиқ овқатнинг таъмига қиёс қилинган бўлиши мумкин.

Ш.Раҳматуллаев таъкидлаганидек, абстрактликнинг ҳосила маъноларда воқеланиши икки чизик бўйлаб амалга ошади: конкретликдан абстрактликка, абстрактликдан абстрактликка. Лексик маъно таракқиётининг конкретликдан абстрактликка томон йўналишини эса метафоранинг абстракциялаш усули деб баҳоладик.

Лексик маънонинг конкретликдан абстрактликка томон йўналган таракқиётини “баҳор” лексемаси мисолида кўриш мумкин. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида “баҳор” лексемасининг 6 та маъноси берилган.

“Баҳор” лексемасининг бош маъноси *баҳор фасли, гўзал баҳор, ўлкада баҳор* каби боғланишларда реаллашадиган “йилнинг қишдан кейинги ёздан олдинги фасли” маъносидир.

“Баҳор” лексемасининг иккинчи маъноси, яъни *баҳор2 умр баҳори, ҳаёт баҳори, севги баҳори* каби боғланишларда юзага чиқади

⁸⁵ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent, 2006. 57-bet.

ва “ҳар нарсанинг яшнаган, камолга етган пайти, шундай чоғлар рамзи” деган маънони ифодалайди.

“Баҳор” лексемасининг 3-маъноси (баҳор3) “Умрнинг маълум қисми, муддати, ёши” куйидаги каби гапларда ойдинлашади: *Ўн саккиз баҳорга бўлдим ҳамнафас.*

Тўртинчи лексик маъноси (баҳор4) эса “қувонч, шодлик, бахт” каби маъноларни ифодалайди ва мазкур маъно ушбу гапда юзага чиқмоқда: *Ишқингда мен баҳорлар топдим, Баҳор ичра наҳорлар топдим.*

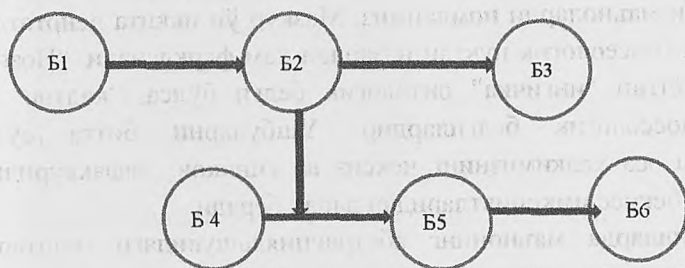
Бешинчи маъноси (баҳор5) эса “севги, муҳаббат; умид” каби маъноларни ифодалаб, у *кимнингдир қалбида баҳор гуллади* каби қуршовларда намоён бўлади. “Севгили, маъшуқа, гўзал ёр” маъносини англатувчи олтинчи маъноси (баҳор 6) одатда матнда мурожаат объекти сифатида воқеланади: *Гуллаган баҳорим, сени севаман.*

Баҳор лексемасининг семантик тараққиёти шуни кўрсатадики, ўзбек тилида фасл номи билан 3 та мавҳум маъно номланган: Б2, Б4, Б5.

Баҳор1 семемасидан баҳор2 семемаси шаклланган. Бунда «йилнинг қишдан кейин, ёздан олдин келадиган фасли, табиатнинг яшнаган, гуллаган, уйғониш даври» маъносидан ва “ҳар нарсанинг яшнаган, камолга етган пайти шундай чоғлар рамзи” маъноси келиб чиққан. Ушбу маънонинг ҳосил бўлишида «яшнаган», «гулгун», «давр» бирлаштирувчи семалари асос вазифасини бажарган. Уч ойдан иборат аниқ вақт мавҳум вақтни номлашга ихтисослашган. Қиёслаймиз: *Баҳор жуда гўзал фасл; Қайтармикан умрим баҳори. Болалигим орзу армоним.*

“Қувонч, шодлик, бахт” каби маъноларни ифодаловчи Б4 семемаси Б2 семемасидан, “севги, муҳаббат; умид” каби маъноларни ифодаловчи Б5 семемаси эса Б4 семемасидан ўсиб чиққан. Бунда Б2 семемаси аниқ маънонинг мавҳум маънога айланиши асосида ҳосил бўлган бўлса, Б4 мавҳум маънодан мавҳум маънонинг ҳосил бўлиши асосида ном кўчган. Ушбу ном кўчиш усули маънонинг абстракциялашувидир.

№	Баҳор 1	Баҳор 2	Баҳор 3	Баҳор 4	Баҳор 5	Баҳор 6
1	Йилнинг қишдан кейинги ёздан олдинги фасли	Ҳар нарсанинг яшнаган, камолга етган пайти, шундай чоғлар рамзи	Умрнинг маълум қисми, муддати, ёши	Қувонч, шодлик, бахт	Севги, муҳаббат; умид	Севгили, маъшука, гўзал ёр
2	Баҳор фасли, баҳор келди.	Умр баҳори, ҳаёт баҳори,...	Ўн саккизинчи баҳори...	Ишқингда мен баҳорлар топдим,...	Қалбимда баҳор гуллади.	Гуллаган баҳорим, сени севаман.
3	конкрет маъно	абстракт маъно	конкрет маъно	абстракт маъно	абстракт маъно	конкрет маъно

Демак, инсоният, жумладан, ўзбек халқи конкрет нарсалар билан абстракт тушунчалар ўртасида боғланишларни ҳосил қила олган ва бирининг номи билан иккинчисини атаган. Бу ўринда ўхшатишга асосланган кўчишлар кўп бўлиб, абстракциялаш орқали ном кўчиш, асосан, метафорада кузатилади.

Атокли испан адиби ва файласуфи Хосе Орега-и-Гассет (XX аср)нинг «Икки буюк метафора» номли мақоласида “Метафора фақат номлаш, ифодалаш воситаси эмас, айти пайтда тафаккурнинг муҳим курали” деб таъкидлайди.⁸⁶ Дарҳақиқат, бир ном остида умуман

⁸⁶ Бу ҳақида қаранг: Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: «Mumtoz so'z», 2017. 120-б.

бошқа-бошқа воқеликларнинг умумлаштириш инсон тафаккури ва тилини ихчамлаштириш йўлидаги асосий усулларидан бири бўлса, ҳар бир миллатнинг олам ва унинг атрибутларини ўзига хос бирлаштира олиши таҳсинга лойиқдир. Айниқса, абстракциялаш орқали шаклланган маъно таракқиётига назар ташласак, унда бир белги остида номланаётган денотатлар бир-биридан мутлақо фарқ қилади. Масалан, битта “нозик” сўзи билан “юксак маҳорат ва санъат билан жуда бежирим қилиб ишланган” (нозик санъат буюми); “ингичка, юпқа” (нозик ип); “бежирим, латиф” (нозик қўллар); “заиф, нимжон” (нозик бола), “мулойим, майин ва ёқимли, назокатли” (нозик ҳаракатлар); “салга синадиган, узиладиган, йиртиладиган; бўш, мўрт” (нозик идиш); “ўзига хос қийинчиликлари бўлган, алоҳида маҳорат, малака, билим талаб этадиган” (нозик иш); “ўз ишини майда икир-чикирларигача яхши биладиган” (нозик гулчи); “алоҳида эҳтиёткорлик талаб этадиган, қалтис” (нозик ҳолат); “алоҳида эътибор, мулозамат, тақаллуф талаб этадиган, иззатталаб” (нозик меҳмон); “инжиқ” (нозик табиат)⁸⁷ каби маъноларни номлаймиз. Мазкур ўн иккита денотатлар онтологик ва гносеологик нуқтаи назардан ҳам фарқланади. “Нозик” сўзи англатаётган “ингичка” онтологик белги бўлса, “қалтис” ва “инжиқ” гносеологик белгилардир. Ушбуларни битта сўзда бирлаштириш эса халқимизнинг чексиз ва синчков тафаккуридан, тилимизнинг беқиёс имкониятларидан дарак беради.

Турли тилларда маънонинг абстракциялашувидаги муштарак ҳолатларни кузатиш мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги “оғир” лексемасининг бош маъноси абстрактлашиб, *оғир меҳнат*, *оғир ҳаёт* каби контекстларда реаллашувчи абстракт маънолар ҳосил бўлган. Рус тилида ҳам тежелий сўзининг семантик структурасида тяжёлая грузь (оғир юк), *тяжёлая работа* (оғир меҳнат), *тяжёлая жизнь* (оғир ҳаёт) каби боғланишларда воқеланадиган абстракт маънолар мавжуд. Худди шу ҳолат инглиз тилидаги *heavy* сўзи мисолида кўриш мумкин: *heavy luggage* (оғир юк), *heavy work* (оғир меҳнат), *heavy life* (*оғир ҳаёт*). Бу каби ҳолатлар тафаккурнинг умуминсоний муштарак жиҳатлари,

⁸⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2005. 49-50-бет.

оламнинг лисоний манзарасининг ўхшаш томонлари хар доим бўлганлиги ва бўлажаклиги хақида дарак беради.

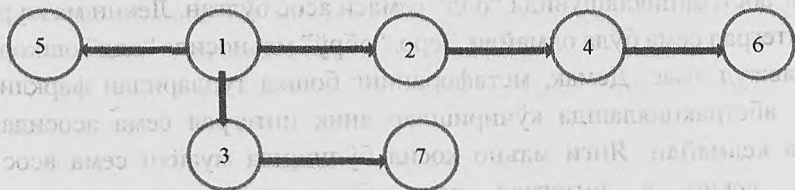
Маънонинг абстракциялашиши орқали ном кўчишда куйидаги ҳолатларни кузатиш мумкин:

1. Нарса-ҳодиса маъноси абстракциялашади.
2. Белгининг маъноси абстракциялашади.
3. Ҳаракатнинг маъноси абстракциялашади.
4. Пайт маъноси абстракциялашади.

1. Нарса-ҳодиса маъносининг абстракциялашуви. Нарса-ҳодисанинг маъноси абстракциялашувини “юз” лексемасининг маъно тараққиёти мисолида кўриб чиқамиз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “юз” лексемасининг куйидаги маънолари келтирилган.

1. Одам бошининг олд томони, олд томондан кўриниши; бет. *Чузиқ юз.*
2. Инсон бетининг у ёки бу томони; ёноқ. *Раъно супага оёқ солиштириб ўтириб олди. Кампир уни кўриб, аввал ўзини йўқотиб кўйди, кейин бўйнидан кучиб, у юзидан, бу юзидан ўпди.* А. Қаххор, Кўк конверт.
3. Бирор нарсанинг устки томони, юзаси; сирт, сатҳ. *Қир юзини лолалар қоплаган. Кўк юзини булут босди.*
4. Айрим нарсаларнинг у ёки бу томони, тарафи, қирғоғи. *Кўчанинг икки юзида қатор уйлар.*
5. Обрў, эътибор; юз-хотир. *Эр юзини ер очар, ер юзини эр очар.*
6. Кесиш ёки чопиш асбобларининг тиғи. *Пичоқнинг юзи. Болтанинг юзи.*
7. *мат.* Текислик ёки сиртнинг чизиклар билан ўралган қисми; сатҳ. *Доиранинг юзи. Учбурчак юзи*⁸⁸.

Мазкур лексеманинг семантик структурасини куйидагича белгилаш мумкин:

⁸⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2005.

Бу жараёнда “юз” сўзининг “инсон бошининг олд қисми, яъни бет”ни англатувчи бош маънодан бетнинг икки томонини номлашга ўтилган ва шу тариқа иккинчи маъно шаклланган. Бутуннинг номи қисмга ном бўлиб кўчган. Бунда юз1 инсон бошининг олд қисмини, яъни бутунни номланган бўлса, юз2 унинг икки томонини номлай бошлаган. Бу жараёнда синекдоха ном кўчиш усули амалда бўлган. Юз2 ҳам номинатив маъно бўлиб, мазкур маъно номи йўқ денотатни атайди.

“Бирор нарсанинг устки томони, юзаси”ни англатувчи юз3 семемаси эса юз1 семемасидан “устки томон” интеграл семаси орқали метафора усулида шаклланган. Юз4 семемаси эса юз2 семемасидан метафора орқали “икки томондан бири” интеграл семаси орқали ҳосил бўлган. Бунда кўчанинг икки юзи инсон бетининг икки томонига ўхшатишган. Юз7 семемаси ҳам юз2 семемасидан “икки томондан бири” семаси ёрдамида метафора усулида ясалган. “Обрў, эътибор”ни ифодаловчи юз5 семемаси эса бош маънодан, яъни юз1 семемасидан “олд томон” семасининг абстракциялашуви асосида шаклланган. Юз7 эса юз3 семемаси асосида ҳосил бўлган.

“Юз” лексемасининг маъно тараққиётида еттита маънодан фақат битта юз5 семемаси абстракт маъно касб этиб, у бош конкрет маънодан метафора асосида келиб чиққан. Метафоранинг мазкур абстракциялаш тури нарса ва ўрин ўхшашлигидан фарқ қилади. Такқосланг: инсон юзининг икки томони – кўчанинг икки томони – пичоқнинг икки томони. Муайян ўхшашлик ўрин ўхшашлиги бўлиб, уларда интеграл сема ва ўхшашликка асос образ мавжуд. Яна таққослаймиз: инсон бошнинг олд қисми ва обрў. Бу абстракциялаш ном кўчиш усулида интеграл сема ҳамда уларнинг ўхшашлигига асос образ мавжуд эмас. Юзнинг абстракциялашувида “олд” семаси асос бўлган. Лекин мазкур сема интеграл сема бўла олмайди. Зеро, “обрў” маъносида “олд” ошқор сема мавжуд эмас. Демак, метафоранинг бошқа турларидан фарқли ўлароқ, абстракциялашда кўчиришлар аниқ интеграл сема асосида вужудга келмайди. Янги маъно ҳосил бўлишида муайян сема асос бўлади, лекин у интеграл сема бўлмасдан, янги маънони шаклланишига туртки беради. Абстракциялаш ном кўчиш усули орқали оламнинг лисоний манзараси ҳар бир тилда ўзига хос бетакрор,

кайтарилма, ақл бовар қилмас ва хайратланарли эканлигини исботлаш мумкин.

Предмет ифодаловчи лексемалардаги абстрактлашиш ҳодисасига “юрак” лексемасининг маъно тараққиётини ҳам мисол қилиш мумкин. “Юрак” лексемаси бош маъносида “Одам ва ҳайвонлар кўкрак қафаси ичида жойлашган, уларнинг қон айланиш системасидаги мускул қопчиққа ўхшаш марказий аъзо”ни атайди ва бу маъно *соғлом юрак, юракнинг уриши, юрак касаллиги* каби контекстларда реаллашади. 2-ҳосила маъноси билан “Кишининг ҳис-сезгиси, руҳи, кечинмаларининг рамзий маркази, улар сақланадиган жой; қалб, дил”ни номлайди. Бу маъно *юрагида чуқур из қолдирди, юраги эзилди, юракдаги гаплар* каби қуршовларда ойдинлашади. Бу ўринда абстракциялаш “марказий” семаси асосида юз берган. “Юраги йўқ”, “юраги борми” каби бирикмаларда намоён бўладиган маъноси кўркмаслик, жасорат рамзини ифодалайди.

2. Белги маъносининг абстракциялашуви. Белгининг мавҳумлашишига *енгил, оқ, қора, нозик, оғир, яқин* сўзларининг маъно тараққиётини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Масалан, “енгил” лексемасининг бош маъноси вазннинг камлигини билдиради. Ушбу конкрет маънонинг тараққиёти натижасида асосида эса *енгил сезмоқ, енгил муҳит* каби контекстларда реаллашувчи “руҳан эркин, тетик ҳолатли, ёқимли ҳис-туйғули” маъноси, *енгил фикр, енгил мулоҳаза* каби бирикмаларда ойдинлашувчи “жиддий, расмона бўлмаган, енгил-елпи” маъноси, *енгил аёл, енгил бўлма* каби қуршовларда намоён бўлувчи “юзаки фикр юритадиган, ўз иши, гап-сўзига жиддий эътибор билан қарамайдиган, оёғи қинғир” маъноси шаклланган.

“Нозик” лексемасининг бош маъноси инсон ҳажмининг меъёрдан озлигини ифодалаши маълум. Унинг «мулойим, майин, назокатли» маъноси мавҳумлашиш орқали ҳосил бўлган.

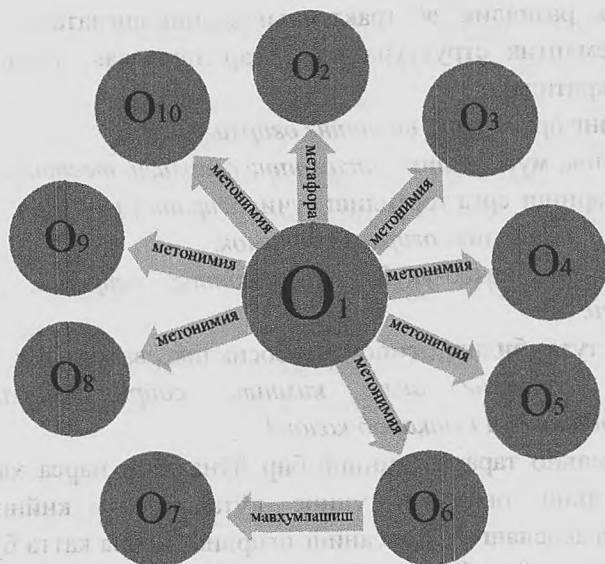
“Оқ” лексемасининг маъно тараққиётини кўриб чиқамиз. “Оқ” лексемасининг лексик маънолари:

1. *сфт. Қор, сут, пахта рангидаги. Оқ доқа. Оқ нон. Оқ қоғоз.*
2. *Оқ тусга мойил, тиниқ. Оқ бадан. Оқ юзли.*
3. *Оқлик. Оққа етмоқ.*
4. *Ароқ. Оқидан ичмоқ.*

3. Чор Россияси подшоҳига тегишли; унинг тарафдорлари; контр-революцион.
6. Охирги, тоза (қулдан чиқариши ёки пардозлаш учун қилинган охирги иш ҳақида). Оққа кўчирмоқ.
7. Гуноҳсиз, шаънига доғ тушмаган; тўғри, ҳақиқат. Текирамитиз: оқни оққа, қорани қорага ажратамитиз.
8. Оқарган тук, мўй. Сочнинг оқи.
9. Кўзнинг қорачиқни ўраган, тиниқ рангли, шаффоф қисми.
10. Тухумнинг оқсил моддаси. Оқини емоқ.

“Оқ” лексемасининг маъно тараққиётини шартли равишда қуйидагича белгилаш мумкин. Зеро, миллатнинг қайси маънони қачон ва қандай боғлиқлик асосида ҳосил қилганини аниқлаш мушкул ва ҳатто, иложсиздир.

“Оқ” лексемасининг “Гуноҳсиз, шаънига доғ тушмаган; тўғри, ҳақиқат” маъноларини ифодаловчи 7-маъноси 6-маъносидан келиб чиққан бўлиши мумкин. “Оқ” лексемасининг 6-маъноси “Охирги, тоза” маъноларини англатиб, асосан, қоғозга нисбатан қўлланади ва оққа кўчирмоқ, оққа ёзмақ каби асосий лексик контекстда реаллашади. Агар 7-маънонинг “доғ тушмаган” ва 6-маънонинг “ёзилмаган” семемаларини киёсласак, буларнинг биридан иккинчисини келиб чиққан, дейиш мумкин. Зеро, халқимизда боланинг қалбини ёзилмаган оқ қоғозга ўхшатилиши ҳам фикримизни далиллайди. Шунда 6-маъно конкрет денотатлар учун қўлланади: қоғоз ёки шувоқ учун. 7-маъно эса абстракт тушунчани ифодалайди.

Белги маъноли сўзларнинг маъно тараққиётини таҳлил қилар эканмиз, абстрактликнинг ҳосила маъноларда акс этиши ўлчов номларида ўзига хос кечади. Маълумки, -лик аффикси билан ясалган ўлчов номлари от сўз туркумига хос бўлса-да, маълум бир белгини англатади. Яъни “катталиқ” предметни эмас, ҳажм жиҳатдан катта белгисини англатади.

Предметнинг ўлчовини билдирувчи лексемалардан -лик ёрдамида ҳосил бўлган “катталиқ”, “кичиклик”, “узунлик”, “баландлик”, “пастлик”, “оғирлик”, “енгиллик” каби лексемалар конкрет ва абстракт маъно англатиши масаласи чуқур илмий таҳлилни талаб қилади. “Тепа”, “паст”, “чуқур” каби предметнинг вертикал ўлчовини белгиловчи сўзларга -лик аффиксининг кўшилиши билан ҳосил бўлган “пастлик”, “тепалиқ”, “чуқурлик” рельефонимлари конкрет номлардир. Зеро, улар бевосита кузатиш мумкин бўлган, яхлит объектни номламоқда.

“Катталиқ”, “пастлик”, “оғирлик”, “енгиллик” каби лексемаларнинг инсон характерини номлашга ихтисослашган кўчма маъноларининг барчасини абстракт дейиш мумкин. “Катталиқ” сўзи кўчма маънода “ўзини юқори тутиш, манманлик”, “пастлик” сўзи

“пасткашлик, разиллик” абстракт маъноларини англатади. “Оғирлик” сўзининг семантик структурасига назар ташласак, унда қуйидаги маънолар ажратилади.

1. Вазнининг ортиқлиги: *тошнинг оғирлиги.*
2. Қийинлик, мушкуллик: *масаланинг оғирлиги, тестнинг оғирлиги*
3. Жисмларнинг ерга тортилиш кучи: *оғирлик ўлчовлари.*
4. Ташвиш, малоллик: *оғирлиги тушмоқ.*
5. Қийинчилик, азоб-уқубат: *кунларнинг оғирлиги, ҳаётнинг оғирлиги.*
6. Ўзини тута билиш, сиполик, босиқлик, вазминлик: *Кимнинг номуси, кимнинг ақли, кимнинг сабри, оғирлиги уни шармандаликдан қутқариб қолди?*

Мазкур маъно тараққиётининг бир йўналиши нарса ҳажмининг ортиқлиги, яъни оғирлиги унинг кўтаришдаги қийинчиликка, мушқинликка асосланган. Нарсанинг оғирлиги қанча катта бўлса, уни кўтариш шунча қийин бўлади. Шу йўсинда масаланинг мушқунлиги, малоллик, азоб-уқубат каби 2-, 4-, 5- маънолари шаклланган.

Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиги Нодиранинг устига тушди. Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” асаридан олинган мазкур гапда “оғирлик” сўзи “қийинлик” маъносида келмоқда. Шу асардан олинган ушбу матнда эса “ташвиш, малол” маъноси реаллашган:

— *Юра берайлик, — деди Раъно юзини четка ўғирган ҳолда, — уларга нима оғирлиги бор?*

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлағандек бўлди. (А.Қодирий.Меҳробдан чаён)

Кейинги гапда эса “оғирлик” лексемасининг азоб-уқубат маъноси реаллашган: *Унинг бу кунларда кечириб турган ҳоли жуда оғир, бу оғирлиқ устига Раънонинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламлик эди. (А.Қодирий.Меҳробдан чаён)*

Нарса вазнининг оғирлиги қанча катта бўлса, унинг ҳаракати шунча кам бўлади. Яъни катта вазнли нарсанинг тортилиш кучи ҳам катта бўлади ва унинг ҳаракати шунча секин бўлади. Соддароқ қилиб, айтганда, оғир тошни силжитиш жуда ҳам қийин. Ўзбек тили эгалари мазкур белги асосида “вазмин, босиқ, сипо” абстракт маъносини ҳосил

қилганки, бу инсоннинг яхши фазилатларидан биридир. Вазмин одамда оғир тош каби тили, хатти-ҳаракатлари ва эмоцияларининг “тезлиги” кам бўлади. Улар қутилмаган вазиятларда тезлик билан қарши “хужумга” ўтмайдилар. Ушбу фикримизни қуйидаги матндаги “оғир” ва “енгил” сўзларининг қўлланиши билан исботлаш мумкин:

— *Пойтахтни сенга, сени Халлоқи оламга инониб кетяпман, — деди ниҳоят амир.*

— *Аммо хавотириб бор, — амир шундай деб ўзлига савол назари билан тикилди.*

— *Нимадан?* — деди амирзода ажабланиб.

— *Енгилсан. Бошбошидоқликка мойилсан. Ҳукми ўтказмоқда ожиз бўлиб*

қолмасмикансан? Ҳукми ўтказмоқ учун қаттиққўл, оғир бўлмоқ даркор. Кўнгилбўшлик фуқарони тўзатиб юборади. (Тоҳир Малик. Савоҳил)

“Катталиқ”, “кичиклик”, “узунлик”, “қисқалиқ”, “оғирлик”, “енгиллик”, “балаңдлик”, “пастлик” каби лексемалар англатаётган узуал маъноларнинг конкрет ёки абстрактлигини аниқлаш қийин ва ҳатто иложсиз. Зеро, ушбу лексемалар томонидан номланаётган белги конкрет моҳиятлар учун ҳам (тоғнинг катталиги, тошнинг оғирлиги, арқоннинг узунлиги, дарахтнинг балаңдлиги), абстракт моҳиятлар учун ҳам (вазифанинг катталиги, маъсулиятнинг оғирлиги, фикрнинг қисқалиги, тафаккурнинг пастлиги) бирдай қўлланади. *Катталиқ* бирон бир нарсанинг ҳажм, қўлам, даража жиҳатдан меъёрдан ортиқлигини билдиради. Бирон бир нарсанинг ҳажм, қўлам жиҳатдан катталигини кўриш орқали сезиш мумкин: *бинонинг катталигини кўрдим*. Худди шу тариқа *кичиклик*, *узунлик*, *қисқалиқ*, *балаңдлик*, *пастлик* каби белгиларни бевосита кузатиш мумкин: *уйнинг кичиклигини кўрмоқ*, *арқоннинг узунлигини кўрмоқ*, *йўлнинг қисқалигини кўрмоқ*, *бинонинг балаңдлигини кўрмоқ*, *дарахтнинг пастлигини кўрмоқ*. Шу нуқтаи назардан кузатиш мумкин бўлган мазкур белги номларини конкрет номлар дейиш мумкин. Лекин катталиқ, кичиклик, узунлик, қисқалиқ, балаңдлик, пастлик алоҳида олинган объектнинг ўзига хос белгиси эмас. Ушбу белгилар ёки маълум бир меъёр билан ёки бир-бирига нисбатан олинадиган

объектлар билан шартлангандир. Арчанинг яшиллиги унинг статик, бошқа объектлар таъсирсиз фақат ўзига хос белгисидир. Ушбу белгини бевосита кўз орқали кузатиш мумкин. Арчанинг баландлигини билиш учун эса уни маълум бир бошқа бир объект билан ёки маълум бир меъёр билан таққослаш, яъни ўлчаш лозим. Бундай кузатиш, таққослаш ва у орқали ҳукм чиқариш бу бевосита кузатишдан анча мураккаб бўлган ақлий идрок жараёнидир. Шу ўринда иккита бир-бирини инкор қилувчи ҳолатга дуч келамиз. Бир томондан “катталиқ”, “кичиклик”, “узунлик”, “қисқалиқ”, “баландлик”, “пастлик” каби ўлчов номлари ифодалаётган белгиларни кўриш мумкин бўлса, иккинчи томондан ушбу белгилар аввал ҳиссий, кейин ақлий мушоҳада орқали идрок этилади. Демак, ўлчов номлари ифодалаётган белгилар ҳиссий ва ақлий билишнинг ҳамкорлигида идрок этилади деган мулоҳазага келиш мумкин. Бундай ҳамкорликда анланувчи белги номларини эса конкрет ва абстракт сўзлар ўртасидаги оралиқ ҳодиса сифатида баҳолаш мумкин. Худди шу каби “оғирлик”, “енгиллик” лексемалари номлаётган белгини ушлаб кўриб ҳам билиш мумкиндек туюлса-да, у ҳам ақлий жараён маҳсулидир.

Предметнинг ўлчовини билдирувчи сифатлардан -лик аффикси орқали ясалган “катталиқ”, “кичиклик”, “узунлик”, “қисқалиқ”, “оғирлик”, “енгиллик”, “баландлик”, “пастлик”, “торлик”, “кенглик” сўзларининг барчаси полисемантик бўлиб, ҳосила маънолари орасида абстракт маъно ёки маънолар мавжуд. Бунга нарсаларнинг ўлчовларини инсон характери, хусусиятларига ўхшатишимиз асос бўлган. Ушбу фикримизни қуйидаги мисралар билан далиллаш мумкин:

Тор кўнгуллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,

Тўқсон икки бовли ўзбак юртидур, тенглик қилинг. (Турди Фароғий)

“Енгиллик” сўзининг абстракт ҳосила маънолари хусусида фикр юритар эканмиз, тўлиқ бўлмаган энантиосемияга дуч келамиз. Мазкур сўзнинг семантик структурасида *енгилликни ҳис қилмоқ* каби контекстларда ойдинлашувчи “руҳиятдаги ёқимли ҳолат, хуш кайфият” ва *енгиллик қилмоқ* каби қуршовларда реаллашувчи “оқибатини ўйламай қилинган ҳаракат, енгилтаклик” маънолари мавжуд. Бу икки семеманинг бирида ижобийлик, иккинчисида эса

салбийлик коннотатив маънолари мавжуд бўлиб, коннотатив энантиосемияни вужудга келтиради. Худди шу ҳолат “оғир”, “пастлик” лексемаларида ҳам кузатилади.

1. Ҳаракат маъносининг абстракциялашуви. Ҳаракат маъносининг абстракциялашувини қуйидаги сўзларда кузатиш мумкин: *ёрилмоқ* (бош ёрилди – онасига ёрилди); *кўтармоқ* (тошни кўтармоқ – обрўсини кўтармоқ), *кўтармоқ* (тошни кўтармоқ – инжиқлигини кўтармоқ), *кўтармоқ* (тошни кўтармоқ – халқни кўтармоқ), *кўтармоқ* (тошни кўтармоқ – адоватни кўтармоқ); *синмоқ* (кўза синди – рақобатда синди), *синмоқ* (кўза синди – руҳи синди).

Ҳаракат маъносининг абстракциялашуви жараёнини “тирнамоқ” лексемаси мисолида кўриб чиқамиз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “тирнамоқ” сўзига қуйидагича изоҳ берилган⁸⁹.

Тирнамоқ 1 Тирноқ ёки ўткир учли нарсалар билан тилмоқ, юлмоқ, тимдаламоқ. Мушукча боланинг қўлини тирнаб олди.

2 кўчма. Худди тирнаш каби ҳаракат ва унинг таъсирига нисбатан қўлланади. *Совуқ шамол баданни тиканли тили билан тирнар, нимдош кийимдан ўтиб санчар ва қалтирар эди.* Н.Максудий, Лайлатулқадр. *Аммо Йигиталининг бугунги иши унинг ичини тирнаб ўтди.* И.Раҳим, Зангори кема капитани.

Шу ўринда изоҳли луғатдаги “худди тирнаш каби ҳаракат” изоҳи ўринли эмас. Ҳолбуки, жисмоний ва руҳий тирналиш ҳолатлари бири-бирига умуман ўхшамайди. Бу ўринда жисмоний ҳаракат номи билан “азоб” бериш интеграл сема асосида руҳий ҳолат номланмоқда ва мавҳумлашиш ном кўчиш усули амалда бўлмоқда.

2. Пайт маъносининг абстракциялашуви. Пайт маъносининг абстракциялашувини “баҳор” ва “кун” лексемалари мисолида кўриш мумкин. “Баҳор” лексемасининг маъно тараққиёти ва ундаги абстракциялашиш усулини юқорида таҳлил қилдик.

“Кун” сўзи семантик ўзгаришларга учраб, унинг маъно тараққиёти омонимия чегарасига етиб қолган. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида унинг олти маъноси қайд этилган:

Кун1. Куёш, офтоб. *Кун ботиб, қоронги туша бошлади.*

⁸⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. 113-бет.

Кун2. Сутканинг куёш чиққишидан куёш ботгунча бўлган қисми. *Ҳасанали кунларини томоқсиз, тунларини уйқусиз ўтқазга бошлади* (А.Қодирий. Ўтган кунлар).

Кун3. Бир кеча-кундузга – 24 соатга тенг вақт, сутка. *Бир йил – 365 кун.*

Кун4. Ой ёки ҳафтанинг маълум бир календар числоси, санаси. *Шанба куни сиз келинг, якшанба куни мен борай.*

Кун5. Умуман вақт, пайт, кез, давр. *Болалик кунларимда, Уйқусиз тунларимда, Кўп эртаси эшитгандим* (Ҳ.Олимжон).

Кун6. Турмуш, тирикчилик, ҳаёт.

Ушбу маънолар асосий маъно замирида ҳосил бўлиб, уларнинг шаклланиш тараққиётини ўрганиш учун, аввало, бош маънонинг семантик структурасини аниқлаш лозим бўлади.

Кун1 семемаси таърифи: нур сочувчи, ёруғ, иссиқ осмон жисми. Кун2 семемаси кун1 дан метонимия асосида ўсиб чиққан: ёруғ осмон жисми – сутканинг ёруғ қисми. Яъни сутканинг осмонда кун – куёш мавжуд бўлган қисми.

Кун2 семемасининг семаларини қуйидагича аниқлаш мумкин: сутка қисми, куёш чиққишидан куёш ботгунча (куёшли), ёруғ. Таърифи: сутканинг куёш чиққандан куёш ботгунча бўлган ёруғ қисми.

Кун3 семемаси кун2 семемасидан маъно кенгайиши асосида ўсиб чиққан. Бунда қисм билан (сутканинг ёруғлик қисми билан) бутун (туну кун) номланмоқда ва ўз-ўзидан маълумки, синекдоха ном кўчиш усули амалда бўлмоқда. Кун3 семемасининг семантик структураси: бир кеча-кундуз, 24 соатдан иборат вақт, сутка. Таърифи: кечаси ва кундуздан иборат 24 соатдан иборат вақт, сутка. Кун3 семемасининг семик тузилишида кун2 семемасидаги “сутка қисми” семемасининг маъноси кенгайиб “сутка”га айланган.

Кун4 семемаси кун3 семемасидан метонимия асосида ҳосил бўлган: К3 – бир кеча-кундузга тенг вақт → К4 – ой ёки ҳафтанинг бир кеча-кундузга тенг санаси, числоси. Кўриниб турибдики, К4 шаклланишида бир кеча-кундуз семемаси муҳим аҳамият касб этган. Кун4 семемасининг семалари қуйидагичадир: календар санаси, 24 соат, ой ёки ҳафта санаси.

Кун5 семемаси кун3 семемасидан маъно кенгайиши асосида ҳосил бўлиб, бу ҳолатда кун2 семемаси таркибидаги «24 соатдан иборат вақт» (чегараланган вақт) семаси киши умридаги аниқ чегараланмаган маълум вақт, давр, кез маънолари учун ихтисослашган. Кун5 семемасининг семик структураси қуйидагича бўлиши мумкин: вақт, инсон умри. Семеманинг таърифи: инсон умридаги муайян вақт, давр, кез. Бу семема шаклланишида “кечаю кундузни” аниқ ифодалашдан вақтнинг бундан каттароқ мавҳум қисмларини ҳам ифодалай бошлашга ўтилган. Ушбу маънонинг ифодаланишида -лар аффиксининг иккиламчи умумлаштирувчи (Салималар, Нодирлар) маъноси катта аҳамиятга эга: *болалик кунларимда (вақтимда), таътил кунлари (вақтида)* каби.

Кун6 семемаси кун5 семемасидан метонимия асосида ҳосил бўлган. Қиёсланг: инсон умрининг муайян вақти ва инсон умри (турмуш, ҳаёт). Бу ҳолатда кун4 семемасидаги “инсон умри” асос бўлган ва «вақт» семаси ташлаб юборилган. Ушбу семема «инсон умри, ҳаёт, тирикчилик» каби маъноларни ифодалайди. Бу ўринда конкрет маънодан абстракт маъно шаклланмоқда.

Полисемантик лексема семемаларининг фарқловчи ва умумий семаларини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Кун1	Кун2	Кун3	Кун4	Кун5	Кун6
–	сутка қисми	сутка	вақт	вақт	–
–	куёш чикқандан куёш ботгунча	–	–	–	–
ёруғ	ёруғ	–	–	–	–
–	–	24 соатга тенг вақт	24 соатга тенг	–	–
–	–	–	календар санаси	–	–
–	–	–	–	инсон умри	инсон
осмон жисми	–	–	–	–	умр(ҳаёт)
Иссик	–	–	–	–	–

“Кун” лексемасининг абстракциялашувини куйидаги жадвалда аниқроқ кўриш мумкин:

№	Кун1	Кун2	Кун3	Кун4	Кун5	Кун6
1	Куёш, офтоб.	Сутканинг куёш чикқиши- дан куёш ботгунча бўлган қисми.	Бир кеча- кундузга – 24 соатга тенг вақт, сутка.	Ой ёки хафтанинг маълум бир календар числоси, санаси.	Умуман вақт, пайт, кез, давр.	Турмуш, тирикчи- лик, ҳаёт.
2	конкрет маъно	конкрет маъно	конкрет маъно	конкрет маъно	конкрет маъно	абстракт маъно

Абстракциялашиш орқали амалга оширилаётган метафорада қиёс қилинаётган объектлар бир-биридан анча узоқ бўлади. Метафоранинг асл жозибаси ҳам шунда. Бир-биридан еру осмонча фарқ қилаётган моҳиятлар бир сўзда мужассам бўлса. *Енгил* сўзини ҳам пахтага, ҳам фикрга нисбатан қўллаймиз: *енгил пахта* ва *енгил фикр*. Наҳот пахта билан фикрнинг ўлчовлари ўхшаса. Ёки туб сўзини ҳам чуқурликка, ҳам қалбга қўллаймиз: *қўлнинг туби* ва *қалбнинг туби*. Бунда ҳам жозоба, ҳам ҳикмат бор. Тил тилсимларидан яна бири шундаки, бевосита кузатишда берилмаган моҳиятлар учун конкрет нарсаларнинг белги-хусусиятларини “тиркаганимиз”да, уларни аниқроқ тасаввур қилиш мумкин бўлади.

Синестезия ва мавҳумлашиш. Синестезия термини грекчадан олинган бўлиб, биргаликда ҳис қилиш маъносини беради. Синестезия муайян сезги органларига таъсирланиши орқали бир вақтнинг ўзида бошқа сезгида ҳам шунга мос ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлишидир.⁹⁰ Масалан, тинглаш пайтида рангни ҳис қилиш, кўриш жараёнида товушни ҳис қилиш. Айрим кишиларда тўқ сариқ ранглар илиқлик; кўк, яшил ранглар эса совуқлик ҳиссини уйғотади. Ёки овозлар рангли туюлиши мумкин. Римский-Корсаков, Скрябин каби бастакорлар

⁹⁰ <https://ru.wikipedia>.

товушни рангли ҳис қилганлар.⁹¹ Синестезия термини тилшуносликда маълум бир сезги аъзосининг таъсирланиши орқали бошқа сезги аъзосида ҳам ҳосил бўлувчи ҳис-туйғуларнинг лисоний аксланишларини ифодалайди. Синестезияни метафорада, тропларда, ўхшатишларда кўриш мумкин.

Синестезия хусусида жаҳон ва ўзбек тилшунослигида амалга оширилган илмий ишлар унчалик кўп эмас. Швецариялик тилшунос Ст. Улман ... сўз семантик тараққиётида табу, эвфемизм, синестезия каби психик ҳодисалар ҳам ўз аҳамиятига эга бўлган, деб кўшимча қилади.⁹² К.Балдингер синестезияни психик ҳодиса эмас, физиологик ҳодиса деб, маъно тараққиёти турларидан бири сифатида қарайди.⁹³ Рус тилшуноси В.А.Звегинцев ҳам сўз семантик тараққиётини мантикий-семантик ҳодисалар нуқтаи назаридан туриб таҳлил қилишга қарши бўлмайди, балки унга кўшилади. Шунингдек, бунга у, халқ тарихи ва тилнинг таркибий хусусияти билан боғли ҳолда таҳлил этишни илова қилиш керак, деб кўрсатади.⁹⁴

Синестезия ҳақидаги фикрлар метафоранинг бир кўриниши сифатида ўзбек тилидаги адабиётларда ҳам учрайди. М.Миртожиев синестезияни метафоранинг бир кўриниши деб ҳисоблайди: “Синестезия метафоранинг шундай бир кўринишики, унда ҳосила маънонинг маълум сезги билан қабул қилинган референти ҳосил қилувчи маънонинг бошқа сезги билан қабул қилинган референтига қиёсланган, ўхшатиш бўлади. Референтлар тамоман бошқа-бошқа сезги билан қабул қилинса ҳам, улар хусусияти киши онгида умумлаштирилади ва бир хил тасаввур этилади. Аслида бу ўхшатиш референтлар ҳеч қандай ўхшашликка ҳам, ҳеч қандай умумийликка ҳам эга эмас. Масалан, *майин* сўзининг генетик маъноси тола ёки у билан боғли буюмнинг белгисини ифода этади. Бу сўзнинг ҳосила маъноси овознинг оҳиста ва ёқимли белгисини ифода қилади. Бунда ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно референтларининг умуман сезгига

⁹¹ <https://filology.ru>

⁹² Бу ҳақида қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. 5-бет.

⁹³ Бу ҳақида қаранг: Миртожиев М. Юкоридаги асар, 5-бет.

⁹⁴ Звегинцев В. Л. Семасиология. – М.: МПУ. 1957. – С. 236-261.

таъсир этиш хусусиятлари ўзаро ўхшатилган ва шунга кўра ҳосила маъно юзага келтирилган, синестезия содир бўлган”⁹⁵.

Масалан, “ширин” лексемаси таъм билиш сезгиси орқали ҳис қилинувчи туйғуни – белгини ифодалайди ва у истъомол қилинадиган нарсаларга нисбатан қўлланади. “Ширин” сўзини овозга яъни эшитиш орқали ҳис қилинувчи нарсага нисбатан қўллаш синестезияга мисол бўлади: Ширин чой (маза-таъм) – ширин овоз (эшитиш). Нафис газлама (тери орқали) – нафис ҳид (ҳидлаш), аччиқ қалампир (таъм) – аччиқ ҳид (ҳидлаш).

Синестезияда маълум бир сезги бошқа бир сезги қабул қилган воқеликни бошқасига ўхшатар экан, уни қуйидаги турларга ажратиш мумкин бўлади:

1. Таъм белгиси эшитиш орқали ҳосил қилинган овозга: ширин чой – ширин овоз.
2. Таъм белгиси кўриш орқали ҳосил қилинган белгига: ширин чой – ширин бола.
3. Таъм белгиси ҳидлаш орқали ҳосил қилинган белгига: аччиқ қалампир – аччиқ газ.
4. Тери орқали ҳис қилинган белги эшитиш орқали ҳосил қилинган белгига: майин мато – майин овоз.
5. Тери орқали ҳис қилинувчи белги кўриш орқали ҳосил қилинган белгига: нозик мато – нозик қиз.

Мавҳумлашиш синестезиядан фарқли ном кўчиш усулидир. “Ширин” лексемасини овога нисбатан қўлласак, синестезия. Чунки, бир сезгининг туйғуси иккинчи сезгининг туйғусига ўхшатишмоқда. Лекин “аччиқ” лексемасини ҳақиқатга нисбатан қўллаганда реаллашувчи маъно абстракция натижасидир. Таққослаймиз: ширин таом - ширин овоз ва аччиқ таом - аччиқ ҳақиқат. Зеро, ҳақиқат ёки унинг аччиқлиги бешта сезги аъзоларимиз билан эмас, балки ақлий билиш орқали мушоҳада қилинади. “Енгил” лексемасининг *енгил қадам* каби қуршовларда намоён бўлувчи маъноси синестезия, *енгил табиат* каби бирикувларда реаллашувчи маъноси эса абстракция натижасидир.

⁹⁵ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. 99-бет.

Демак, абстракт маънолар конкрет маъноли сўзлардан мавхумлашиш орқали ҳосил бўлиши мумкин экан. Лекин абстракт сўзлардан конкрет маънонинг ҳосил бўлиши ўзбек тилида деярли учрамайди. Инглиз тилида “dull” сўзи бош маъносида “зерикарли” деган абстракт маънони англатади: a dull book (зерикарли китоб), a dull film (зерикарли фильм). Мазкур сўзнинг “кўз” сўзи билан боғланиши натижасида “хира кўриш” маъноси ҳосил бўлади: dull eyes (хира кўзлар). Бу ўринда маъно тараққиёти абстрактликдан конкретликка томон силжиган.

Абстракт сўзларнинг атоқли отга айланиши. Ўзбек тилида абстракт сўзларнинг атоқли отга айланиши одатий ҳол. Кишиларга атаб қўйилган атоқли отларда ном ва маъно ўртасидаги муносабати ўзгача. Семасиологик нуқтаи назарга кўра, атоқли отларда лексик маъно мавжуд бўлмайди. Атоқли отлар семантик жиҳатдан номукамал бирликлар бўлиб, мазкур номлар сигнификатив маънога эга эмас. Атоқли номлар фақат коммуникация жараёнида аниқ денотат билан боғлана олади ва шунга кўра, денотатив маъноли номлар ҳисобланади.

Турдош от атоқли отга айланар экан, у лексик маънодан айрилади ва фақат ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади. Агар антропонимлар лексик маънодан ҳоли бўлса, нега улар киши ҳаёти, тақдири, соғлиги ва кайфиятига таъсир қилади?

Масалан, Қувонч исмли йигит билан суҳбатлашганимда, у ўз исмини кайфиятига таъсир қилишини, доимо кўтаринки кайфиятда юришини таъкидлади. Ёки Ботир исмли йигит ёшлигидан кўркиш нима эканлигини билмаслигини айтди. Алишер Навоийнинг бу каби ҳолатга ҳам эътибор қаратгани маълум. Масалан, у Фарҳоднинг исмини фироқ, рашк, ҳажр, оҳ, дард сўзлардан иборат эканлигини таъкидлайди ва қаҳрамонимизнинг тақдири шулар билан белгиланади.

Лекин Шаҳло деб исм қўйгани билан кисиқ кўзли қизнинг кўзлари ўзгариб қолмайди, Азамат исмли барча йигитлар ҳам баланд бўйли ва келишган бўлавермайди. Шу ўринда хулоса қилиш мумкинки, қўйилган исм кишининг жисмоний хусусиятлари билан боғлиқ бўлса, исмнинг кишига таъсири бўлмайди. Агар қўйилган исм кишининг ножисмоний хусусиятлари билан боғлиқ бўлса, яъни абстракт сўзлар

атокли отга айланган бўлса, унда исмнинг таъсири бўлиши мумкин. Меҳрибон исмли аёлнинг ҳаётда жуда ҳам меҳрибон бўлиши, Фазилат исмли аёлнинг турфа фазилатларга эга эканлиги, Доно исмли аёлнинг маслаҳатгўйлиги бугунги кунда ҳеч кимга шубҳа туғдирмайди.

Демак, кишига унинг жисмоний кўринишлари билан боғлиқ исмлар кўйилганда, унинг таъсири ҳақида гапириш мантиқсизликдир. Лекин абстракт сўзларнинг атокли отга айланиши ҳақида баҳс юритар эканмиз, ушбу сўзларнинг инсон табиатига мослашиши ҳақида эмас, инсон табиатининг ўзи номланган сўзга мослашиши ҳақида гапириш мумкин. Масалан, кишига Одил исми кўйилса, биз – атрофдагилар уни ҳамиша исмига мос равишда одил бўлишга даъват этамиз. Бу эса, ўз навбатида, унинг инсоний фазилатларини шаклланишига сабаб бўлади. Меҳрибон исми кўйилган қизга доимо унинг хатти-ҳаракатлари исмига мос бўлишини уқтирилгандан сўнг унинг меҳрибон фазилатига эга бўлиши табиийдир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, абстрактликнинг ҳосила маъноларда акс этиши икки чизиқ бўйлаб (конкретликдан абстрактликка ва абстрактликдан абстрактликка) содир бўлади. Асли конкрет бўлган сўзларнинг маъно тараққиётида абстракт маънолар ҳосил бўлишини метофоранинг абстракциялаш усули деб белгиладик. Абстракциялаш ассоциатив полисемияни вужудга келтирувчи ном кўчиш усули бўлиб, унда бир ном билан аталаётган денотатлар маъноси бир-биридан жуда узоқ бўлади. Гносеологик воқеликлар онтологик воқеликларга ўхшатилад экан, фарқлиқликнинг катта бўлиши табиий. Лекин инсон тафаккури улар ўртасидаги умумийликларни топа олади, тил эса уларни бир сўз билан номлайди. Бу эса тафаккур ва тилнинг чексиз имконият ва бемисл мантиққа эғалигидан далолат беради. Абстракциялаш турли тилларда ўзига хос маъно кўчишлари ҳосил қилиши билан бирга маъно кўчишидаги муштарак ҳолатлар ҳам мавжуд.

Ўзбек тилида абстракт маъноларнинг конкрет нарсаларга кўчиши деярли учрамайди. Лекин абстракт маъноли сўзларнинг атокли отга айланишининг кўп учраши ўзига хос этнолингвистик ва психоллингвистик асосларига эга.

Боб бўйича хулосалар

1. Абстракт номлар идеал характердаги гносеологик моҳиятларни, ажратилган тушунчаларни номлар экан, бу ўзига хос номинациянинг таъсири семантикада акс этади. Абстракт номлар ўз зидди ҳисоблаган конкрет номлардан фарқли семантикага эга.

2. Абстракт номларнинг семантик структурасида денотатив ва сигнификатив маъно муносабатлари конкрет номлардан фарқли бўлади. Конкрет лексика денотатив ва денотатив-сигнификатив, абстракт лексика эса сигнификатив ва сигнификатив-денотатив маъноли номлардан иборат бўлади. Абстракция даражаси юқори сўзлар фақат сигнификатив, абстракция даражаси паст сўзлар эса сигнификатив-денотатив маъно структурасига эга.

3. Абстракт сўзларнинг сигнификатив маъноси ҳам конкрет сўзларникига нисбатан фарқли бўлади. Ушбу сўзларнинг семантик структурасида конкрет номларда мавжуд бўлган моддийликнинг шакли, ўлчови, ранги, овози, хиди, таъми, вақт ва макон континуумидаги жойлашуви каби денотатив хусусиятлари асосида шаклланган сигнификатив белгилар мавжуд бўлмайди, фақат тушунчадан иборат бўлади.

4. Абстракт сўзларнинг маъновий тебраниш кенглиги маълум даражада ихтиёрий бўлиб, лисоний ҳамжамиятда мазкур ном ифодалайдиган тушунчанинг кенглиги билан белгиланади. Масалан, денотатсиз ҳисобланган “бахт” абстракт номининг маъновий тебраниш кенглиги ўзбек тили эгалари онгида мазкур ном ифодалайдиган тушунчанинг тебраниш кенглиги билан чегараланади.

5. Абстракт номлар моддий предметлар синфини номламагани учун денотатсиз сўзлар ҳисобланади. Уларнинг семантикасида денотат мавжуд бўлмаса-да, денотат билан боғлиқлик бўлади.

6. Абстракт отлар семантик структурасида “предмет” семаси мавжуд бўлмайди. Уларда “ҳаракат”, “ҳолат”, “белги”, “муносабат” каби семалар бўлади.

7. Абстракт сўзлар маъно тараққиёти натижасида абстракт маънолардан фақат абстракт маънолар шаклланган. Ўзбек тилида

абстракт маънолардан конкрет маъноларнинг ҳосил бўлиши кузатилади.

8. Кўп маъноли абстракт лексемаларнинг семантик структурасида маънолар сони кўп бўлмайди. Уларда одатда икки ёки учта семема мавжуд бўлади. Кўп маъноли абстракт лексемалар семантик структурасидаги маънолари бир-бирига жуда яқин бўлиб, аксарияти ассоциатив полисемияга тааллуқлидир.

9. Абстракт лексемаларда энантиосемия ҳам кузатилади. *Бало, офат, даҳшат, бедил* каби сўзларда энантиосемия мавжуд бўлиб, уларнинг маънолари ўзаро антонимликни шакллантиради.

10. Конкрет маънодан абстракт маънонинг шаклланишини ном кўчишининг абстракциялаш усули деб баҳолаш мумкин. Бунда конкрет денотатни номловчи сўзлар мавҳум тушунчаларни номлай бошлайди. Ўзбек тилида бу усул орқали шаклланган маънолар кўп учрайди.

11. Маънонинг мавҳумлашиши орқали ном кўчишида нарса-ходиса маъноси, белгининг маъноси, ҳаракатнинг маъноси, пайт маъноси мавҳумлашади. Мавҳумлашишни синестезиядан фарқлаш лозим.

12. Ўзбек тилида абстракт маъноларнинг конкрет нарсаларга кўчиши деярли учрамайди. Лекин абстракт маъноли сўзларнинг атоқли отга айланишининг кўп учраши ўзига хос этнолингвистик ва психоллингвистик асосларига эга.

III БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИДА АБСТРАКТ НОМЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТАСНИФИ

3.1-§. Абстракт номларнинг таснифлаш мезонлари

Абдулла Авлоний тўғри таъкидлаганидек, ҳар бир миллатнинг миллат эканлигини кўрсатиб берувчи оинаи жаҳони унинг тили ва адабиётидир. Дарҳақиқат, тил миллатнинг ҳар томонлама ўзига хослигини акс эттирувчи инъикос шакли. Бинобарин, барча тилларда мазкур тилда гаплашувчи халқнинг ўзига хос яшаш фалсафасини акс эттирувчи абстракт сўзлар мавжуд.

Маълумки, абстракт лексикани нафақат *бахт*, *қувонч* каби от, балки *ақлли*, *одобли* каби сифат, *ўйламоқ*, *англамоқ* каби феъллар ҳам ташкил этади. Шу тарзда тилшуносликда абстракт отлар билан бирга абстракт сифат ва абстракт феъллар ҳам ажратилади.

От сўз туркумида абстракциянинг барча турлари мавжуд. *Одам*, *ўқитувчи*, *гул*, *мева*, *тоғ*, *китоб*, *қалам*, *дафтар*, *мактаб* сўзлари умумлаштирувчи абстракция; *бахт*, *саодат*, *бахтиёрлик*, *обрў*, *зийраклик*, *умид*, *севги*, *муҳаббат*, *гурур* каби сўзлар эса айирувчи абстракция натижасидир.

Сифат сўз туркумида ҳам *қизил*, *узунчоқ*, *нордон*, *ёзги* каби сўзларда умумлаштирувчи абстракция; *ақлли*, *доно*, *машҳур*, *зиёли*, *фаросатли* каби сўзларда айирувчи абстракцияни кузатишимиз мумкин.

Олмош, сон сўз туркумида умумлаштирувчи абстракциянинг юкори чўққисини кўриш мумкин бўлгани ҳолда, айирувчи абстракция кузатилмайди.

Феъл сўз туркумида ҳам *шиламоқ*, *югурмоқ*, *емоқ*, *силжитмоқ*, *гапирмоқ*, *ёзмоқ*, *чизмоқ* каби сўзларда умумлаштирувчи, *ўйламоқ*, *фикрламоқ*, *ҳижолат бўлмоқ*, *ор қилмоқ*, *мағрурланмоқ* каби сўзларда эса айирувчи абстракция амалда бўлади.

Демак, абстракт феъллар ножисмоний характердаги, яъни бевосита кузатиш мумкин бўлмаган ҳаракат, ҳолатларни ифодалайди. Н.А.Пилипенконинг таъкидлашича, феъл туркумида абстракциянинг яна бир кўриниши мавжудки, абстракт отлар билан семантик

куршовдаги конкрет феълларнинг маъноси ҳам абстрактлашади⁹⁶. Масалан, маъносига кўра конкрет ҳисобланган “келди” феъли *бахт, қувонч, фикр, ўй* каби абстракт отлар куршовида абстракт маъно касб этади: *бахт келди, фикр келди*. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўзларнинг куршови қайси сўз туркумлигидан қатъи назар, албатта, абстракт моҳият касб этади. Зеро, абстракт моҳият номи билан семантик-синтагматик боғланган ҳар бир лексик бирлик абстрактликка таалукли бўлиши аниқ. Масалан: *бахтнинг қалити, бахтнинг ёқимли ифори, бахтнинг турфа ранглари, ширин бахт, бахти қулмоқ, бахти келмоқ* каби. Бу ўринда *қалит, ифор, ранг, ширин, қулмоқ, келмоқ* сўзларининг абстракт маъно англатиши нутқий ҳолат бўлиб, “бахт” сўзи куршовида шаклланган. Албатта, бундан “инсон” семали сўзлар мустасно: *менинг бахтим, Қумушининг бахти, ишчининг бахти* каби.

Қобилов ҳам киши ўқимасдан туриб агроном бўла олиши, ўртоқларига ҳисобсиз фойдалар келтириши мумкинлигини ўз кўзлари билан кўраддилар... ҳа, бахтим қулиб боқай деб турган эди. (Х.Тўхтабоев. Сарик девни миниб) Ушбу матнда абстракт сўз билан семантик куршовда орттирилган абстрактлик фақат мазкур куршов учун долзарб бўлиб, “қулмоқ” феълени абстракт маъноли феъл дейишга асос бўла олмайди. *Бахти қулди* фраземасида “қулди” лексемаси “бахт” лексемаси таъсирида абстракт моҳият касб этмоқда. Бунда “қулмоқ”ни абстракт лексема дея олмаймиз.

Демак, «асосий фалсафий антиномия ҳисобланган абстрактлик/конкретлик номлар системасида абстрактлик/конкретлик, белги системасида баҳолаш/дискриптив, ҳаракат системасида жисмоний/ножисмоний лисоний оппозициясигача торашиб боради»⁹⁷.

Ушбу тадқиқотимизда абстракт отларни, абстракт сифатларни абстракт ном остида ўрганишга ҳаракат қилдик. Зеро, абстракт феъллар ўзбек тилшунослигида бошқа нуқтаи назарда бўлса-да, ўрганилган⁹⁸. Феълларнинг абстракт ҳолат ва ҳаракатларни номлаши

⁹⁶ Пилипенко Н.А. Развитие абстрактных значений у глаголов с приставкой ваз- (воз-, вэ-) в истории русского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2001.

⁹⁷ Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: МГУ, 1997. – С.26.

⁹⁸ Расулов Р. Ўзбек тилида «ҳолат» феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989.

тилшунослик учун янгилик бўлиб, алоҳида тадқиқотларнинг ўрганиш объекти бўлиши лозим.

От сўз туркумининг бошқа сўз туркумларидан фаркли ўзига хос хусусиятларидан бири маъновий гуруҳларининг кўплигидадир. Чунки чексиз ва турфа олам, бесарҳад инсон тафаккурининг ташкил этувчиларини номлаш натижаси ўларок от сўз туркумидаги сўзлар ҳам бир-биридан турли жиҳатлари билан фарқланади ва ўзига хос белгилари асосида алоҳида гуруҳларни шакллантиради.

Шундай гуруҳлардан бири *яхшилик, орзу, умид, маънавият, бахт, шодлик, фаросат* каби абстракт отлардир. Абстракт отлар бир қатор ўзига хосликлари билан ажралиб туради. Абстракт отлар объектидан ажратилган белгини⁹⁹ алоҳида субстанция сифатида номлайди. Улар атаётган моҳиятлар бевосита кузатишда берилмаган, ақлий билиш орқали англонадиган гносеологик, номоддий, шаклга, маконга ва чегарага эга бўлмаган моҳиятлардир. Абстракт отларда “предмет” архисемаси мавжуд бўлмайди. Уларнинг семантик структурасида конкрет номларда учрамайдиган “белги”, “ҳолат”, “ҳаракат”, “муносабат” каби семалар мавжуд бўлади.

Абстракт отлар “ажратилганлик”, “кузатишда берилмаганлик” интеграл семалари асосида алоҳида лексик-семантик гуруҳни ташкил қилади. Мазкур гуруҳнинг ўзига хосликларидан бири шундаки, элементларининг таркиби бир жинсли эмас. Шунга кўра, жаҳон тилшунослигида абстракт номларни таснифлашнинг турлича кўриниш ва тизимлари мавжуд. Таснифлашнинг ҳар бир турида ҳар хил метод ва омилларга таянилади.

Абстракт отларни таснифлашдаги энг дастлабки уринишлар улардаги сўз ясалиш асосига кўра ўтказилган. Маълумки, абстракт отларнинг салмоқли қисми ясама сўзларга тўғри келади. Сўз ясалиш асосига кўра абстракт отлар феъллардан ясалган (изланиш, севинч), сифат ва равишдан ясалган (донолик, тезкорлик), отдан ясалган (дўстлик) абстракт отларга бўлиниши мумкин. Абстракт отларнинг яна туб ва ясама сўзларга ажратиш кўплаб ишларда учрайди¹⁰⁰.

⁹⁹ Бу ўринда белги кенг маънода предметнинг барча атрибутларини ифодалаш учун қўлланмоқда.

¹⁰⁰ Комарова А.М. Категориальное соотношение в семантике абстрактных существительных в английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 1986.

Абстракт отларнинг саналиш ёки саналмаслик белгиси асосида жаҳон тилшунослигида бир қанча тадқиқотлар олиб борилмоқда. Унга кўра, абстракт отлар саналувчи ва саналмайдиган гуруҳларга ажратилади. Айрим тадқиқотчилар “сон категориясининг кўплик шаклини қабул қила олиш ёки олмаслиги мазкур сўзларнинг абстракция даражаларини белгилайди” деган фикрни илгари сурадилар. Бундай фикр, жумладан, Соколованинг инглиз тили материаллари асосидаги тадқиқотида баён қилинган бўлиб, муаллиф ушбу белги асосида абстракт отларнинг шартли 3 та гуруҳини ажратади. Улар: 1) *кураш, уруш, инқилоб* каби абстракция даражаси паст сўзлар. Мазкур гуруҳ элементлари грамматик кўплик шаклини эркин қабул қила олади; 2) абстракциянинг ўртача даражасини билдирувчи *ташвиш, қўрқув, севги* каби сўзлар; 3) абстракциянинг юқори чўққисини ифодаловчи *ҳайрат, ғазаб, ҳайронлик* каби от лексемалар. Бу гуруҳ элементлари кўплик кўрсаткичини умуман қабул қила олмайди¹⁰¹. Кўриниб турибдики, тилшунос абстрактлик даражаларини сўзларнинг кўплик шаклини қабул қила олиш ёки олмаслиги нуқтаи назаридан ажратган. Дарҳақиқат, абстракт сўзларнинг кўплик кўшимчасини қабул қила олмаслиги инглиз тилининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Лекин ўзбек тилида айрим абстракт сўзлар кўплик кўшимчасини қабул қилиши мумкин: *ўйлар, зоялар, орзулар* каби.

Тилшуносликнинг умумий назариясига оид ишларда ҳам, абстракт номларга оид махсус тадқиқотларда ҳам мазкур лексик гуруҳ элементлари маъно нуқтаи назаридан бир жинсли, бир хил таркибли эмасликлари қайд этилади. Деярли кўплаб таснифларда, асосан, “ҳаракат”, “ҳолат”, “муносабат”, “хусусият”, “ҳодиса” маъносини англатувчи абстракт отлар ажаратилади. Қайд этиб ўтиш жоизки, абстракт отлар устида ўтказилган барча таснифлар турли-туман бўлиб, 20 дан ортиқ таснифларнинг таҳлил қилиш натижасида бир хил тасниф кузатилмади. Таснифлардаги ўхшаш белгилар эса сифат, ҳаракат, ҳолат, баъзида ходиса, муносабат, туйғу номларига тўғри келади. Абстракт номларнинг таснифлашдаги ҳар хилликлар мазкур

¹⁰¹ Соколова Т.А. Факторы, обуславливающие употребление неопределенного артикля с отвлечёнными существительными в современном английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. –М., 1979. –225с.

сўзларнинг ўзига хос прагматикаси билан ҳам боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

А.А.Уфимцева абстракт номларни семантик таснифлар экан, 3 та йирик гуруҳни ажратади:

1. Умумий номлар. *Нарса, субстанция, модда, ҳолат* каби десемантизациялашган номлар гуруҳи.

2. а) тур маъносини ифодаловчи тушунчалар номи,

б) предметлашган белги, хусусият ва ҳодисалар номи

3. Илмий тушунчалар номи: *антоним, семема, аксиома* каби¹⁰². Бу ўринда тилшунос кенг маъноли сўзларни, илмий терминларни абстракт сўзлар билан қориштириб юборган.

Умумий номлар хусусида М.С.Осколкова фикр билдирар экан, абстракт, конкрет, ҳодиса маъноларидаги оппозициянинг нейтраллашуви юз берганини таъкидлайди. Дарҳақиқат, бу каби сўзларнинг маъносидаги умумийлик шу даражадаги юқори чўққига етадики, натижада, сўз турли жинсли объектларни номлаш хусусиятига эга бўлиб қолади. Бундай сўзлар кенг маъноли сўзлар деб ҳам юритилади. Бу каби сўзларни абстракт сўзлар қаторига киритиш ёки киритмаслик ҳар доим тилшунослар учун муаммоли вазиятларни келтириб чиқарган. Бир қатор тадқиқотчилар кенг маъноли сўзларни абстракт ва конкрет сўзлар ўртасидаги оралик сўзлар деб ҳисобласалар, абстракт ва конкрет отларни “учинчиси истисно” формал мантиқ принципларига асосланиб таснифловчи тадқиқотчилар эса кенг маъно англатувчи абстракт отлар деб ҳисоблайдилар. Бизнингча ҳам кенг маъноли сўзлар абстракт сўзлардан фарқли томонларига эга.

Т.Гивон абстракт отларни гуруҳларга ажратар экан, ҳам семантик, ҳам сўз ясалиш белгиларини ҳисобга олган.¹⁰³ У сифатлардан ясалган от-хусусиятлар (аҳмоқлик, эҳтиёткорлик) ва феъллардан ясалган от-ҳодисаларни (ўқиш, ҳаракат) ажратади. Кўрсатилган отлардан

¹⁰² Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. – Москва: Наука, 1986. – С. 134-135.

¹⁰³ Бу ҳақида қаранг: Золотарёва Т.А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие на употребление артикля: Дис. ... канд. филол. наук – М., 2003. – С. 21.

ташқари сифат ёки феъллардан ясалмаган абстракт отлар рўйхати келтирилади. Муаллифнинг *кун, тун, баҳор, куз* каби сўзларни хусусият ёки ҳодиса отларига киритиш нотўғри эканлиги ҳақидаги фикрларига биз ҳам қўшилаемиз.

Шундай қилиб, тилшуносликда абстракт отларни тасниф қилишнинг кўплаб тизимлари, қолиплари кузатилиб таҳлил қилинди. Бу эса умумэътироф этилган типологиянинг йўқлигидан далолат беради. Тилшуносликда абстракт номлар таснифланганда семантик, сўз ясалишига оид ва кўплик шаклини қабул қила олиш ёки олмаслик, санок системасига муносабати нуқтаи назарлардан амалга оширилган. Таснифларда битта ёки иккита омилга асосланишлар кузатилди.

Маълумки, тил бирликлари турли нуқтаи назарлардан категориялаштирилар экан, унда тасниф белгиси, тадқиқотнинг мақсади ва йўналиши белгиловчи аҳамиятга эга бўлади.

Биз қуйида ўзбек тили абстракт отларини семантик омил асосида таснифлашга ҳаракат қилдик. Бунда муайян гуруҳлар семантик структурасидаги архисемалар асосида ажратилди. Ўзбек тили абстракт отлари англатаётган маъносига кўра қуйидаги лексик-семантик гуруҳларга таснифланиши мумкин: “белги”, “ҳолат”, “ҳаракат”, “муносабат”, “вақт” маъноли, ижтимоий ва диний тушунчаларни ифодаловчи абстракт отлар.

“Ҳаракат” маъноли абстракт отлар. Мазкур гуруҳни ҳаракат, жараёнларни ифодаловчи абстракт номлар ташкил қилади. Гуруҳ элементларининг семантик структурасида “ҳаракат”, “жараён” маъно бўлаклари мавжуд бўлади. Ушбу гуруҳ бошқа лексик-семантик гуруҳларга нисбатан кичикроқ бўлиб, асосан, қуйидаги абстракт отлардан таркиб топган: *келишув, изланиш, ўзгариш (кўчма маънода)*. Кўриниб турибдики, “ҳаракат” маъноли абстракт номлар сон жиҳатдан кам бўлиб, асосан, феъллардан ясалган отлардан иборат: *келишув, изланиш, қоралов, ўзгариш*.

“Изланиш” лексемаси “янгилик топиш, яратиш ҳаракатида бўлиш, шундай мақсадли ҳаракат, фаолият”ни билдиради. Маълумки, абстракт номларнинг лисоний хусусиятларидан бири прагматик маънога эгалигидир. “Изланиш” лексемасининг прагматик маъносини қуйидаги матнда яққол кузатиш мумкин:

«Изланиш мунатазам фаолият демак, туну кун шуурли бўлмоқ, бир нави югурик умрни уйгоқ ўтказмоқ дегани. Маънисиз онларга мазмун бахш этиш истаги билан бедор яшамоқ дегани. Қаердадир ўқигандим: Қалбинг нимадандир безовта бўлиб тунлари кўзингдан уйқуни олса, иссиқ гўша ва кучоқдан ҳам ширин, тилакларингдан ҳам мафтункор, ўйларингдан ҳам бепоён бир нарсани излашга ва яратишга ундаса, билки, руҳинг мангуликка муносиб яшашга сени даъват этмоқда» (И.Азимов. «Изланиш» Ёш тадқиқотчиларнинг илмий мақолалари тўплами. 1-сон. Кириш сўзидан)

Ушбу матндан “изланиш” лексемасининг абстракция даражаси юқорилиги ҳам маълум бўлади. Мазкур сўз ташувчисидан – инсондан мутлоқ ажратилиб, алоҳида субстанция сифатида номланмоқда.

Муносабат номлари. *Дўстлик, душманлик, нафрат, шиош, ҳурмат, шафқатсизлик, тенгсизлик* каби сўзлар ушбу гуруҳни ташкил этади. Мазкур сўзлар ифодалаётган моҳиятлар икки ёки ундан ортик инсонларнинг бир-бирига нисбатан бўлган ҳис-туйғуларини ифодалайди. Масалан, дўстлик муносабати икки ёки ундан ортик объектларнинг ўзаро дўстона туйғуларини акс эттиради. Ҳурмат, муҳаббат, севги муносабатлари эса бир томонлама бўлиши ҳам мумкин.

Муносабат номлари кўпинча бошқа маънолар билан қоришиқ ҳолда учрайди. *Муҳаббат, севги, ишқ* сўзлари муайян туйғуни номлаши маълум. Бу туйғулар муайян объектга бўлган муносабатда юзага чиқади. *Раҳмдиллик, хушмуомалалик, золимлик, бахиллик, бағрикенглик, шафқатсизлик, меҳрибонлик* сўзларида ҳам “муносабат” семаси мавжуд бўлиб, инсоннинг ўзига хос ушбу хусусиятлари бошқа инсонларга бўлган муносабатида акс этади.

Муносабатларнинг доимий, барқарор бўлиши кишининг сифатига, хусусиятига айланиши мумкин. Масалан, кимгадир айрим вазиятларда меҳрибонлик муносабатида бўлиш ҳаммага ҳам хосдир. Лекин кишидаги меҳрибонлик муносабатининг барқарорлашуви мазкур инсоннинг “меҳрибон” сифатини шакллантиради.

Этик тушунчалар ҳисобланган *яхшилик* ва *ёмонлик, эзгулик* ва *ёвузлик, аксиологик жуфтликларида* ҳам “муносабат” семаси потенциал сема сифатида мавжуд. *Ёмондан яхшилик кутма* маталида

“муносабат” потенциал семаси ойдинлашган. Ёмондан сўзида “белги”, яхшилик сўзида “муносабат” маъноси устунлик қилади.

Муносабат билдирувчи сўзларнинг семантикасида мазкур муносабатни ташувчи объектлар ҳақида маълумот мавжуд эмас. Инсонлараро бевосита кузатишда берилмаган муносабатларнинг моҳиятини фақат онгли равишда билиш мумкин. Шунинг учун мазкур сўзларнинг абстракция даражаси юқоридир. Масалан, “ишонч” сўзи талаффуз қилинганда ёки эшитилганда унинг бир ёки ундан ортик инсонларнинг муносабати эканлиги назарда тутилмайди. У гўё алоҳида моҳият сифатида идрок қилинади.

Ўзбек тили абстракт сўзлари таркибидан *маданият, мафкура, адолат, истиқлол, эркинлик, сиёсат, ижтимоий онг, миллий гоя* каби ижтимоий-сиёсий тушунча номлари ўрин олганки, бу каби тушунчаларни ифодаловчи лексик бирликларнинг экстралингвистик ва лингвистик тадқиқи алоҳида ўрганилиши лозим. Диний тушунчаларни ифодаловчи абстракт номларга *иймон, ҳалоллик, савоб, ажр, гуноҳ, эътиқод, нафс* каби сўзлар киритилади ва бу сўзларнинг аксарияти араб тилидан ўзлашган сўзлардир. Диний тушунчаларни номлови абстракт сўзлар халқимизнинг бир неча асрлик диний дунёқарашини ўзида акс эттириб, халқимизнинг мафкураси ва маънавий дунёсини белгилаб берувчи омиллардан биридир.

Миқдоран катта гуруҳларни ташкил этувчи “белги”, “ҳолат”, “вақт” маъноли абстракт номлар қуйида алоҳида параграфларда ўрганилди.

3.2-§. Белги билдирувчи абстракт номлар

Маълумки, онтологик нуктаи назардан воқелиқда нарса ва унинг белгиси мавжуд. Дунё алломалари ичида иккинчи муаллим номи билан машҳур бўлган Фаробий «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида» («Ихсо ал-улум») асарида қуйидагиларни баён қилади: «Оламда субстанция (жавҳар) ва акциденция (ораз) ҳамда субстанция ва акциденцияни яратувчи Марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир»¹⁰⁴. Масалан, онгли, нутққа эга жонли мавжудот, бошқача

¹⁰⁴ Бу ҳақида қаранг: А.Нурмонов, Б.Ўулдошев. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. 6-бет.

айтганда, субстанция – “инсон” мавжуд ва у турли белгиларга, атрибутларга эга: ақлли, онгли, эътиқодли, юради, ухлайди, севади, дўстлашади, сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил қилади. Умуман олганда, олам нарсалардан ва уларнинг турли белгиларидан мавжуд экан, ушбуларни номловчи сўзлар ҳам нарсани ва белгиларини ифодалаб келади. Тил сатҳида нарсани от ва олмош сўз туркумларидаги, белгини сифат, равиш, феъл, сон туркумларидаги сўзлар номлаб келади. “... беш лексик туркум орасида етакчиси – от туркуми; сифат, сон, феъл шу туркум лексемасининг белгиларини англатади”¹⁰⁵. Лекин абстракт отлар нарсани эмас, унинг муайян белгисини предмет тарзида номлагани сабабли улар ҳам белги билдирувчи сўзлар қаторига киритилади: “камтарлик”, “дангасалик”, “меҳр”, “дўстлик”.

Юқоридаги бўлинишда “белги” термини субстанциянинг, нарсанинг барча атрибутлари учун қўлланган бўлиб, улар ҳам турлича табиатли бўлиши мумкин. Нарсага хос атрибутлар бошқа нарсаларнинг таъсирисиз, фақат ўзида мавжуд бўлиб, ўзидан ташқаридаги муайян объект, вақт билан шартланмаган бўлса, бу белги унинг ўзига хос хусусияти, сифатидир. Масалан, олмадаги “қизиллик”, баргдаги “яшиллик”, пахтадаги “юмшоқлик”, одамдаги “дангасалик” белгиси алоҳида олинган олманинг, баргнинг, пахтанинг, одамнинг ўзига хос хусусияти, белгиси бўлиб, бу белги бошқа бир нарсалар билан шартланмаган.

Нарсанинг бошқа нарсалар билан қиёслаш орқали ҳам белгилар ҳосил бўладики, бундай ақлий жараён натижасида паст, баланд, узун, қисқа каби белгилар шаклланади. Масалан, нарсанинг узунлиги бошқа ундан қисқа нарсаларга ёки меъёр билан қиёсланганда маълум бўлади. Масалан, Сирдарёнинг узунлиги Норин дарёсига нисбатандир, Нил дарёсига нисбатан эса қисқа. Демак, Сирдарёнинг узунлиги ёки қисқалиги ўзининг доимий барқарор белгиси эмас. Мазкур белгилар бошқа предметнинг белгилари билан шартланган.

Тил системасида нарсаларнинг доимий барқарор (яшил, қизил, ширин, аччиқ, ақлли; яшиллик, қизиллик, ақллилик) ва доимий бўлмаган бекарор (паст, катта, кичик; пастлик, катталиқ, кичиклик)

¹⁰⁵ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. –Toshkent, 2010. 120-bet.

белгиларини сифат туркумига оид сўзлар ва белгини субстанция сифатида номловчи белги маъноли отлар ифодалайди.

Нарсанинг, субстанциянинг белгилари бошқа объектлар, вақт ва макон билан шартланган бўлиши мумкин. Масалан, “дўстлик” инсоннинг белгиси, лекин ушбу белги бошқа бир инсон билан шартланган. Агар иккинчи бир дўстлашиш объекти мавжуд бўлмаса, бу белги мавжуд бўлмайди. Нарсанинг бу каби белгисини ифодаловчи сўзлар тилшуносликда муносабат билдирувчи сўзлар дейилади. Муносабат билдирувчи сўзлар от (душманлик, ишонч), сифат (севимли, суюкли), равиш (дўстона, дўстларча), феъл (жанжаллашмоқ, суҳбатлашмоқ) сўз туркумларида учрайди.

Нарсанинг ҳаракати ёки ҳолати ҳам унинг белгисидир. Тилда ҳаракат феъл туркумидаги сўзлар билан номланиши маълум. Феъллар ҳаракат ёки ҳолатни вақт ва ҳаракатни бажарувчиси билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Масалан, “ёзган” феъли сўзловчи ва тингловчидан бошқа ўзга шахснинг нутқ жараёнидан аввал бир ўзи томонидан бажарилган ёзиш ҳаракатини ифодалайди. Ҳаракатни субстанция сифатида номловчи ҳаракат маъноли абстракт номлар эса вақт билан шартланмаган бўлади: *изланиш, мунозара, муҳокама*.

Равиш туркумига мансуб сўзлар эса, ҳаракат ёки ҳолатнинг бегисини ифодалайди. *От тез югуради* гапида югуриш отнинг белгиси, тез эса югуришнинг белгисидир. Миқдор ҳам субстанциянинг белгиси. Миқдорий белги аниқ (иккита, учовлон, тўрттаси) ва ноаниқ (оз, кўп, бир қанча, бир нечта) бўлиши мумкин.

Юқоридаги фикрларимизда нарсанинг (субстанциянинг) атрибутлари учун “белги” термини кенг маънода қўлланмоқда. Тилшуносликда “белги” атамасининг тор, хусусий қўлланиши нарса-ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини, қандай, қанақа саволларига жавоб бўлувчи сифатини номлашда кузатилади. Сифат ва равиш сўз туркумига оид сўзлар ҳам аслида объектидан ажратилган белгини номлайди. Масалан, “қизил”, “қора” ёки “тез”, “шитоб” каби лексемалар маълум бир объектлар ёки ҳаракатларга хос сифат, яъни белгилардир: қизил гилоснинг, қора кўмирнинг, тез от ҳаракатининг, шитоб одам ҳаракатининг. Ушбу сўзлар белгиларни мазкур белги ташувчи объектдан алоҳида номлаши уларни абстракт сўзлар дейишга

асос бўла олмайди. Белги билдирувчи сўзларнинг абстрактлиги от сўз туркумидаги сўзлардан фаркли мезонлар асосида белгиланади. Белги билдирувчи номларнинг абстрактлиги уларнинг онтологик ёки гносеологик белгиларни номлаши билан аниқланади.

Белги ифодаловчи абстракт сўзлар иккита катта гуруҳни ташкил қилади:

1. Абстракт белгини соф ҳолда ифодаловчи номлар.
2. Абстракт белгини субстанция сифатида ифодаловчи номлар.

Абстракт белгини соф ҳолда ифодаловчи номлар муайян абстракт белгини қандай бўлса, шундай ифодалайди. Масалан, “яхши”, “эзгу”, “одил”, “баркамол” лексемалари белгини соф ҳолда ифодаласа, “яхшилик”, “эзгулик”, “одиллик”, “баркамоллик” сўзларида эса мазкур белги субстанция сифатида намоён бўлмоқда. Лекин “яхшилик” деган субстанция мавжуд эмас, у инсон онги ва тафаккурининг маҳсулидир. Абстракт белгини соф ҳолда ифодаловчи номлар сифат сўз туркумига хос бўлиб, уларни “абстракт сифатлар” термини билан ўргандик. Абстракт белгини субстанция сифатида ифодаловчи номлар эса от сўз туркумига хос бўлиб, “белги” маъноли абстракт отлар термини остида тадқиқ этдик.

«Олам бениҳоя мураккаб, муҳташам ва айни пайтда мунтазам воқелиқдир, инсон боласи ибтидоий сезги органлари ва интиҳо билмас ақлий заковати билан бу мураккаблиқнинг таркибини аниқлашга, бу муҳташамликнинг ҳашамларини идрок этишга, бу мунтазамлик асосидаги мавжуд интизомни инкишоф қилишга тинимсиз уриниш машаққатидан ҳузур қилиб яшайди»¹⁰⁶. Оламнинг турфа белгиларини сезги аъзолари орқали билиш натижасида ҳосил бўлган сифатлар ва ақлий заковат орқали идрок қилиш натижасида шаклланган белгиларни номловчи сифатларни бир-биридан фарқли равишда ўрганиш мумкин. Бу фарқлилик конкрет ва абстракт сифатлар оппозициясини ташкил қилади.

Белги билдирувчи сўзларда ифодаланаётган белги ташки сезги органларимиз орқали ҳис қилинса, бу каби сўзлар конкрет белги билдирувчи сўзлардир. Масалан, *кўк, юлшоқ, иссиқ, ширин, хушбўй* лексемалари ифодалаётган белги сезги аъзоларимизга таъсир қила

¹⁰⁶ Н.Маҳмудов. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2017. 138-бет.

олади ва биз уни эмпирик билиш орқали сеза оламиз. Эмпирик билиш орқали ҳис қилинувчи конкрет сифатларга қуйидагиларни мисол қилиш мумкин:

1. Кўриш орқали ҳис қилиш мумкин бўлган белгини ифодаловчи номлар: *оқ, қизил, кўк, қора, сариқ, яшил, пакана, ориқ, семиз, ...*

2. Эшитиш орқали ҳис қилиш мумкин бўлган белгини ифодаловчи номлар: *шовқинли, тинч, овоздор, сершовқин, сокин, нотинч, жимжит, ...*

3. Ҳид билиш орқали ҳис қилиш мумкин бўлган белгини ифодаловчи номлар: *хушбуй, аччиқ, бадбуй, ширин, ...*

4. Таъм билиш орқали ҳис қилиш мумкин бўлган белгини ифодаловчи номлар: *ширин, шўр, чучук, аччиқ, нордон, мазали, бемаза, ...*

5. Тери орқали ҳис қилиш мумкин бўлган белгини ифодаловчи номлар: *иссиқ, совуқ, қаттиқ, юмшоқ, майин, дагал, силлиқ, бўртган, ...*

Демак, агар сўз муайян кўриш, эшитиш, таъм, ҳид, шаклини билиш мумкин бўлган белгини англатса, конкрет сифат, фақат ақл билан мушоҳада қилинадиган белгини билдирса абстракт сифат бўлади. Абстракт сифатлар номлаётган белги бевосита кузатишда берилмаган, уни бешта сезги аъзоси билан ҳис қилиш мумкин эмас. Улар англатаётган белги миянинг мураккаб операцияси жараёнида шаклланган гносеологик белги-тушунчаларни акс эттиради. Масалан, *маънавиятли, баркамол, камтарин, серҳиммат, ноёб, антиқа, ижтимоий, анъанавий, таҳлилий, обрўли* каби. **Обрўли** – кўриш мумкин эмас, ҳиди йўқ, таъми йўқ, овози йўқ, ушлаб бўлмайди. Уни фақат англаш керак.

Абстракт сифатлар гуруҳи таркибида субъектив баҳолаш характеридаги номлар ҳам мавжуддир. *Оптоқ қор, думалоқ копток* каби контекстлардаги конкрет сифатларда фақат предметнинг ўзига хос дескриптив белгилари ифодаланса, *ажойиб қор, антиқа бола* боғланишларидаги абстракт сифатлар эса субъектив баҳони акс эттиради. Тишуносликда предметнинг ўзига хос белгилари дескриптив, объектив белгилар; субъектнинг муносабати орқали орттирилган белгилар баҳоловчи ёки субъектив белгилар деб

юритилиши маълум. Муайян бир белги фақат субъектив ёки объектив компонентга эга бўлиши, ёки ҳар иккала компонент ҳам мавжуд бўлиши мумкин. *Оқ, қизил, қора, узунчоқ, думалоқ* каби конкрет сифатларда фақат объектив белги, *ажойиб, антиқа* каби абстракт сифатларда фақат субъектив баҳо белгиси мавжуд. “Ўқимишли” сўзи эса “муайян илмий муассасада таълим олганлиги”ни кўрсатувчи объектив белги ва жамиятда мазкур объектив белгига нисбатан бўлган “ижобий муносабат”, “ҳурмат” каби субъектив белгилардан иборат. Предметнинг шакли ва таъми энг объектив, яъни конкрет, *ажойиб, антиқа, зўр* кабилар энг абстракт белгилардир. Конкрет ёки абстракт белгиларда объектив белги билан бирга субъектив муносабат компонентлари мавжуд бўлиши мумкин. “Илиқ” конкрет маъноли сўзда предметнинг объектив белгиси – маълум бир ҳарорати ифодаланса-да, ушбу ҳароратнинг «кишига хуш ёқиши», «меъёрнинг субъектга мослиги» каби субъектив томонлари ҳам мавжуд.

Ўзбек тилида абстракт сифатлар кўпчиликни ташкил этади ва улар турли маъновий гуруҳларга бўлинади. Абстракт сифатлар гуруҳини қандай субстанцияларнинг белгисини номлашга кўра қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

- умумий белгиларни номловчи абстракт сифатлар;
- инсоннинг сифатини номловчи абстракт сифатлар;
- инсон ва ҳайвонлар учун умумий белгилар.

Умумий белгиларга барча нарсалар учун, жумладан, жонли ва жонсиз, конкрет ва абстракт моҳиятлар учун бирдай қўлланиши мумкин бўлган белгиларни киритиш мумкин. Масалан, *ҳақиқий, асл, бенуқсон, серқирра, аниқ, мураккаб, оддий, нуқсонсиз, яроқли, керакли, қайтарилма, сохта* каби абстракт сўзлар ушбу гуруҳни ташкил эта олади. Зеро, улар барча субстанцияларнинг белгисини атаб кела олади. Масалан, “оддий” сўзини қоғозга ҳам, гулга ҳам, ҳайвонга ҳам, инсонга ҳам, тушунчага ҳам, фикрга ҳам қўллай оламиз. Қуйида Эркин Воҳидовнинг “оддий” сўзини инсонга ҳам, руҳга ҳам, печак ўтга нисбатан ҳам моҳирона қўллаганини кузатиш мумкин:

Жунун тўла кўзларида ёнарди ҳар вақт

Бизга — оддий бандаларга ноаён илуур..

Бу оламнинг эвазига қодир табиат

Берган эди юрагига оламча сурур. (Ихлос)

Дуст, қариндош — уруғларнинг

Руҳи — оддий руҳ эмиш.

Лек даҳолар,

Улуғларнинг

Руҳи — олий руҳ эмиш (Олий руҳлар тўғрисида нақл)

Кимга муҳаббатнинг ўт фироғини

Сўйлайдур ҳар оқшом ботғувчи қўёш?

Ким ул богда унган оддий печакни

Шухрат гултожига этди баробар. (Театр муқаддимаси)

“Нуқсонсиз” сифати жонли ва жонсиз нарсалар учун бирдай қўлланиши мумкин: *нуқсонсиз сурат ёки нуқсонсиз инсон каби.*

Инсоннинг белгисини номловчи сифатлар кўпчиликни ташкил этади. Ушбу гуруҳни:

- инсоннинг ментал хусусиятларини ифодаловчи *билимли, ақли, нодон, эсли, заковатли, фаросатли, зийрак, доно, хушёр, лоқайд, лақма, гўл, бефаросат, билимдон, билагон, шибилармон, моҳир, устакор, фаол, қатъий, қобилиятсиз, ландовур каби;*
- руҳий ҳолати билан боғлиқ *асабий, кўрқоқ, шошқалоқ, мағрур, уятчан, қаҳрли, сержаҳл, қайғули, хурсанд, шод, гамгин, қувноқ, хушчақчақ, иродали, кўнгилчан, оққўнгил каби;*
- маънавияти билан боғлиқ сифатларини ифодаловчи *яхши, ёмон, маънавиятли, маънавиятсиз, иймонли, эътиқодли, тарбияли, сахий, жоҳил, золим, ҳасис, адолатли, меҳрибон, содда, камтар, софдил, мағрур, камсуқум, одми, гайир, аблаҳ, ҳижолатпараст, манман, худбин, димоғдор, эркатой, дангаса, бадғумон, ёлгончи, ростгўй каби;*
- эстетик хусусиятларини номловчи *латофатли, назокатли, жозибадор, нозик (кўчма маънода) каби;*
- жисмоний ҳолати билан боғлиқ *мард, жасур, довиюрак каби;*
- муносабатлардаги ўзига хосликларни ифодаловчи *ишончли, тилёглама, лаганбардор, лўттибоз, сотқин, хоин, вафодор, вафоли, хиёнаткор, содиқ, дилозор, ҳурматли, қадрли, қадрдон, қаттиққўл, шафқатсиз каби сифатлар ташкил этади.*

Абстракт сифатлар гурухи элементларидан айримлари инсоннинг сифатлари билан бирга ҳайвонларнинг белгисини ҳам номлаб кела олади: *айёр, ақлли, беозор, беғубор, ювош, қўрқоқ, қўрқмас, вафодор* каби.

Демак, сифат сўз туркумида конкрет ва абстракт сифатлар маъновий гуруҳларини ажратиш мумкин.

Белги маъноли абстракт отлар. Белги маъноли абстракт отлар, асосан, ажратилган, кузатиш мумкин бўлмаган сифатни, белгини, хусусиятни субстанция сифатида номлайди. Инсоннинг сифатини номловчи сўзларга *ақллилик, донолик, тўғрилиқ, ёлгончилик, дангасалиқ, айёрлик, зукколиқ, чаққонлик, беғуборлик, беозорлик* каби сўзлар мисол бўла олади. Нарса-предметларнинг умумий белгисини билдирувчи номларга эса *ғўзаллик, мусаффолик, тиниқлик, аниқлик* каби лексемалар мисол бўлади.

Белги маъноли абстракт отлар абстракт белгини алоҳида моҳият сифатида номлайди. Масалан, “доно” сўзи кимнингдир ақл-заковатга эгаллик белгисини англатади. Матнда мазкур белги уни ташувчи объектсиз мавжуд бўлмайди: *Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно, ақли ва албатта, бахтли бўлишлари шарт.* Мазкур матнда “доно” белгисининг ташувчиси фарзандларимиздир. “Доно” белгиси абстракт отга айланар экан, у ташувчисидан айрилади. “Донолик” сўзида “ақл-заковатга эгаллик” маъноси мавжуд бўлган ҳолда “доно” сифатидаги “кимнингдир” семаси мавжуд эмас: *донолик фазилат, нодонлик қулфат.* Лекин оламда ташувчидан (инсондан) айри ҳолда “донолик” деган моҳият мавжуд эмас. У субстанция эмас, атрибутдир. Шунинг учун “донолик” сўзи от сўз туркумига кирса-да, унда “предмет” туркумлиқ семаси ҳам, архисемаси ҳам мавжуд бўлмайди. Аксинча, мазкур сўзларнинг семантик структурасида “белги” семаси архисема даражасида бўлади. *Салиманинг ўринсиз донолиги кўпчиликка ёқмасди.* Ушбу гапда донолик Салиманинг нарсаси эмас, белгисидир.

“Эзгулик” лексемаси номлаётган моҳиятни сезги аъзоларимиз билан сеза олмаймиз, уни фақат ақл билан биламиз ва бизда у ҳақида тасаввур эмас, тушунча, билим ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам бундай моҳиятлар гносеологик характердаги моҳиятлар дейилади. Бу

билан энгулик мавжуд эмас, у фақат онгимизнинг маҳсули демоқчи эмасми? Жаҳон тилшунослигида абстракт сўзларга оид қилинган бир қатор илмий ишларда абстракт номлар ифодалаётган моҳиятлар учун "миф" термини қўлланади¹⁰⁷. Биз эса абстракт сўзлар номлаётган моҳиятлар учун "миф" атамасини қўллашга умуман қаршимиз. Тўғри, абстракт номлар атаётган моҳиятлар объектив мавжуд эмас. Уларда объектив мавжудликнинг шаклга эгалик, сезги органларга таъсири, вақт-макон континуумига эгалик каби шартлари йўқ. Мавжудликнинг объектив (моддий) туридан фарқли номоддий мавжудлик ҳам мавжуд. Номоддий, идеал, рухий, маънавий атамалар билан номланадиган бу мавжудлик мифологик, яъни афсонавий характерга эга эмас. Акс ҳолда, ҳаётимизнинг муҳим омилларидан бўлган ақл, рух, қалб, туйғулар, ғоялар, маънавият, одоб, ахлоқ барчаси йўққа чиқади.

Белги билдирувчи абстракт отлар гуруҳини ташкил этувчи деярли барча лексемалар инсоннинг сифатини номлайди: *бегуборлик, ботирлик, вафосизлик, виждонсизлик, донолик, зийраклик, мағрурлик, тўғрилиқ, уятчанлик, фаоллик* каби.

Инсонга хос белгини абстракт моҳият сифатида номловчи лексик-семантик гуруҳни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Инсоннинг характерини ифодаловчи сўзлар
2. Инсоннинг қобилиятини ифодаловчи сўзлар
3. Этик тушунчаларни ифодаловчи сўзлар
4. Эстетик тушунчаларни ифодаловчи сўзлар

Инсоннинг характерини номловчи белги номларига *қизиқувчанлик, қўрқмаслик, ботирлик, жасурлик, қатъийлик, кескинлик, ландовурлик, кўнгилчанлик, оқкўнгиллик, соддалик, камтарлик, софдиллик, қувноқлик, мағрурлик, фаҳмсизлик, камсуқумлик, одмилик, аблаҳлик, уятчанлик, тортинчоқлик, ҳижолатпарастлик, манманлик, худбинлик, димоғдорлик, эркатойлик, дангасалик, меҳрибонлик, бадғумонлик, раҳмдиллик, бераҳмлик, қўрқоқлик, қаттиққўллик, шафқатсизлик, ёлгончилик, ростгўйлик, вафосизлик, жиддийлик, бефарқлик, билимсизлик, хушомадгўйлик, тилгеламалик* каби лексемалар мисол бўлади.

¹⁰⁷ Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. –М.: МГУ, 1997. – С.39.

Инсоннинг қобилиятига оид белгиларни номловчи лексемаларга *билимдонлик, билагонлик, шибилармонлик, моҳирлик, устакорлик, зийраклик, фаоллик, чидамлилиқ, серқирралик* каби лексемалар мисол бўлади. Мазкур гуруҳдаги лексемалар инсоннинг бирор бир фаолиятга мойиллигини билдиради. Масалан, “зийраклик” лексемаси ўта сезгирлик қобилиятини номлайди. Биз ушбу гуруҳга билим билан боғлиқ “билимдонлик”, “билагонлик” лексемаларини киритдик. Ҳар бир билимли инсоннинг қобилиятига нисбатан “билимдонлик”, ўқиган инсонга нисбатан “зиёлилиқ” лексемаларини қўллаш мумкин. Бизнингча, пухта, мукамал билимга эгалик: “билимдонлик”, жуда кўп билимга эгалик: “билагонлик” ҳамма инсонларда ҳам учрамайдиган қобилиятдир.

Инсонга хос сифатлар таркибида **этик тушунчаларни номловчи** сўзлар алоҳида гуруҳни ҳосил қилади ва ушбу гуруҳ элементлари инсоннинг ахлоқий белгиларини номлайди: *яхшилик, ёмонлик, эзгулик, ёвузлик, жоҳиллик, комиллик, баркамоллик, одиллик, ҳалоллик, поклик, тўғрилиқ, маънавиятсизлик, хушмуомалалиқ, маданиятсизлик, ахлоқсизлик, одобсизлик, қўполлик, айбсизлик, гуноҳсизлик, душманлик, золимлик, қабихлик, иймонсизлик*. Мазкур гуруҳ элементларининг аксарияти аксиологик жуфтликлар ҳосил қилади: *яхшилик* ва *ёмонлик*, *эзгулик* ва *ёвузлик*, *жоҳиллик* ва *комиллик*, *адолатсизлик* ва *одиллик*, *эгрилик* ва *тўғрилиқ* каби.

Мазкур гуруҳ элементларининг абстракция даражалари жуда юқори. Чунки улар номлаётган белги ташувчисидан тўла ажралган бўлиб, моддийлик билан алоқаси мавжуд эмас. Масалан, “комиллик” лексемасида “комил” белгиси субстанция сифатида номланар экан, унинг ташувчиси билан, моддийлик билан боғлиқлик кузатилмайди. “Комиллик” лексемасининг семантик мундарижасида ҳам белгининг объекти ҳақида маълумот мавжуд эмас.

Инсонга хос сифатлар гуруҳи таркибида **эстетик табиатли** белгилар ҳам мавжуд бўлиб, ушбу гуруҳни қуйидаги лексемалар ташкил қилади: *гўзаллик, латофат, назокат, нафислик, нозиклик(кўчма маънода), жозоба, жозобадорлик*. Мазкур гуруҳ элементларининг абстракция даражаси этик тушунчаларни номловчи сўзларга нисбатан пастроқдир. Чунки, эстетик тушунчалар ақлий

билиш маҳсули бўлиши билан бирга уларнинг кўриш орқали идрок қилинадиган белгилари мавжуд. Масалан, *келинчак назокат билан қадам босарди.*

“Гўзаллик” сўзига изоҳли луғатда шундай таъриф берилади:

«ГЎЗАЛЛИК 1 Чирой, хусн. У [Гулнор] букун шод, баҳор унинг..
гўзаллигига гўзаллик кўшган. Ойбек, Танланган асарлар.

2 *флс.* Табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисаларнинг, инсон фаолиятининг кишида меҳр-муҳаббат, қувонч, завқ туйғулари уйғотувчи хусусиятларини ифодаловчи эстетик тушунча» (ЎТИЛ, 1-жилд, 631-бет).

Демак, “гўзаллик” биринчи маъноси билан “чирой” ва “хусн” сўзлари билан синоним бўлса, иккинчи маъносида кишиларда эстетик завқ уйғотувчи хусусиятларни номлар экан. Кишиларда эстетик завқ турлича ҳосил бўлиши нуқтаи назаридан гўзаллик ҳам турли жинсли бўлади. Масалан, қип-қизил лолалар, тиниқ сувлар, оппоқ қорлар, яшил майсалар каби конкрет нарсалар инсонларда эстетик завқ уйғотади. Бу каби гўзалликларни кўриш мумкин бўлади:

Борлиқ олам кўзимга минг-минг

Гўзалликка тўлиб кўринди.

Гуллар менга ошиқ булбулнинг

Шеър дафтари бўлиб кўринди... (Э.Воҳидов. Кимни этмас бу кўнгил шайдо)

Лекин абстракт моҳиятлар ҳам эстетик завқ ҳосил қилиши мумкин. Масалан, қалб гўзаллиги, маънавий гўзаллик шулар жумласидандир. Асосийси, гўзаллик инсондан айри ҳолда алоҳида моҳият сифатида тил эгалари онгида мавжудки, бу ҳолат уни абстракт сўз эканлигини исботлайди. Масалан, қуйидаги шеърий парчада гўзаллик кимнингдир ёки ниманингдир кузатишда берилган чиройи эмас, умуман, абстракт субстанция сифатида реаллашмоқда:

Юртдошим, боғингга бир ниҳол қада,

Бу ниҳол номини Яхшилик ата.

Ниҳолинг ёнига бир гул экиб қўй,

У гулнинг исмини Гўзаллик деб қўй. (Э.Воҳидов. Бир ниҳол)

Эстетик тушунчаларни ифодаловчи *чирой, ҳусн* каби сўзларни эса абстракт сўзлар қаторига кўша олмаймиз. Чунки улар аниқ объектив воқеликни акс эттиради.

Демак, эстетик тушунчаларни номловчи сўзларнинг барчаси ҳам абстракт сўз бўла олмайди. Абстракт сўз қаторига кира оладиган эстетик тушунчаларни номловчи сўзларнинг абстракция даражалари пастддир.

Белги маъноли абстракт отлар гуруҳи элементларидан айримлари инсоннинг сифатлари билан бирга ҳайвонларнинг белгисини ҳам номлаб кела олади: *айёрлик, ақллилик, беозорлик, безуборлик, ювошлик, қўрқоқлик, қўрқмаслик, вафодорлик* каби.

Белги отлари гуруҳи таркибида яна жонли ва жонсиз предметларнинг белгисини номловчи *ҳақиқийлик, аслик, бенуқсонлик, серқирралик, аниқлик, мураккаблик, оддийлик, нуқсонсизлик, яроқлилик, кераклилик, қайтарилмаслик, сохталик* каби умумий белги отлари ҳам алоҳида бир гуруҳни ташкил қилади. Умумий белги билдирувчи отлар жонли ва жонсиз табиат элементлари учун бирдай қўлланиши мумкин: *суратнинг нуқсонсизлиги* ёки *инсоннинг нуқсонсизлиги, лойиҳанинг оддийлиги* ёки *қизнинг оддийлиги* каби.

Инсоннинг сифатини номловчи абстракт сўзларда белги соф ёки қоришиқ ҳолатда ифодаланиши мумкин. Белгини соф ҳолатда ифодаловчи абстракт номларга *донолик, зукколик, калтабинлик, камтарлик, камтаринлик, ростгўйлик* каби сўзлар мисол бўла олади.

Инсонга хос белги ва ҳолат оппозициясининг нейраллашувини *қизиқувчанлик, фаоллик, айбсизлик* лексемалари англатаётган маъноларда кўриш мумкин. Мазкур лексемалар ҳам инсоннинг белгисини, ҳам шу белги асосида мавжуд ҳолатни номлайди. Масалан, “қизиқувчанлик” лексемаси кишининг сифатини номлаши билан бирга, шу сифати асосида ҳосил бўлган ҳолатни ҳам номлайди. *Муслиманинг қизиқувчанлиги ҳаммага ёқарди* каби боғланишларда характер, яъни белги бирламчи позицияда бўлса, *Муслима яна ортиқча қизиқувчанлик қилди* гапида эса ҳолат белгиловчи мавқеда бўлади.

Биз абстракт номларни ономасиологик-семасиологик нуқтаи назардан тасниф қилганимизда белги билдирувчи номлар каби муносабат билдирувчи номларни ҳам алоҳида ажратганмиз. Юқорида таъкидлаганимиздек, предметнинг бошқа объектлар таъсирсиз «фақат ўзида» мавжуд хусусиятлари билан унинг бошқа объектлар билан шартланган «ўзидан ташқаридаги» белгиларининг семантик хусусиятлари, абстракция даражалари фарқланиши табиий. Ушбу фарқликлар “белги” (бу ўринда “белги” атамаси тор, хусусий маънода қўлланмоқда) ва “муносабат” тушунчаларини оппозициялаш имконини беради. Лекин бир қатор абстракт номлар мавжудки, уларнинг семантикасида белги ва муносабат оппозициясининг нейтраллашуви кузатилади. Инсонга хос белги ва муносабат оппозициясининг нейтраллашувини *рўйхушлик, шафқатсизлик, вафосизлик, қаттиққўллик, меҳрибонлик, хушомадгўлик, тилёғламалилик, дўттибозлик* лексемалари англатаётган маъноларда кўриш мумкин. Ушбу номларни белги билдирувчи лексик-семантик гуруҳ таркибида беришимизга парадигматик ҳолатида улар англатаётган муносабат инсонга хос характер, хусусият билан белгиланаётгани сабаб бўлди. Лекин синтагматик реаллашувда вазиятдан келиб чиқиб, белги ёки муносабат семаларининг юқори мавқе эгаллашини кузатиш мумкин. Масалан, *Кесакполвоннинг шафқатсизлиги кўпчиликка маълум* эди каби боғланишларда белги, *Асадбек шафқатсизлик қилди* каби боғланишларда эса муносабат семалари ойдинлашмоқда.

Абстракт номлар ўртасида нафақат икки аъзоли, балки уч аъзоли белги+ҳолат+муносабат оппозитив муносабатларнинг нейтраллашуви кузатилади. Масалан, “вафосизлик” лексемаси “вафосиз” белгисини, вафо қилмаслик ҳолатини, муйаян бир объектга нисбатан ваъдани бажармаслик муносабатини билдиради. *Азизнинг вафосизлиги ҳаммага маълум* эди гапида “белги”, *Азиз Нарғизага вафосизлик қилди* гапида “муносабат”, *Азизнинг вафосизлигини кечириб бўлмайди* гапида эса “ҳолат” семаси реаллашган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек тилида белги маъноли сўзлар абстракт отлар ичида энг катта гуруҳни ташкил этади. Мазкур гуруҳ элементларининг аксарияти *-лик* аффикси орқали ясалса-да,

ушбу аффикс оркали ясалган барча сўзлар абстракт сўз бўла олмайди. Фақат гносеологик табиатли белгиларни субстанция сифатида атовчи сўзларнигина белги маъноли абстракт сўзлар дейиш мумкин ва улар белги ёки предметни ифодаловчи сўзлардан фарқли ўзига хос лексик-семантик хусусиятларга эга.

3.3-§. “Ҳолат” маъноли абстракт номлар

Ўзбек тилида абстракт отларнинг маълум қисмини *хурсандчилик, замгинлик, нохушлик, ақлсизлик, бахт, соғинч, хавотир* каби ҳолат номлари ташкил этади.

Ҳар қандай ҳолатни номловчи сўзлар, аслида, ажратилганлик характериға эга. Зеро, ҳолат маълум бир объект ёки иштирокчисиз мавжуд бўлмайди. Масалан, вазнсизлик ҳолати шу ҳолатнинг макони, вақти ва унга тушган объект билан шартлангандир. Лекин “вазнсизлик” сўзида бу каби белгилар мавжуд эмас. У ушбу белгиларидан ажратилгандир.

Объектидан ёки иштирокчиларидан ажратилган ҳар қандай ҳолат номларида маълум даражада абстракция мавжуд бўлишиға қарамай, уларни абстракт номлар деб белгилай олмаймиз. Масалан, “уйқусизлик” ҳолати бевосита кузатишда берилган бўлиб, ушбу ҳолатнинг образи тил эгалари онгида мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳам “уйқусизлик” лексемасининг маъноси барча тил эгалари томонидан бир хил тушунилади ва қўлланилади. Бу эса конкрет номлар вариантларининг бўлмаслигини ёки кам миқдорда бўлишини белгилайди. Абстракт номларда эса ўзгача ҳолат кузатилади. Мазкур сўзлар номлаётган ҳолат бевосита кузатишда берилмаганлиги сабабли ушбу ҳолатнинг инсон онгида ягона образи шаклланмайди. Абстракт номлар атаётган ҳолатларни ақлий билиш орқали идрок қилар эканмиз, инсонларнинг ақлий салоҳияти ва уни белгиловчи омилларнинг турличалиги маълум бир ҳолатни бир-биридан фарқли мушоҳада қилинишиға сабаб бўлади. Масалан, “бахт” лексемасининг вариант аспекти инвариант жиҳатидан кенг. Яъни, “бахт” сўзининг инварианти «кишининг ҳаётдан тўла қониқиш ҳолати» бўлса, инсонларнинг ҳаётдан тўла қониқаётганларини билиш даражалари турли эканлиги

ҳисобига вариантлари ҳам кўп: «бахт – бу соғлик», «бахт – бу мавжудлик», «бахт – бу севги», «бахт – бу хотиржамлик», «бахт –бу оила», «бахт – бу хурсандчилик» каби.

Демак, ўзбек тилида бевосита кузатишда берилмаган, фақат ақлий билиш орқали идрок қилинадиган ҳолат номларини абстракт ҳолат номлари деб белгилаш мумкин. Таҳлиллар жараёнида мазкур гуруҳ элементларининг бир жинсли эмаслигини кузатдик. Ҳолат маъноли абстракт номлар ҳолатнинг турли хил кўринишларини номлар экан, уларни кичик гуруҳларда ўрганишни лозим деб топдик. Ушбу гуруҳдаги ташкил этувиларни умумий ва хусусий ҳолатни номлашига кўра иккига ажратиш мумкин:

1) умумий ҳолатни ифодаловчи абстракт номлар;

2) хусусий ҳолатни ифодаловчи абстракт номлар.

Умумий ҳолатни ифодаловчи абстракт номлар кимдир ёки нимадир иштирок этган вазиятни, умумий ҳолатни соф тарзда, бевосита номлайди. Ушбу гуруҳни қуйидаги сўзлар ташкил қилади: *озодлик* – ҳеч қандай мажбурият билан боғланмаганлик ҳолати, *мустақиллик* – қарам бўлмаган ҳолат, *тинчлик* – безовта қилмайдиган, осойишта ҳолат, *нотинчлик* – осойишта бўлмаган ҳолат, *хотиржамлик* – бирор кимса ёки нарса ҳалақит қилмайдиган тинч ҳолат, *ҳамжиҳатлик* – бирликда бўлиш ҳолати, *ёлғизлик* – ўзи билан ўзи бўлишлик ҳолати...

Ушбу гуруҳни ташкил қилган сўзларнинг деярли барчаси ясама бўлиб, улар, асосан, сифатдан ясалганлиги, баъзиларининг ясалиши мураккаб структурага эгаллиги кўриниб турибди. Бизнинг мақсадимиз абстракт номларнинг формал томонларини эмас, балки семантик хусусиятларини тадқиқ этиш бўлганлиги сабабли мазкур жиҳатларга тўхталмадик.

Умумий ҳолатни ифодаловчи абстракт номлар абстракция даражаси юқори бўлган номларга киради. Зеро, улар номлаётган ҳолатни образли тасаввур қилиб бўлмайди, аксинча, тушунилади. Ҳамда мазкур сўзлар ифодалаётган ҳолатларнинг маконда локаллашуви кузатилмайди. Масалан, “озодлик” лексемасининг муайян бир образда тасаввур қилиб бўлмайди, ва ушбу сўз локалликка хос категорияларни қабул қила олмайди. *Тинчликнинг жойлашуви,*

тинчликнинг ёнида, тинчликнинг орқасида, тинчликнинг баландлиги каби жумлалар мантиксизликдир. Шу ўринда яна таъкидлаш керакки, абстракт лексемалар билан синтагматик муносабатга киришаётган локал характердаги лексемалар ҳам абстракт моҳият касб этади. Ушбу фикр умумий ҳолатни номловчи абстракт сўзларга ҳам тааллуқлидир. Масалан, *Менинг ҳаётимда мустақилликнинг ўрни беқиёсдир* гапида “ўрин” лексемаси “аҳамият” маъносида, *бу тинчликнинг орқасида кимлар турганини ҳаммамиз яхши биламиз* гапида эса “орқа” лексемаси “сабабчи” маъносида қўлланмоқда.

Умумий ҳолатни номловчи абстракт номлар кўплик шаклини қабул қила олмайди ва санок системасига бефарқдир. “Сокинликлар” ёки “иккита тинчлик” дейиш тил қоидаларига зиддир.

Хусусий ҳолатни ифодаловчи абстракт номлар маълум бир жонли объектнинг жисмоний, ақлий ёки руҳий жиҳатдан бўлган кўриниши, ҳолатини билдиради. Хусусий ҳолатни ифодаловчи абстракт номларни уч гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

- а) руҳий ҳолатни номловчи абстракт номлар,
- б) ақлий ҳолатни номловчи абстракт номлар,
- в) жисмоний ҳолатни номловчи абстракт номлар.

1. Руҳий ҳолат номлари. Инсоннинг руҳий ҳолатини номловчи абстракт номларга ҳиссиётлар, хис-туйғулар, кайфиятни номловчи сўзлар мисол бўла олади. Бу гуруҳга *армон, ақлсизлик, афсус, бахтиёрлик, бахт, бахтсизлик, ваҳима, изтироб, иродасизлик, кулфат, надомат, нафрат, омад, саросима, саросималик, севги, муҳаббат, севинч, согинч, тасалли, таскин, ташвиш, тушқунлик, умид, умидсизлик, хавотир, хастадиллик, хафалик, хурсандчилик, шодлик, шубҳа, қайғу, қувонч, қутуриш, газаб, ғам, ҳайрат, ҳайронлик, ҳаяжон* каби номлар мисол бўла олади.

Юқорида берилган руҳий ҳолати номларининг абстракция даражаси жуда юқори бўлиб, улар объектдан ажратилган, бевосита кузатиш мумкин бўлмаган, ақл орқали билиш мумкин бўлган номоддий моҳиятларни, ҳолатларни номлайди.

Руҳий ҳолат номинациясини таҳлил қилар эканмиз, унда инсонларнинг эмоцияларини ва хис-туйғуларни номловчи лексемаларни фарқладик. Зеро, психология фанида ҳам эмоция ва хис-

туйғулар бир-бирига якин бошқа-бошқа ходисалар сифатида талкин қилинади.

Шахснинг атрофдаги ва ўзида кечаётган воқеаларга бўлган баҳоловчи муносабати эмоцияларни келтириб чиқаради. Эмоциялар муайян воқеа-ходиса, шароитларга инсоннинг қисқа муддатли реакциясидир. Уларга *хурсандчилик, газаб, қўрқув, ҳайрат, ҳайронлик, ҳаяжон* каби сўзларни киритиш мумкин. Ҳис-туйғулар эса эмоцияларга нисбатан барқарор, узоқ муддатли бўлиб, уларга *севги, муҳаббат, бахт, соғинч* каби сўзлар унга мисол бўла олади.

Демак, инсоннинг руҳий ҳолатини номловчи абстракт номлар гуруҳини эмоция, ҳис-туйғу номлари ташкил этади.

Эмоция номларида инсоннинг муайян вазият талаб қилган турғун бўлмаган беқарор руҳий ҳолати ва уларда вазиятга бўлган баҳолаш муносабати акс этади. “Ваҳима” муайян бир вазиятнинг таъсирида ҳосил бўлган жуда кучли қўрқиш ҳолати ва у шу вазиятдан ташқарида ўзгариши ёки мавжуд бўлмаслиги мумкин. Аниқроғи, итдан ваҳимага тушиш ҳолати ёки ҳисси фақат ит билан боғлиқ вазиятлардагина воқе бўлади. “Ваҳима” лексемасида вазиятга бўлган салбий муносабат ҳам мавжуд бўлади. Севги туйғуси эса “ваҳима”га нисбатан барқарор бўлиб, у вазият билан эмас, объект билан шартланган бўлади. Бу ҳис шу объект мавжуд бўлмаган вазиятда ҳам инсонни тарк этмаслиги мумкин.

Айрим сўзлар эмоцияларни номлаши билан бирга, мазкур руҳий ҳолатдаги муайян ҳисси ҳам номлаб келади. Масалан, сурункали жаҳл эмоциясини бошидан кечирган одамда жаҳлдорлик ҳисси барқарорлашиб қолиши мумкин.

Руҳий ҳолат номлари ўзбек тилида миқдоран катта лексик гуруҳни ташкил этади. Ушбу гуруҳ ташкил этувчиларининг абстракция даражалари аклий ҳолат номларига нисбатан пастроқдир. Зеро, аксарият руҳий ҳолат номлари атаётган моҳиятларнинг белгиларини кузатиш мумкин. Таъкидлаймиз, моҳиятни эмас, унинг белгисини. Масалан, “қаҳр” сўзи атаётган эмоциянинг белгилари кишининг юзидаги мимикаларида, овозининг оҳанги ва кучида ўз ифодасини топади.

Мазкур гуруҳ элементларининг барчаси руҳий ҳолатни ифодалаши билан бирга айримларида (қўрқув, ғазаб) руҳий ҳолат соф тарзда номланса, айрим номларда (севги, нафрат) ҳолат ва муносабат оппозициясининг нейтраллашуви кузатилади. Руҳий ҳолатни соф тарзда ифодаловчи номларга қуйидаги лексемаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин: *ҳайрат* – кучли даражадаги ҳайронлик ҳолати, *ҳайронлик* – моҳият-сабабига тушунмай ажабланиш ҳолати, *ҳаяжон* – ички тўлқинланиш ҳолати, *ғам* – руҳий азоб ҳолати. *Севги, ҳурмат, ишонч, содиқлик, хиёнат* каби номларда эса руҳий ҳолат ва муносабат оппозициясининг нейтраллашуви кузатилади. Яъни, бу номлар руҳий ҳолат билан бирга муайян бир объектга йўналтирилган муносабатни ҳам номлайди.

Инсоннинг руҳий ҳолатини номловчи гуруҳ элементларининг бир жинсли эмаслиги уларни янада кичик гуруҳларга таснифлаш заруриятини келтириб чиқаради. Юқоридаги фикрларга таяниб, ушбу гуруҳдаги лексик бирликларни икки гуруҳга ажратдик:

1) руҳий ҳолатни соф тарзда номловчи сўзлар,

2) руҳий ҳолатни муносабат билан қориштириб номловчи сўзлар.

Руҳий ҳолатни соф тарзда номловчи сўзларга *ҳайронлик, ҳайрат, ғазаб, жаҳл, ваҳима, қўрқув, даҳшат, қутуриши, қаҳр, ҳаяжон, ажабланиш, таажуб, нотинчлик, хурсандчилик, ғам, изтироб, ташвиш, согинч, хафалик, умид, умидсизлик, бахт, бахтсизлик, кулфат, хавотир, ақлсизлик, тушкунлик, надомат, афсус, саросима, саросималик* кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Буларнинг барчаси “руҳий ҳолат” архисемаси билан бирлашади. Ушбу гуруҳ бирликлари орасида *ғазаб, жаҳл, ваҳима, қўрқув, даҳшат, қутуриши, қаҳр, ҳаяжон* каби лексемалар инсонлар билан бирга айрим ҳайвонларнинг руҳий ҳолатини ҳам ифодалайди.

Одамнинг ҳиссиётлари ёки хис-туйғулари билан ҳайвонларнинг хис- туйғулари бир хил сўзлар билан ифода қилинса-да, улар бир-биридан фарқ қилади. Масалан, *ғазабланиш, қўрқув, қизиқувчанлик* сўзлари инсонларга ҳам, ҳайвонларга ҳам бирдек қўлланиши мумкин. Лекин уларнинг семантик мундарижаси бир-биридан фарқ қилади. Инсоннинг хис-туйғулари ўта мураккабдир. Кишиларнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, диний тафаккури замирида соф

инсоний ҳис-туйғулар шаклланади ва инсон бу туйғуларини бошқариб, жиловлаб туради. Хайвонлардаги ҳис-туйғулар эса онг орқали бошқарилмайди.

2. Ақлий ҳолат номлари. Рус тилшунослигида В.Г.Гак¹⁰⁸, Н.Ф.Щукина¹⁰⁹ томонидан “ментал ҳолат” лексик-семантик майдони тадқиқ этилган бўлса, О.В.Ивашенко эса абстракт лексемаларнинг семантик майдонидаги когнитив ташкил этувчиларни рус ва инглиз тили материаллари асосида қиёсан ўрганadi¹¹⁰. Мазкур гуруҳни *фикр, зоя, ақл, онг, қизиқиш, билим, илм, мушоҳада, диққат, эътибор, тафаккур, мулоҳаза* каби сўзлар ташкил этади. Уларнинг абстракция даражаси руҳий ҳолат номларига нисбатан юқоридир. Ақлий тушунча ва ҳолат номлари фақат назарий билиш жараёнлари билан боғлиқ воқеликларни атайди. Мазкур сўзлар инсоннинг ҳолатини номлаб келса-да, уларнинг семантикасида муайян бир объектнинг ҳолати эканлиги унутилган ва мазкур ҳолат мустақил субстанцияга айлана олган. Масалан, “тафаккур” сўзининг маъноси ЎТИЛда шундай келтирилади: «Объектив воқеликнинг тасаввур, тушунча ва муҳокамадаги фаол инъикос жараёни, инсоннинг фикрлаш қобилияти; фикрлаш» (ЎТИЛ, 4-жилд, 690-бет). Демак, тафаккур инсоннинг фикрлаш қобилиятини англатадики, бу ментал ҳолат ёки қобилият инсондан айри ҳолда мавжуд эмас. Лекин “тафаккур” сўзида инсон атрибути эканлиги унутилиб, у ўзига хос белгилардан иборат субстанция даражасига етган. Бу фикримизни қуйидаги шеърини парчада “тафаккур” сўзининг қўлланиши далиллайди:

Кўз илгамас уммоннинг бор адоғи,

Тоғу дала ўрмоннинг бор адоғи.

Ҳатто мовий осмоннинг бор адоғи

Аммо олий тафаккурда сарҳад йўқ. (“Заковат” ўйинининг гимни)

“Тафаккур” сўзининг юқори абстракцияга эга эканлиги унинг ташувчисидан мутлоқ ажратилиши билан ўлчанади.

¹⁰⁸ Гак В.Г. Пространство мысли: (Опыт систематизация слов ментального поля). – М., 1993.

¹⁰⁹ Щукина Н.Ф. Структурация лексико-семантического поля субъектно-модальных состояний в аспекте изучения языкового сознания: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1982.

¹¹⁰ Ивашенко О.В. Когнитивные классификаторы в семантическом поле абстрактных лексем: Дис. канд. филол. наук. – Воронеж, 2002.

Жаҳон тилшунослигида конкрет ва абстракт отларни кўплик категориясини қабул қилиш ёки қила олмаслик нуқтаи назаридан ажратилиш аънанаси мавжуд. Ўзбек тилидаги айрим аклий ҳолат номларининг –лар кўплик кўшимчасини қабул қила олиши уларнинг абстракция даражасининг пасайишига олиб келмайди. *Фикрлар, гоълар, ўйлар, орзулар, билимлар, қизиқишлар* каби сўзларнинг абстракция даражаси –лар кўшимчасини қабул қила олмайдиган *ирода, диққат, эътибор, тафаккур* сўзларининг абстракция даражасидан кам эмас.

“Онғ” сўзи “кишининг фикрлаш қобилияти”, “одамнинг ёки одамлар гуруҳининг ижтимоий ҳаётни тушуниши, сезиши, унга муносабати”, “воқеликнинг киши миясидаги акси” каби маъноларни англатади. (ЎТИЛ, 3-жилд, 126-129-бетлар) “Ақл” эса “инсон миясининг дунёни акс эттириш ва шахснинг воқеликка муносабатини бошқариб турадиган фаолияти” (ЎТИЛ, 1-жилд, 152-бет). Демак, “онғ” сўзи воқеликнинг миямиздаги аксини ва унга бизнинг муносабатимизни билдирса, “ақл” сўзи мазкур жараёни бошқариб турувчи фаолиятдир. “Ақл” сўзи полисемантик сўз бўлиб, унинг “фаҳм, идрок”, “мулоҳаза, маслаҳат тарзидаги фикр” каби маънолари бор. *Ақл бўлмоқ, ақл керак ёки ақл керак эмас* каби боғланишларда эса “ақл” лексемасининг изоҳли луғатда қайд этилмаган “маслаҳатчи” маъноси реаллашади. Бу маъно “маслаҳат тарзидаги фикр” маъносидан метонимия асосида ўсиб чиққан: маслаҳат – маслаҳатчи.

“Ақл” сўзининг юкори абстракцияга эга эканлиги унинг ўз ташувчисидан (инсондан) ажратилганлик даражаси юкорилиги билан изоҳланади. Ушбу сўз семантикаси гўёки алоҳида “ақл” субстанцияси мавжуддек таассурот уйғотади. Зеро, объектив оламда ақл инсондан айри ҳолда мавжуд эмаслиги маълум. Куйидаги матнда ақлнинг, нафақат ақлнинг, фикрат ва муҳаббатнинг ҳам алоҳида моҳият сифатида талқин қилиниши фикримизнинг далилидир:

Юрак кулбасида яшар муҳаббат,

Бошни макон этмиш ақл ва фикрат.

Баланд қасрлардан ақл изла-ю

Ва лекин муҳаббат излама фақат. (Эркин Воҳидов)

Ақл инсонийликнинг энг муҳим белгиларидан бири бўлиб, ақл, онг, фикрлаш неъматига фақатгина инсониятга хос эканлиги боис, мазкур тушунча ўзбек халқида қадриятга айланган. Зеро, “ақл” сўзи билан боғлиқ мақоллар, фраземалар, ўхшатишларнинг мавжудлиги фикримизнинг далилидир. “Ақл” ҳатто мифологиялашган тил бирликларида ўз ифодасини топади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асарига ўғдулмиш ақл рамзидир. Ўғдулмиш сўзининг маъноси ўғ билан боғлиқ бўлиб, “ақл билан зийнатланган” маъносига эга. Ўғдулмиш ва Ўзғурмишнинг савол-жавоблари баъзан кескин мунозара даражасига етади. Ўғдулмиш шунда ҳам босиқлик қилади, ақл билан фикр юритади, натижада Ўзғурмишни ўз ғояларига ишонтира олади. Абайнинг “Насихатлар” китобида ҳам Ғайрат, Ақл ва Юракнинг ўзаро мунозараси келтирилиб, бу инсониятга берилган неъматларнинг бирини иккинчиси билан боғлиқликлари очиб берилган.

“Ақл” қадрияти “ақл бовар қилмаслик”, “ақлга сиғмаслик” каби ўхшатишларда ҳам акс этади. Кўплаб мақолларда ўзбек халқининг “ақл” билан боғлиқ қарашлари акс этади: *аёлнинг ҳусни пардозда эмас, ақлида; айбини яширмоқ нодонлар иши; амалга қарама, ақлга қара; ақл айнимас, олтин чиримас; ақл ақлдан қувват олар; ақл билан одоб эгизак; ақл бозорда сотилмас; ақл бўйда эмас, ўйда.*

“Билим” сўзи бош маъносига воқелик ёки унинг маълум соҳаси ҳақида муайян маълумотларга, тушунчаларга эғалик ҳолатини англатади. “Илм” эса ўқиш-ўрганиш ва тадқиқот, таҳлил этиш билан эришиладиган билимларни англатади. Масалан, ҳар бир ўзбек боласи ўзбек тилида талаффуз қилиш билимига эга. У бу билимларни ёшлигидан атрофидаги лисоний жамоаларнинг таъсирида олган. Лекин ўзбек тилида тўғри талаффуз қилиш илми орфоэпия фани орқали ҳосил қилинади. Ушбу илм муайян қоидаларни тизимли билиш, тадқиқот ва таҳлиллар, кўникма ва малакалар орқали шакллантирилади.

Ислом Шарқида “илм” тушунчаси ҳам диний, ҳам дунёвий мазмун касб этган. Айни пайтда илмнинг бу икки палласи ўзига хос жиҳатларга эғалиги ҳам инкор этилмаган. Бу ҳақда А. Аъзамов қуйидагиларни ёзади: «Фан инсон яшайдиган муҳит — табиат

(метогалактикадаги жараёнлардан мия фаолиятигача) ва жамият билан (БМТ фаолиятидан шахс руҳиятигача) иш тутса, дин инсоннинг ички дунёси — қалб ва руҳига тааллуқлидир. Ҳар икки жабада онг ва тафаккур кўприклари билан туташган»¹¹¹.

XI асрдан (яъни тасаввуф таълимоти илм сифатида шаклланигандан) бошлаб “илми қол” ва “илми ҳол” тушунчалари муомалага киритилади. Дастлаб бу икки тушунча сўфийнинг зоҳирий ва ботиний дунёсига оид, муршиддан муридга берилиши мумкин бўлган ёки бўлмаган билимга нисбатан истифода қилинган. “Илм қол” сўз билан ифодалаш, ўрганиш йўли орқали берилиши мумкин бўлган билимни англатса, “илми ҳол” ҳар бир сўфийнинг, ўз тафаккури ва эътиқодига хос, қалб кўзи билан етишган, ўзгаларга ўргатиш имкони бўлмаган билимни билдирган, Абу Райҳон Беруний “Қол илми”, Баҳовуддин Нақшбанд эса “Ҳол илми”нинг етук вакили эди. Бири авлодлар учун нодир асарлар ёзиб қолдирган бўлса, иккинчиси юзлаб издошларига руҳият сабоғини берган. Шунинг баробарида Беруний ўзига замондош сўфийлар таълимотини инкор қилмаган, Нақшбанд ҳам дунёвий илмга хайрихоҳ бўлган¹¹².

Тилимизда “фикр” сўзи иштирокда ҳам бир қанча иборалар, мақоллар яратилган. *Фикрга толмоқ* (ёки кетмоқ, чўммоқ, шўнғимоқ), *фикр юргизмоқ* (ёки юритмоқ), *фикр олишмоқ*, *фикрига тушмоқ* каби фраземалар; *Фикри равшаннинг сўзи равшан*, *Яхшини кўриб*, *фикр қил*, *ёмонни кўриб*, *шукур қил* каби мақоллар шулар жумласидандир.

Демак, ақлий ҳолат номлари инсоннинг ақлий фаолияти билан боғлиқ ҳолатларни номлайди. Мазкур гуруҳга оид сўзларнинг аксарияти кўп маъноли бўлиб, маъно тараққиёти одатда абстракт маъноларни ифодалашга қаратилган. Ақлий ҳолат номлари гуруҳидаги сўзларнинг кўпчилиги халқимизнинг қадриятига айланган бўлиб, мифологиялашган тил бирликлари, фразеологик бирликлар, ўхшатишлар, тилнинг паремиологик фонди таркибидан мустақкам ўрин олган.

3. Жисмоний ҳолатни номловчи сўзлар объектидан (тирик жонзотлардан, асосан, инсонлардан) ажратилган жисм билан боғлиқ

¹¹¹ Абдулла Аъзам. Фан ва дин: муносабат диалектикаси. Тафаккур, 1999, 1- сон, 42-бет.

¹¹² Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар (ўқув қўлланма). –Тошкент, 2001.

ҳолатларни номлайди: *ҳаёт* – тириклик ҳолати, *тириклик* – яшаш ҳолати, *ўлим* – ҳаётнинг тугаш ҳолати, *касаллик* – саломатликнинг бузилиши ҳолати, *касалмандлик*, *дардчиллик*, *носозлик*, *қийинчилик* – қийноқ келтирадиган ҳолат, *ташиналик* – сувга ёки бирон бир нарсага зорлик ҳолати, *ҳолсизлик* – ҳолсиз ҳолат, *дармонсизлик* – кучкуватсизлик ҳолати, *азоб* – руҳий ёки жисмоний қийноқ ҳолати, *чарчоқ* – хориганлик ҳолати, *дард* – жисмоний азоб ҳолати.

Жисмоний ҳолатни номловчи сўзларни аксарияти кўп маъноли бўлиб, аксарият бош маънолари жисмоний ҳолатни ифодалайди. Ҳосила маънолар эса руҳий ҳолатни номлайди ва ўз-ўзидан уларнинг абстракция даражалари ҳам юқори бўлади. Масалан, *дард*, *қийинчилик*, *ташиналик* лексемалари бош маъносида жисмоний ҳолатни номласа, ҳосила маънолари билан руҳий ҳолатни номлайди. *Ўлим*, *ҳаёт*, *ҳолсизлик*, *дармонсизлик*, *чарчоқ* лексемалари фақат жисмоний ҳолатни номлайди.

Жисмоний ҳолатни номловчи сўзларга нисбатан “абстракт” атамасини қўллашнинг ўзи мантиқсиздек туюлади. Маълумки, абстракт номлар мантиқ нуқтаи назаридан объектидан ажратилган моддий бўлмаган, идеал характердаги моҳиятларни номлайди. Таъкидлаш керакки, юқорида келтирилган номлар моддийликни эмас балки, жисм билан, моддийлик билан боғлиқ ҳолатларни номлайди. Яъни жисмоний ҳолатни номловчи номлар объектидан, жисмдан алоҳидаланган, ажратилиб алоҳида моҳият сифатида талқин қилинадиган, лекин жисм билан боғлиқ ҳолатларни номлайди. Шу ўринда «ажратилганлик» ва «боғлиқлик» терминларининг бир-бирига мувофиқлиги масаласи келиб чиқади. Биз назарда тутаётган вазиятда ажратилганлик маълум бир ҳолатни шу ҳолат содир бўлаётган инсондан ажратиш, алоҳидалашдир. Яъни, чарчаш ҳолати муайян бир тирик инсон билан рўй бериши маълум. Лекин “чарчоқ” лексемасида мазкур ҳолат шу ҳолатга тушган ташувчисидан алоҳида моҳият сифатида номланмоқда. “Чарчоқ” лексемаси ташувчисидан ажратилгани билан у маълум даражада боғлиқликларга эга. Бу боғланиш лексеманинг семантик структурасида мавжуд бўлган “жисмда кечувчи” семасининг мавжудлиги билан белгиланади. Аслида “чарчоқ” лексемасининг маъносини қуйидагича белгилаш

мумкин: “жисмда кечувчи зўриқиш”. Ажратилган ҳолат номларининг семик структурасида ташувчиси билан боғловчи семаларнинг мавжудлиги уларнинг абстракция даражалари пастлигидан дарак беради. Айрим ишларда ташувчиси билан муайян боғлиқликларга эга номлар абстракт номларга киритилмайди. Л.О.Чернейконинг фикрича, аффиксация йўли билан ясалган сўзларда ўзак морфема орқали объект билан, моддийлик билан боғлиқлик мавжуд бўлади ва бу каби субстантивларни абстракт номлар дейиш тўғри эмас¹¹³. Аффиксация орқали ясалган номларнинг абстракт ёки конкрет эканлиги атрофлича илмий таҳлилни талаб қилади. Бу ўринда жисмоний ҳолатни ифодаловчи номларнинг абстракт ёки конкрет эканлигини белгилаш лозим. Мазкур сўзларни абстракт ёки конкрет эканлигини соф лисоний омиллар асосида текширишга ҳаракат қиламиз.

Семантик омил бўйича, конкрет ном таркибида “предмет” семаси мавжуд бўлган ҳолда, абстракт номда “белги”, “ҳолат”, “ҳаракат”, “муносабат”, “фаолият” каби семалар мавжуд бўлиши лозим. Таҳлил учун “тириклик” лексемасини танлаймиз. “Тириклик” лексемасининг семантик структурасида “предмет” эмас, “ҳолат” семаси мавжуд: “яшаш ҳолати”.

Формал белгиларга асослансак, ушбу гуруҳ бирликларининг айримлари грамматик кўplik шаклини қабул қила олса (қийинчиликлар, ўлимлар, зорликлар), айримлари қабул қила олмайди (тирикликлар, ҳаётлар).

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, мазкур гуруҳдаги сўзларни абстракт номлар дейиш мумкин эди. Лекин масаланинг яна бир томони ҳам борки, конкрет сўзларнинг денотатини бевосита кузатиш мумкин бўлади ва у ҳиссий билиш орқали идрок қилинади. Номоддий характердаги моҳиятларни эса бевосита кузатиб бўлмайди ва улар ақлан англанади, қалбан ҳис қилинади. Жисмоний ҳолатларни номловчи айрим абстракт сўзлар, аниқроғи, “ўлим” лексемасини десигнатини эса барча сезги аъзоларимиз билан бўлмаса-да, маълум даражада кўз орқали сезиш, яъни кўриш мумкин: *У итининг ўлимини кўргач, бошқа ит сақламасликка қарор қилган эди.*

¹¹³ Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: МГУ им. Ломоносова, 1997. – С.48-54.

Қийинчиликни кўрмоқ боғланишида кўрмоқ лексемаси абстракт ном билан боғланаётгани учун нутқий кўчма маъно касб этган. Қийинчилик кўрмоқ боғланиши аслида кўп қийин ҳолатларга дучор бўлмоқ маъносини беради. Дард кўрмоқ боғланишида эса дардни эмас, дарднинг белгиларини кўриш назарда тутилади.

Жисмоний ҳолат номларидан “хаёт” лексемаси инсоннинг жисмоний ҳолатидан кенгроқ тушунчани ифодалаганлиги учун у метатушунчага айлана олган.

Хулоса ўрнида айтиш керакки, жисмоний ҳолат номларидан айримлари абстракт отларга (хаёт, тириклик), айримлари конкрет отларга мансуб бўлади (чарчок, касаллик). Лекин конкрет ҳисобланган жисмоний ҳолат номларининг аксарият ҳосила маънолари абстрактдир. Бундай ҳолат “дард”, “азоб”, “қийинчилик” лексемалари маъно тараққиётида рўй берган. Қуйида биз “дард” лексемасининг абстракт маънолар ифодалашувиغا ўтишини таҳлил қилдик.

Ўзбек тилининг 5 жилдли изоҳли луғатида “дард” лексемасининг бешта маъноси берилган. Унга кўра, “дард” лексемасининг бош маъноси «жисмоний азоб ҳолати»ни ифодалайди ва у *огир дард, дардга чалинмоқ* каби контекстларда реаллашади. Иккинчи маъноси «руҳий азобни, ғам-ғусса, алам-ҳасрат»ни (*айрилиқ дарди, дардида ёнмоқ*), учинчи маъноси «кишининг борлигини, бутун фикри-ёдини банд этган нарса, иш, ташвиш, орзу, хаёлни» (*шоирлик дарди, улкан дард*), тўртинчи маъноси «фикру хаёл, армон, эзгу мақсад»ни (*халқ дарди, юртнинг дарди*); бешинчи маъноси эса «ишқ, муҳаббат»ни (*Лайлининг дарди, Маликаи Хуббонинг дарди*) ифодалайди. “Дард” лексемасининг берилган маъноларига эътибор қаратсак, унинг фақат жисмоний азобни билдирувчи бош маъноси жисм билан боғлиқ ҳолатни номлайди. Қолган барча ҳосила маънолар руҳий ҳолатни ифодалайди. “Дард” лексемасининг маъно тараққиётини компонент таҳлил асосида тадқиқ қилиб, маънонинг тараққий этиши билан бирга абстрактликнинг ҳам ошиб боришини кўриш мумкин.

Маълумки, ҳосила маъноларнинг шаклланиш тараққиётини ўрганиш учун, аввало, бош маънонинг семантик структурасини аниқлаш лозим бўлади.

“Дард” лексемасининг *дардга чалинмоқ, дард кўрмоқ, оғир дард* каби контекстларда реаллашувчи бош маъносини дард1 деб белгилаб оламиз ва унинг семантик структурасини шартли равишда қуйидагича аниқлаймиз: «ҳолат», «азоб», «жисмда кечувчи». Маъноси: жисмоний азоб ҳолати.

Юракдаги дард, айрилиқ дарди каби жумлаларда ойдинлашувчи дард2 маъноси дард1 маъносидан метафора ном кўчиши асосида шаклланган. Бунда жисмоний характердаги азоб, яъни жисмнинг, вужуднинг қийналиш ҳолати билан рухий характердаги азоб, руҳнинг, қалбнинг қийналиш ҳолати нисбатан ўхшатиш ва биринчисининг номи иккинчисига кўчган. Дард2 маъносида дард1 таркибидаги «ҳолат», «азоб» семалари сақланган, «жисмоний характердаги» сема «рухий характердаги» семага айланган. Дард2: «ҳолат», «азоб», «руҳиятда кечувчи»; дард2 – рухий азоб ҳолати. Дард2 семемаси рухий ҳолатни ифодалар экан, унинг абстракция даражаси дард1га нисбатан сезиларли даражада баланд бўлади. Дард2 семемаси ифодалайдиган азоб дард1 ифодалайдиган азобдан фарқ қилади ва ўз-ўзидан семемалар таркибидаги «азоб» семаси ҳам абстрактлашади. (Жисмоний азобнинг белгилари, меъёрлари мавжуд бўлади. Лекин рухий азоб турли қалбларда турлича кечади, унинг кўриниш ва ўлчамлари мавжуд бўлмайди.)

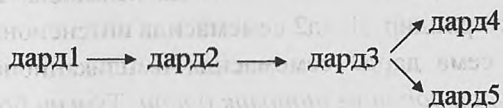
“Дард” лексемасининг *шоирлик дарди, пул топиш дарди* каби боғланишларда реаллашадиган учинчи маъноси дард3 дард2дан метонимия асосида ўсиб чиққан. Қиёсланг: дард2 – руҳиятнинг азобланиш ҳолати ва дард3 – кишининг руҳиятини банд этган нарса, фаолият, ташвиш, орзу, хаёл. Бу ўринда ном кўчиш руҳиятнинг азобланиши ва руҳиятга азоб берувчи нарса тарзида кўчган бўлиши мумкин. Бунда дард2 семемасидаги «руҳият» семаси асосий маъно ҳосил қилувчи вазифада иштирок этади. Дард3 семемасининг семаларини қуйидагича аниқлаш мумкин: «ташвиш», «руҳиятни банд этувчи». Кўриниб турибдики, дард2 семемасидаги «руҳият» семаси дард3 семемасида сема таркибида субсема мақомида келмоқда. Бу ҳолат метонимия учун характерлидир. Дард2 семемасида интенционал мақомдаги “азоб берувчи” сема дард3 семемасида импликационал семага айланди. Қиёсланг: *юрак дарди* ва *шоирлик дарди*. Тўнғич бош

маънода ҳам, дард2 семемасида ҳам мавжуд бўлган «азоб берувчи» семанинг дард3 семемасида хиралашуви ҳар икки семемада ҳам потенциал ҳолатда “салбийлик” семасининг семантик структурда жуда куйи позицияга тушишига олиб келди. Ҳатто бу сема мазкур дард3 семемада мажбурий бўлмай қолди. Дард3 семемасининг айрим вариантларида “салбийлик: унинг дарди – ўйин” мавжуд бўлса, айримларида эса мажбурий эмас: шоирлик дарди.

“Дард” лексемасининг *халқ дарди*, *юрт дарди* каби контекстларда реаллашувчи “фикру хаёл; армон, эзгу мақсад” маъносини дард4 деб белгилаб оламиз. Мазкур маъно дард3 семемасидан метафора асосида ўсиб чиққан бўлиб, бунда дард3даги «руҳиятнинг банд этувчи» сема сақланади, “ташвиш” семасининг ўринини ундан-да абстракт тушунчани ифодаловчи “хаёл” семаси эгаллайди. Дард3даги “фаолият(шоирлик дарди)”, “азоб берувчи(пул топиш дарди)”, “салбийлик(унинг дарди – ўйин)” импликационал семалар эътибордан соқит қилинади. Дард4 семемасини алоҳида семема сифатида эмас, дард3 семемасининг варианты сифатида изоҳлаш ҳам мумкин эди. Дард3нинг умумий маъносини «киши руҳиятини банд этган ташвиш» сифатида, «киши руҳиятини банд этган хаёл»ни эса хусусий кўриниши – варианты тарзида изоҳлаш ҳам мумкин. Демак, дард4 семемасининг абстракция даражаси дард3 семемасидан «хаёл» абстракт дифференциал семаси ҳисобига юқори бўлади.

“Дард” лексемасининг бешинчи «ишқ, муҳаббат» маъноси *Лайли дарди*, *ёр дарди* каби контекстларда реаллашади. Дард5 семемаси дард3 семемасидан метафора асосида ҳосил бўлган бўлиб, бу маънонинг шаклланишига «руҳиятни банд этувчи» сема замин бўлган дейиш мумкин. Дард5 семемасининг семаларини куйидагича аниқлаш мумкин: «ҳис-туйғу», «мойиллик туйғуси», «инсонга нисбатан», «руҳиятнинг банд этувчи». Таърифи: руҳиятни банд этувчи маълум бир инсонга нисбатан мойиллик туйғуси.

“Дард” лексемасининг маъно тараққиётини куйидагича бериш мумкин:

“Дард” лексемасида маъно тараккий этиб борар экан, маъноларнинг абстракция даражаси ҳам ортиб бориши кузатилади. Дард1 семемаси жисмоний азобни ифодалар экан, ушбу маънонинг абстракция даражаси пастроқдир. У жисмдан ажратилган ҳолатни номласа-да, лекин ҳолатда жисм билан боғлиқлик сақланмоқда. Дард2 семемасида жисм билан боғлиқликнинг йўқлиги, рухий ҳолатни ифодалангани боис унинг абстракция даражаси дард1га нисбатан анча юқори. Юқорида айтганимиздек, ҳосила маънонинг абстрактлашуви бош маъно билан интеграл бўлган семаларнинг ҳам абстрактлашувига олиб келмоқда. Бизнинг мисолимизда дард2да «азоб» семаси ҳам абстрактлашган. Дард2 семемасидан ҳосил бўлган дард3 семемасининг абстракция даражаси сезиларли фарқ қилмайди: рухиятнинг азобланиши ва рухиятнинг азобланишига сабабчи ҳолат.

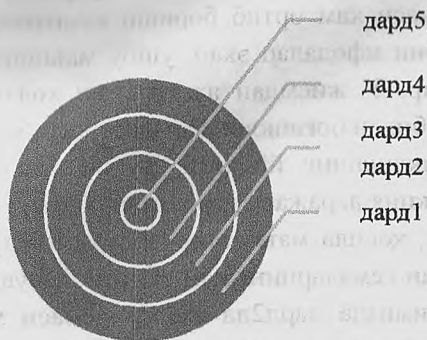
Дард4 семемасининг абстракция даражаси дард3 семемасига нисбатан юқори. Бундай ҳолат дард3 семемасида импликационал мақомдаги «фаолият» семасининг дард4 семемасида йўқлиги ва дард4да дифференциал абстракт “хаёл” семасининг мавжудлиги билан изоҳланади.

Дард5 семемасининг абстракция даражаси ҳам дард3га нисбатан юқоридир. Абстрактликнинг баландлиги мазкур семема ҳолатни эмас, туйғуни ифодалаш билан белгиланади. Абстракция даражасини белгиловчи семалар эса “туйғу”, “мойиллик” семаларидир.

“Дард” лексемасининг семемаларида абстракциянинг даржаланишини куйидагича аниқлаш мумкин: дард1 – дард2(дард3) – дард4 – дард5. Демак, жисмоний ҳолатни номловчи лексемаларнинг рухий ҳолатни номлашга ихтисослашуви уларнинг маъно таракқиётида абстракциянинг вужудга келиши ва унинг даражаланиши билан кечади.

Маъноларнинг абстракция даражасини «абстракция микромайдони» сифатида ҳам талқин қилиш мумкин:

дард5

дард4

дард3

дард2

дард1

Демак, абстрактликнинг даражаланиши кўп маъноли лексемаларнинг семемаларида ҳам кузатилади. Бунда даражаланиш фақат конкретликдан абстрактликка ёки абстрактликнинг паст даражасидан юқори даражасига томон йўналади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, жисмоний ҳолат номлари гуруҳидаги лексемаларнинг абстракция даражалари турлича бўлиб, улар маълум даражада кўриш орқали идрок қилинадиган ва фақат ақлий билиш орқали билиш мумкин бўлган ҳолатларнинг номларидан иборат экан. Кўриш орқали идрок қилинадиган ҳолат номларининг абстракция даражаси қуйроқ бўлиб, улар конкретлик/абстрактлик шкаласида ҳам ўзига мос ўринга эга бўладилар. Жисмоний ҳолатни номловчи абстракт номларни аксарияти полисемем табиатли бўлиб, бош маъноси жисмоний ҳолатни ифодалайди ва уларнинг абстракция даражалари қуйроқ бўлади. Ҳосила маънолар эса руҳий ҳолатни номлайди ва ўз-ўзидан уларнинг абстракция даражалари ҳам юқори бўлади. Масалан, *дард*, *қийинчилик*, *ташналик* лексемалари бош маъносида жисмоний ҳолатни номласа, ҳосила маънолари билан руҳий ҳолатни номлайди. *Ўлим*, *ҳаёт*, *ҳолсизлик*, *дармонсизлик*, *чарчоқ* лексемалари фақат жисмоний ҳолатни номлайди.

Демак, ўзбек тилида ҳолат номлари бир жинсли бўлмай, улар турли ҳолатларни номлашига кўра фарқланибгина қолмай, абстракция даражаларининг ҳар хиллиги билан ҳам фарқланади.

3.5-§. “Вақт” маъноли абстракт номлар

Ўзбек тилида темпорал маъноли абстракт номлар нисбатан каттагина гуруҳни ташкил қилади. Бу гуруҳ бирликлари «бевосита кузатишда берилмаганлик», «ажратилганлик», «вақт» архисемалари билан бирлашади. Темпорал маъноли абстракт номлар гуруҳини янада кичикроқ гуруҳчаларга ажратиш мумкин:

- умумий вақтни ифодаловчи абстракт номлар,
- вақтнинг ўрнини билдирувчи абстракт номлар,
- муайян ишнинг мақсадга мувофиқ ёки ўзига хос рўёбга чиқиш вақтини ифодаловчи номлар.

Ўзбек тилида вақтни мавҳум нарса сифатида номловчи лексемаларни *вақт, пайт, маҳал, палла, кез, заҳот(и), замон (замона), давр, муддат, фурсат* каби сўзлар ташкил этади. *Кез, палла, муддат, дам, он, лаҳза, давр* сўзлари муайян чегараларга эга бўлган вақтни ифодалайди. *Замон, давр* сўзлари маълум воқеалар, кўпинча ижтимоий-тарихий ҳодисалар билан боғлиқ бўлган катта давомийликдаги вақтни билдиради. *Он, лаҳза* лексемалари қисқа ёки кичик вақтни ифодалайди. *Муддат* лексемаси вақтнинг бирор иш, нарса учун белгиланган аниқ қисмини билдиради. *Пайт* лексемаси кўп маънолидир. Биринчи маъноси муайян вақтни, иккинчиси муайян шароит билан боғлиқ бўлган вақт оралиғини, учинчи маъноси эса бирор ишни амалга ошириш учун қулай фурсатни англатади. *Кез* сўзи муайян воқеа-ҳодиса, иш-ҳаракат билан белгиланган чегараланган маълум вақт қисмини англатади: *ёшлик кезлари, баҳор кезлари* каби. *Палла* лексемаси ҳам *кез* сўзи каби муайян воқеа-ҳодиса, иш-ҳаракат билан белгиланган чегараланган муайян вақт қисмини ифодалайди: *иш палласи, чой палласи* каби. *Дам* лексемаси контекст талабига қараб қисқа ва катта вақт қисмларини ифодалай олади. Масалан, *бир дам жим бўлмоқ* ёки *бахтли дамлар*. Ушбу гуруҳ элементлари умумий вақтни ифодалар экан.

Ҳозир кенг қўлланаётган вақт лексемаси кўп маъноли бўлиб, ўзбек тилининг 2-жиддли изоҳли луғатида унинг беш маъноси (семемаси) кайд этилган. Бу сўзнинг биринчи семемаси *Тошкент вақти, маҳаллий вақт* каби сўз бирикмаларида реаллашувчи «ўлчов», «ҳисоб»

маъноларидир. Иккинчи семема *ши вақти*, *бизнинг вақтимиз* каби бирикмаларда муайян мақсад учун белгиланган муддат оралиғини ифодалашга хизмат қилади. Учинчи семемани *ёз вақти*, *кечки вақт* каби контекстларда юзага чиқувчи пайт семантикаси ташкил этади. Тўртинчи маъно тарихий воқеалар билан боғлиқ бўлган *тинчлик вақти*, *уруш вақти* каби бирикмаларда ойдинлашади. Бешинчи семема эса фалсафий вақт тушунчасига алоқадордир. Бизнингча, вақт лексемасининг бош маъносини изоҳли луғатда ажратилган бешинчи, яъни умумий вақт тушунчасини англаувчи семема ифодалайди. Бош маънонинг дастлабки умумий семантикани ифодалаш ва ундан турли ном кўчиш йўллари орқали ҳосила маъноларнинг вужудга келиши табиийдир. Вақт лексемасининг бош маъносига (Вақт1) луғатларда турлича таърифлар берилган. Буларнинг мавжудлиги кенг қамровли вақтнинг умуминсоний ва умумфан тушунчаси эканлиги ва унга турли нуктаи назарлардан ёндашишларнинг мумкинлиги билан изоҳланади. Одатда, В1 «объектив борлиқнинг, материя ҳаракати билан узвий боғланган ҳолда узлуксиз ва изчил давом этадиган яшаш формаси¹¹⁴», «бир-бирини алмаштириб турадиган ҳодисалар мавжудлигининг изчиллигини таъминловчи материянинг яшаш формаси¹¹⁵» каби таърифланади. Бизнингча, В1 семемасини ўта қисқа тарзда «нарса ҳаракати давомийлигидаги ўлчанувчан галма-гал алмашинув» деб аниқлаш мумкин. В1 семемаси семаларини «нарса», «ҳаракат», «давомийлик», «галма-галлик», «ўлчанувчан», «алмашинув» каби белгилар ташкил этади.

Бизнингча, умумий вақтни, унинг барча белги-хусусиятларини вақт лексемасининг бош маъноси, умумий вақтнинг ҳисобини, муайян воқеа-ҳодисанинг қанча давом этишини иккинчи маъноси (*Поезд маҳаллий вақт билан соат учда жўнади*), муайян мақсад учун белгиланган вақт қисмини учинчи маъноси (*ши вақти саккиз соат давом этади*), табиий ҳодисалар билан белгиланувчи вақтни тўртинчи маъноси (*Эрта баҳор вақтлари далалар кўм-кўк майсаларга буркана бошлайди*), тарихий воқеалар билан белгиланувчи вақтни эса бешинчи маъноси (*Мустақиллик вақтида илм олаётган ёшларимизга барча*

¹¹⁴ Введение в философию. Том II. -Москва: Политиздат. 1989. С.-80-86.

¹¹⁵ Туленов Ж, Ғофуров Ю. Фалсафа. -Тошкент: Ўқитувчи. -1997. 82-бет.

имкониятлар яратилган) ифодалайди. Вақт полисемем лексемасининг юкоридаги беш семемаларини В1, В2, В3, В4, В5 деб белгилаб оламиз.

В2 семемаси В1 семемасидан метонимия асосида ҳосил бўлган: В1 – давомийлик В2 —давомийликнинг ўлчови, ҳисоблаш системаси. Кўриниб турибдики, В2 шаклланишида «ўлчов» семаси муҳим аҳамият касб этган. Ўлчов семаси ўз-ўзидан бошқа ўлчов бирликлари аср, йил, ой кабиларни ҳам талаб қилади. Демак, В2 семемасини энг муҳим семаларига «давомийлик», «ўлчов», «аср», «йил», «ой», «кун» (сутка), «соат», «минут», «секунд» каби семаларни киритиш мумкин. В2 семемаси қуйидагича таърифланади: юз берадиган воқеа-ҳодиса ва нарсаларнинг асрлар, йиллар, ойлар, кунлар (суткалар), соатлар, минутлар ва секундлар билан ўлчанадиган давомийлиги.

В3 семемаси В1 семемасидан синекдоха (бутун-қисм) усулида ҳосил бўлган. Бунда В1 семемасининг чексиз давомийликни ифодалашини назарда тутсак, В3 эса ушбу давомийликдаги муайян мақсад учун белгиланган маълум вақтни англатади. В3 семемасининг семаларини қуйидагича ажратиш мумкин: «мақсад учун», «белгиланган», «муддат оралиғи». Семемаси: «соат, кун, ой, йил ва шу кабиларнинг узлуксиз ва изчил алмашувида бирор мақсад учун белгиланган муддат оралиғи». Семеманинг таърифидан кўринадики, «белгиланган», «муддат оралиғи» В3 семемаси учун ажратувчи, вақтнинг хусусиятларини билдирувчи «узлуксизлик», «давомийлик» каби семалар эса бирлаштирувчи семалардир. В1даги «чексиз» семаси В3да «чексиз эмас» семасига айланган. В3 семемаси реаллашувига мисол қилиб қуйидаги сўз бирикмаларини келтириш мумкин: *ўқиган вақтимиз, ёшлик вақтимиз* каби.

В4 семемаси В1дан синекдоха (бутун-қисм) усулида ҳосил бўлган. В4 семемаси В1 ифодалайдиган чексиз давомийликдаги табиий ҳодисалар билан боғлиқ бўлган белгили муайян пайтни англатади: *кечки вақт, ёз вақти, тонг вақти* каби. В4 семемасининг семик мундарижасини қуйидагича кўрсатиш мумкин: «белгиланган», «табиий ҳодисалар», «давомийлик», «чексиз эмас». Таърифи: табиий ҳодисалар билан белгиланган муайян пайт, давомийлик.

В5 семемаси ҳам В1 семемасидан синекдоха (бутун-қисм) усули ёрдамида шаклланган. В5 семемаси В1 семемаси билдирган чексиз

давомийликдаги тарихий ҳодисалар билан белгиланган маълум вақт висмини англатади. В5 семемасини қуйидаги семаларга ажратиш мумкин: «тарихий ҳодиса», «белгиланган», «давомийлик», «чексиз эмас». В5 семемасини қуйидагича таърифлаш мумкин: «тарихий ҳодисалар билан белгиланувчи муайян вақт давомийлиги». Бу семема *ер ислоҳоти вақти, хонлик вақти* каби сўз бирикмаларини ҳосил қилади.

В1, В2, В3, В4, В5 семемаларининг семалари муносабатини, кўчма маъноларнинг келиб чиқишини қуйидаги жадвалда яққол кўриш мумкин:

вақт 1	вақт 2	вақт 3	вақт 4	вақт 5
давомийлик	Давомийлик	Давомийлик	давомийлик	давомийлик
бўлинувчан	Бўлинувчан	бўлинувчан	бўлинувчан	бўлинувчан
чексиз	Чексиз	чегараланган	чегараланган	чегараланган
материя	Ўлчов	мақсад	табiiй ҳодисалар	тарихий ҳодисалар
Ҳаракат	аср, йил, ой,..	белгиланган	белгиланган	белгиланган

Пайт, замон, маҳал, чоғ, кез, палла, муддат, дам, он, лаҳза, давр сўзлари муайян чегараларга эга бўлган вақтларни ифодалайди.

Замон, давр сўзлари маълум воқеалар, кўпинча ижтимоий-тарихий ҳодисалар билан боғлиқ бўлган катта давомийликдаги вақтни билдиради. Замон сўзи ҳам кўп маънолидир. Унинг биринчи маъноси В1га синоним бўлиб, объектив борлиқнинг, материянинг ҳаракат билан боғлиқ узлуксиз ва изчил давом этишини англатади. Иккинчи маъноси сўз бораётган пайтда кечирилаётган давр ва унинг тартиб қоидаларини ифодалайди. *Замон* сўзининг учинчи маъноси бирор турдаги ҳодиса, масалан, тарихий воқеа юз берган ёки бирор ҳоким синф, табақа ҳукмронлик қилган даврни ўз ичига олган муайян вақтни билдиради. Тўртинчи маъноси роҳат-фароғатли даврни, бешинчи

маъноси эса тилшунослик атамаси бўлиб, феълдан англашилган иш-харакатнинг нутқ лаҳзасига муносабатни ифодаловчи грамматик замонни кўрсатади. 31, 32, 33, 34, 35 семаларининг семик структурасини қуйидаги жадвалда яққол кўриш мумкин:

замон 1	замон 2	замон 3	замон 4	замон 5
Вақт	давр	Вақт	дамлар	вақт
Чексиз	чегараланган	чегараланган	чегараланган	чегараланган
–	нутқ сўзланаётган	муайян ҳодиса билан характерли	инсон умри	нутқ лаҳзаси
–	–	–	роҳат-фароғатли	грамматик шакл

Хуллас, 32, 33, 34 семемалари 31 семемасидан синекдоха (бутун-қисм), 35 эса 32 семемасидан метафора усулида вужудга келган.

Он, лаҳза лексемалари қисқа ёки кичик вақтни ифодалайди. Семалари: он – вақт, қисқа; лаҳза – вақт, қисқа, кўз очиб юмгунча. Таърифи: кўз очиб юмгунча ўтадиган қисқа вақт.

Муддат лексемаси вақтнинг бирор иш, нарса учун белгиланган аниқ қисмини билдиради. Бу лексема семемасининг шаклланишида «аниқ» семаси муҳим аҳамият касб этади: муддат – вақт бўлаги, аниқ, белгиланган.

Пайт лексемаси кўп маънолидир. Биринчи маъноси муайян вақтни, иккинчиси муайян шароит билан боғлиқ бўлган вақт оралиғини, учинчи маъноси эса бирор ишни амалга ошириш учун қулай фурсатни англатади. П1, П2, П3 семемаларининг семаларини қуйидагича аниқлаш мумкин: пайт1 – вақт, муайян; пайт2 – вақт, шароит билан белгиланган; пайт3 – вақт, қулай.

Кез сўзи муайян воқеа-ҳодиса, иш-ҳаракат билан белгиланган чегараланган маълум вақт қисмини англатади: *ёшлик кезлари, баҳор кезлари* каби. Палла лексемаси ҳам кез сўзи каби муайян воқеа-ҳодиса, иш-ҳаракат билан белгиланган чегараланган муайян вақт қисмини ифодалайди: *иш палласи, чой палласи* каби. Дам лексемаси контекст талабига қараб қисқа ва катта вақт қисмларини ифодалай олади. Масалан, *бир дам жим бўлмоқ ёки бахтли дамлар*.

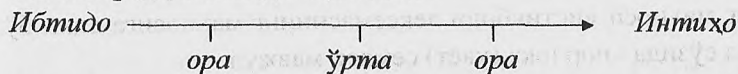
Умуман, соф вақтни мавҳум нарса сифатида англатувчи от лексемалар семантик таркибининг фарқлилик ва айнанлигидан ташқари тор ва кенг қўлланиши, айрим контекстлар (сўз бирикмалари) учун хосланганлик, турли услубий бўёқларга эгалик каби коннотатив маъноларга ҳам эгадир.

Вақтнинг ўрнини ифодаловчи абстракт отлар. Ушбу гуруҳга *ибтидо*, *азал*, *интиҳо*, *ниҳоя*, *пировард*, *охир*, *яқун*, *поён*, *сўнг*, *кет*, *ора*, *ўрта*, *ўтмиш*, *келажак*, *тарих*, *истиқбол* каби сўзларни киритиш мумкин.

Маълумки, вақт қайтарилмаслик, бир йўналишлилик, чексизлик, бўлинувчанлик, нисбатланиш, уч замонга ажралиш каби хусусиятларга эга. Ушбу хусусиятлар киши онгида акс этиши ва тушунчалар орқали темпорал маъноларга айланиши мумкин. Хуллас, ўзбек тилида ҳам, бошқа тилларда бўлгани каби, изчил лаҳзаларнинг кетма-кетлигидан иборат бўлган тўғри вақт чизигининг турли ўринларини ҳар хил нисбатлар бўйича номловчи сўзлар мавжуд. Муайян давомлиликдаги вақтнинг бошланиш нуқтасини *ибтидо* сўзи ифодалайди. Семалари: вақт, бошланиш, нарса, ҳаракат, ходисанинг боши, бошланиш даври. Бу сўз *интиҳо* сўзининг антоними бўлиб, китобийлик бўёғига эга. *Ибтидо* сўзининг маъносида вақтнинг фақат бошланғич нуқтаси эмас, балки каттароқ давомли яхлит қисми ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан, *ибтидоий жамоа тузуми* бирикмасида шундай маъно юзага чиққан. «Азал» сўзида «ибтидо» сема кучсизланган бўлиб, «қадим» семантик белги бўрттиб туради. Семалари: вақт, номаълум, бошланиш, қадим; таърифи: бошланиши номаълум бўлган қадимги вақт. Ҳозирги ўзбек тилида азал отининг «қадим» семаси «азалий» сифатида ва муайян даражада лексиклашган «азалда», «азалдан» каби равишсимон сўзларда яққол кўзга ташланади.

Вақт давомийлигидаги (тўғри чизигидаги) бошланиш ва тугаш нуқталаридан тенг узоқликдаги ўринни (марказни) «ўрта» сўзи ифодалайди. Семалари: бошланиш, охир, тенг, узоқлик; таърифи: бошланиш ва охиридан тенг узоқликда бўлган вақт. Масалан, *қуннинг ўртаси*, *ойнинг ўртаси* каби. «Ўрта» сўзи фақат вақт ўрталиги маъноси учун ихтисолашмаган. У жой ва муносабат ўрталиги каби маънолар

учун ҳам қўлланиши мумкин: *Тошкент билан Қўқон ўртаси, ака билан ука ўртаси* каби. Шунингдек, «ора» сўзи бошланиш ва тугаш нуқталари ўртасини (марказини) эмас, балки ҳар қандай икки вақт оралиғини ифодалай олади. Қиёсланг:

«Ора» сўзининг семалари: вақт, ўрта, икки ҳодиса (пайт); таърифи: икки воқеа ёки пайт ўртасидаги вақт. Масалан, *ёз билан қшининг ораси, кун ора* каби. «Ора» сўзи ҳам жой, муносабат каби маънолар учун қўллана олади: ака ва ука ораси, кўшнилари ораси сингари.

Давомли вақт кўламининг охириги қисми ёки тугаши *интиҳо, ниҳоя, пировард, охир, яқун, поён, сўнг* каби сўзлар билан ифодаланади. Бу сўзларга хос бўлган асосий семалар: вақт, охириги, чегара; таърифи: вақтнинг охириги чегараси. Бу сўзларга китобийлик, эскирганлик, сўзлашув услубига хослик, кенг-тор қўлланиш каби коннотатив семалар хос. Бу сўзларнинг кўплари жой, нарса кабиларнинг сўнги чегарасини, тугашини ҳам англата олади.

Тўғри чизик кўринишидаги вақт кўламини сўзловчи яшаб турган вақтдан (ҳозирдан) икки томонга ажратиш мумкин. Бундай тасниф асосида *ўтмиш, ҳозир* ва *келажак* абстракт отлари орқали ифодаланган вақт кўламлири ажратилади. Бунда «ўтмиш» сўзининг семалари: вақт, ҳозирдан олдинги; таърифи: ҳозирдан олдинги вақт. «Ҳозир» сўзининг семалари: вақт, ўтмишдан кейин, келажакдан олдин; таърифи: ўтмиш ва келажак оралиғидаги вақт. «Келажак» сўзининг семалари: вақт, ҳозирдан кейинги; таърифи: ҳозирдан кейинги вақт.

Ўтмиш сўзи *кечмиш, мозий* сўзлари билан лексик синонимияни ҳосил қилади. Бу сўзлар ўзаро ўтган вақтнинг узоклик даражаси (мозий, кечмиш), қўлланиш ўрни («кечмиш» инсон умрига нисбатан қўлланади, «ўтмиш» турли контекстларда ишлатилади), китобийлик, эскирганлик каби қўшимча маънолар билан фарқланади. «Ўтмиш» сўзининг «келажак» сўзига антоним бўлишида «олдин» ва «кейин» семалари катта аҳамиятга эга: келажак – ҳозирги пайтдан кейин келадиган замон, ҳаёт; ўтмиш – ҳозирги пайтдан олдин ўтган замон, ҳаёт.

«Келажак» сўзи, асосан, икки қўлланишга эга. Унинг «келажак кўрсатади», «келажакда маълум бўлади» бирикмаларида вақт семаси (качон?) бўртиб туради; *келажаги порлоқ, келажакни ўйлаш керак* бирикмаларида эса «ҳаёт» семаси кучайган ҳолатда бўлади. «Келажак» сўзининг маъноси «истикбол» лексемасининг маъносига яқин бўлиб, истикбол сўзида «порлоқ» (ҳаёт) семаси мавжуд.

Муайян ишнинг мақсадга мувофиқ ёки ўзига хос рўёбга чиқиш вақтини ифодаловчи абстракт отлар. *Фурсат, маврид, хонаси, мавсум* лексемалари маълум бир ишни амалга ошириш учун зарур бўлган вақтни номлайди. Булардан *фурсат, маврид, хонаси* лексемалари маълум бир ишни амалга оширишнинг қулай вазиятини билдириб, синонимик қатор ҳосил қилади. «Фурсат» сўзининг семалари: вақт, қулай, иш учун; таърифи: бирор ишни бажариш учун қулай вақт.

«Мавсум» лексемаси муайян ишни амалга оширишнинг қулай пайтини эмас, йилнинг маълум қисмидаги аниқ вақтни билдиради. Бу вақт тасодифий бўлмай, муайян бир иш учун ҳар йили такрорланувчи, табиатдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда амалга ошувчи иш вақтидир. «Мавсум» кўп маъноли бўлиб, бош маъноси юқоридаги семемани ифодаласа, иккинчи маъноси билан «фасл» лексемасига синонимдир. Биринчи семеманинг семалари: йил, фасл. Таърифи: йил фасли. Иккинчи семеманинг семалар таркиби куйидагича: иш бажариладиган, вақт, фасл; таърифи: йилнинг маълум фаслида амалга ошириладиган иш даври.

Ўзбек тилида вақт маъноли сўзлар, хусусан, номлар кўпчиликни ташкил қилади. Вақтнинг ўзи абстракт моҳият бўлгани ҳолда унинг барча кўринишларини номловчи сўзларни абстракт номлар дея олмаймиз. Партонимик муносабат ҳосил қилувчи *аср, йил, ой, сутка, кун, тун, соат, дақиқа, сония* каби вақт турларини номловчи сўзларни конкрет сўзлар қаторига кирामиз. Зеро, абстракт номлар қисмлардан иборат бутунликни эмас, объектдан ажратилган маълум бир жиҳатни номлайди. Вақт семантикали абстракт номларни эса, вақтни моддий оламнинг атрибути сифатида номловчи юқорида қай этилган лексемалар ташкил этади. Табиийки, мазкур лексемларда бутун-қисм муносабатлари кузатилмайди.

Демак, ўзбек тилида темпорал семантикали абстракт отлар алоҳида гуруҳни ташкил этар экан. Бу гуруҳдан вақтни мавҳум предмет сифатида номловчи лексемалар, вақтнинг ўрнини ифодаловчи лексемлар ва муайян ишнинг мақсадга мувофиқ ёки ўзига хос рўёбга чиқиш вақтини ифодаловчи абстракт отлар ўрин олар экан.

Шу ўринда айтиш керакки, вақт ҳам миллий, ҳам умуминсоний кадрият бўлиб, инсониятнинг узоқ яшаш истаги билан боғлиқдир. Ҳар бир миллатнинг вақтга оид номинация жараёнларида, албатта, миллий ўзига хосликлар акс этади. Масалан, ўзбек тилида сутка қисмларининг энг кўп номланиши сутканинг бошланишига тўғри келади. Туннинг тугаб, куннинг бошланишини англатувчи 1-2 соатлик қисқа пайт *тонг, тонготар, саҳар, саҳар-мардон, каллаи саҳарлаб, азон, субҳ, субҳидам, бомдод* сўзлари билан номланади. Бизнингча, вақтнинг бу қисмини номловчи сўзларнинг кўплиги халқимизнинг эрта тонгдан уйғониши билан боғлиқ бўлса керак. Яна сутка қисмларини намоз номлари билан номланиши ҳам турмуш тарзининг тилга таъсири билан белгиланади. Бир қатор пайт номларининг ўзи ҳам фразеологик маъноларни шакллантирувчи вазифаларни бажаридики, бу ҳам вақт ўзбек халқи учун вақтнинг кадриятга айланганидан далолат беради: *дили хуфтон, кундек равшан* каби.

Боб бўйича хулосалар

1. Ўзбек тили лексик сатҳда абстракт моҳиятларни субстанция сифатида номловчи *ақл, идрок, гурур, қўрқоқлик, бераҳмлиқ* каби абстракт отлар, *фаросатли, содда, доно* каби абстракт сифатлар ва *эсламоқ, фикрламоқ, англамоқ* каби абстракт феъллар фаркланади.

2. Сизги аъзолари орқали билиш натижасида ҳосил бўлган сифатлар ва ақлий билиш натижасида шаклланган белгиларни номловчи сифатлар бир-биридан фарқ қилади. Бу фарқлилик конкрет ва абстракт сифатлар оппозициясигача етиб боради.

3. Белги билдирувчи сўзларда ифодаланаётган белги сизги аъзоларимиз орқали хис қилинса, бундай сифатлар конкрет сифатлардир. Абстракт сифатлар эса бевосита кузатишда берилмаган, гносеологик белгиларни акс эттиради. Абстракт сифатлар

нималарнинг қандай белгисини номлашига кўра турли маъновий гуруҳлар ҳосил қилади.

4. Абстракт отлар объектидан ажратилган белгини алоҳида субстанция сифатида номлайди. Улар атаётган моҳиятлар бевосита кузатишда берилмаган, ақлий билиш орқали англанадиган гносеологик, номоддий, шаклга, маконга ва чегарага эга бўлмаган моҳиятлардир. Абстракт отларда “предмет” архисемаси мавжуд бўлмагани ҳолда, “ҳаракат”, “муносабат”, “белги”, “ҳолат”, “вақт” каби семалар мавжуд бўлади.

5. Тилшуносликда абстракт отларнинг тасниф қилишнинг кўплаб тизимлари, қолиплари кузатилиб таҳлил қилинди. Бу эса умумэътироф этилган типологиянинг йўқлигидан далолат беради. Тилшуносликда абстракт номлар таснифлаганда семантик, сўз ясалишига оид ва кўплик шаклини қабул қила олиш ёки олмаслик, санок системасига муносабати нуқтаи назарлардан амалга оширилган. Таснифларда битта ёки иккита омилга асосланишлар кузатилди.

6. Ўзбек тилида “ҳаракат”, “муносабат”, “белги”, “ҳолат”, “вақт” маъноли абстракт номлар гуруҳларини ажратиш мумкин. “Ҳаракат” маъноли абстракт отлар сон жиҳатдан кам бўлиб, асосан, феъллардан ясалган отлардан иборат: *изланиш, қоралов, ўзгартиш. Дўстлик, душманлик, нафрат, ишонч, ҳурмат, шафқатсизлик, тенгсизлик* каби муносабат номлари икки ёки ундан ортиқ инсонларнинг бир-бирига нисбатан бўлган ҳис-туйғуларини ифодалайди. Муносабат номлари кўпинча бошқа маънолар билан қоришиқ ҳолда учрайди.

7. Белги маъноли абстракт номлар, асосан, ажратилган, кузатиш мумкин бўлмаган сифатни, белгини, хусусиятни номлайди. Улар инсоннинг характерини, қобилиятини, этик ва эстетик тушунчалари билан боғлиқ белгиларини ифодалайди. *Қаттиққўллик, меҳрибонлик, ҳушмадгўлик* каби абстракт сифатларда белги ва муносабат оппозициясининг нейтраллашуви кузатилади. Уч аъзоли белги+ҳолат+муносабат оппозитив муносабатларнинг нейтраллашувини *вафосизлик* лексемасида кузатиш мумкин: “вафосиз” белгисини, вафо қилмаслик ҳолатини, муйаян бир объектга нисбатан ваъдани бажармаслик муносабатини билдиради.

8. Объектидан ёки иштирокчиларидан ажратилган ҳар қандай ҳолат номларида маълум даражада абстракция мавжуд бўлишига қарамай, улар абстракт ном бўла олмайди. Бевосита кузатишда берилмаган, фақат ақлий билиш орқали идрок қилинадиган ҳолат номлари абстракт ҳолат номларидир. Абстракт ҳолат номлари ифодалаётган ҳолатнинг образи мавжуд бўлмайди. Мазкур гуруҳдаги сўзларни умумий ҳолат номлари ва хусусий ҳолат номлари ташкил этади.

IV БОБ. АБСТРАКТ НОМЛАРНИНГ ЛУҒАВИЙ САТҲДАГИ ЎРНИ

4.1-§. Луғат таркибининг абстракт сўзлар билан узлуксиз бойиш сабаблари

Луғат таркиб тилнинг доимо ўзгариб турувчи, энг сезгир соҳаси бўлиб, унда тил эгаларининг ҳаётидаги барча ўзгаришлар, жумладан, ақлий салоҳиятининг ривожланиши, фикрлаш тараққиёти ҳам ўз аксини топади. Луғат таркиб янги ўрганилган реалликлар, кашф қилинган артефактлар номи билан бирга доимий равишда абстракт сўзлар ҳисобига бойиб боради. Тил тарихига асосланиб айтиш мумкинки, тил тараққаётининг дастлабки даврларида луғат таркиб, асосан, конкрет сўзлардан ташкил топган бўлса, кейинчалик эса абстракт сўзлар билан бойиб борди.

Абстракция жараёни билан шуғулланган рус файласуфи М.Горский: «Тил тарихи инсоният абстракциялаш ва умумлаштириш фаолиятининг доимий ривожланишидан дарак беради. Ижтимоий тараққиёти нисбатан қуйроқ босқичда бўлган халқлар тилида сақланган хусусиятлар уларнинг абстракциялаш ва умумлаштириш фаолияти замонавий инсонларникидан фарқ қилишидан далолат беради»¹¹⁶, – деб ёзади.

М.Горскийнинг бу фикрлари кўплаб тилшунослар томонидан далилланади. Масалан, хантий тили диалектларида абстракт тушунчаларнинг лисоний реаллашуви бўйича тадқиқот олиб борган О.Потанина эскимос тилида абстракт сўзлар жуда кам бўлган ҳолда, муз ва қорнинг хар хил турларини номлаш учун қирққа яқин сўзлар мавжудлигини қайд этиб, *апут* “ерда ётган қор”, *қана* “ёғаётган қор”, *пиқсирпоқ* “довул пайтидаги қор”, *қимуқсуқ* “қор уюми” тушунчалари учун қўлланишини ёзади.¹¹⁷

О.Пылаева Эвенки қабиласида “мавсум” умумий тушунчасини ифодаловчи сўз мавжуд бўлмаган ҳолатда унинг хусусий

¹¹⁶ Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: Акад. наук СССР, 1961. – С.151.

¹¹⁷ Потанина О.С. Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантийского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 2006. – С.73.

кўринишлари учун бир қанча сўзлар қўлланишини таъкидлайди. *Хугдарти* “якши ов мавсуми”, *хогдарти* “калин бўлмаган қор мавсуми”, *иркин* “буғуларнинг тери ва шох ташлаш мавсуми”, *хунмиласани* “чивин мавсуми”, *халгалашани* “биринчи кузги қор мавсуми” каби¹¹⁸.

Инглиз тадқиқотчиси Эйрнинг ёзишича, австралиялик аборигенлар тилида дарахт, балиқ, қуш каби тур номлари мавжуд эмас. Уларда фақат дарахт, балиқ, қушларнинг ҳар бир хиллари учун алоҳида номлар мавжуд¹¹⁹. Янги Зеландиянинг Маори қабиласи ҳақида Леви Брюль шундай ёзади: «Улар эркак ва аёл дарахтларнинг муайян турларини атовчи бир қанча номларга эга. Улар дарахтларнинг ўсиш жараёнида баргларнинг ҳажми ўзгариши билан боғлиқ турли даврларидаги кўринишларини алоҳида номлар билан атайдилар. Улар яна дарахт гулларининг махсус номларига, очилиб улгурмаган барг ва меваларнинг алоҳида номларига эга...¹²⁰»

Юқоридаги тиллар таҳлилидан маълум бўладики, тил тараққиётининг дастлабки босқичида, сўзлар, асосан, тор ҳажмли конкрет тушунчаларни ифодалаган. Уларнинг луғат таркибида абстракт сўзлар кам бўлган.

Лекин шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, тилда маълум бир турнинг хусусий кўринишларини номловчи сўзларнинг кўплиги ушбу тил эгаларининг абстракция даражалари пастлигини белгиловчи асосий омил бўла олмайди. Бундай ҳолат мазкур халқнинг ҳаёт тарзи билан ҳам белгиланади. Масалан, эскимослар доимий совуқ муҳитда яшайди ва уларнинг тилида кўплаб қор билан боғлиқ номинацияларнинг мавжудлиги табиий. Масалан, ўзбек тилида қорамолнинг турини номловчи ўнлаб сўзлар мавжуд бўлиб, бу ўзбек халқи абстракция даражасининг пастлигидан эмас, балки турмуш тарзининг ўзига хослигидан далолат беради.

Эйрнинг тадқиқотларига яна мурожаат қиладиган бўлсак, «Гасманияликларда ажратилган, абстракт (отвлеченный) тушунчалар мавжуд эмас эди... Улар қаттиқ, тинч, қайноқ, совуқ, узун, қисқа, думалоқ каби тушунчаларни ажратиш қобилиятига эга эмас эдилар.

¹¹⁸ Пылаева О.Б. Лакуарность лексико-семантического поля «природа». Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2002. – С.15.

¹¹⁹ Бу ҳақда қаранг: Горский Д.П. Юқоридаги асар, 153-бет.

¹²⁰ Бу ҳақда қаранг: Горский Д.П. Юқоридаги асар, 152-бет.

Улар қаттиқ тушунчасини ифодалаш учун “тош каби”, узун тушунчаси учун “узуноёқ”, думалок тушунчаси учун “ой каби” бирикмаларини кўллашган»¹²¹.

Инсоният белги ва муносабатларни ташувчисидан алоҳида тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлиши билан тилда энг элементар абстракт сўзлар пайдо бўла бошлади. Булар, асосан, кундалик ҳаётдаги ҳодисалар ва доимий эҳтиёждаги предметларнинг муҳим белгиларини ажратиш билан ҳосил қилинган сўзлардир: *совуқ, иссиқ, қаттиқ, узун, қисқа* каби. Бу каби содда абстракцияларда ажратилган белги сезги аъзоларимиз орқали идрок этиладики, *совуқлик, иссиқлик, қаттиқлик* тери орқали, *узун-қисқалик* белгилари эса кўз орқали билинади. Тараққиётнинг нисбатан кейинроқ босқичларида предметнинг белги ва муносабатлари алоҳида моҳият сифатида талқин қилиниши оқибатида фақат фикран англанадиган белгилар ажратилди ва абстракция даражаси юқори бўлган абстракт сўзлар шакллана бошлади: *ҳаёт, умр, ўлим, тезлик, нарх, ўлчов, бахт, қувонч, газаб, севги, муҳаббат* каби.

Инсоният тафаккурининг абстракциялаш босқичига ўтишини пиктографик ёзув туридан идеографик ёзув турига ўтишида ҳам кўриш мумкин. Пиктографик ёзувда конкрет нарса-ҳодиса тўғрисидаги хабар содда етказилган бўлса-да, абстракт (мавхум) тушунчаларни етказиш учун бу ёзувдан фойдаланиш қийин бўлган. Шу сабабли ёзувнинг бу тури инсоннинг талабига тўла жавоб бера олмаган. Шу тариқа идеографик ёзувлар шакллана бошладики, бунда пиктограммалар муайян нарсани эмас, ғояларни ифодалай бошлаган.

Ҳозирги шиддатли ва тараққий этган замонавий ҳаётимизда кўплаб абстракт сўзлар ва маънолар неологизм сифатида вужудга келмоқда ва янгилик бўёғини йўқотиб умумистеъмол лексикага айланиб бормоқда: *глобаллашув, мобиллик, тезкорлик*. Мустақиллик йилларида тилимизда мавжуд абстракт сўзлар янгича маъно касб этди, *маънавият, мафкура, ишбилармонлик, тадбиркорлик, базрикенглик, огоҳлик, сезгирлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, баркамоллик, тадбиркорлик, жонқуярлик* каби сўзларнинг маъно тараққиёти миқдор ва сифат ўзгаришларига учради.

¹²¹ Бу ҳақда қаранг. Горский Д.П. Юқоридаги асар, 153-бет.

Шундан келиб чикиб айтиш мумкинки, тил тараккий этиб борган сари абстракт сўзлар сони кўпайиб боради. Энг ривожланган тилларда абстракт сўзлар сони камроқ тараккий этган тилларга нисбатан кўпроқ бўлади. Ёки муайян тилда абстракт сўзларнинг кўплиги мазкур тил эгалари бўлган халқнинг чуқур салоҳиятга, юксак маънавиятга эга эканлигини кўрсатади.

Ўзбек халқида ота ва қиз муносабати жуда муқаддас саналади. Оталар қизларига қаттиқ гапирмайдилар, қизлар эса отасига тик қарамайди. Қизларнинг отасига муносабати “хаё” сўзида, отанинг кизини ҳимоя қилиши “орият” сўзи замиридаги концептларда акс этади. Ёки “сабр” деган сўзнинг концептуал юки жуда залворли бўлиб, бунда нафақат “чидам”, балки шукроналик, яхшиликка ишонч ва иймон каби ташкил этувчилар мавжуд. “Ҳалоллик” концептида ҳам диний тушунча, ҳам этник тушунча, ҳам тарбиявий тушунча мавжуд. Унда бировнинг ҳақиқа хийнат қилмаслик, меҳнат қилиб яшаш кераклиги ҳақидаги тарбиявий юк ҳам бор. “Тарбия” концептининг миллий хусусиятлари ўзига хос бўлиб, у бу тушунчага халқимизнинг муносабати билан фарқланади. Фарзандларни тарбиялаш муқаддас бурч эканлиги, битта болага еттига кўшни тарбияловчи эканлиги шулар жумласидандир.

Демак, тил луғат таркибининг абстракт сўзлар билан бойиб боришига асосий сабаб – инсон омили, антропоцентрик омил экан.

Антропоцентризм ҳозирги замонавий тилшуносликнинг асосий категорияларидан бири бўлиб, у тилда инсон омилнинг аҳамиятини кўрсатиб беради. Зеро, тил инсон томонидан яратилган ва инсон учун хизмат қилади.

Тилда инсон омилнинг аҳамияти хусусидаги фикрлар дастлаб В. фон Гумбольдтнинг лингвофалсафий концепциясида учрайди. Олим тил «ташки олам ҳодисалари ва одамнинг ички олами ўртасидаги оламдир¹²²» деб ёзган эди. XX асрнинг биринчи ярмида тилнинг структур тарзда таҳлил этилишининг оммалашиши натижасида Гумбольдтнинг юкоридаги фикрлари илмий ишларда ўз тасдиғини топмади. Лекин XX-асрнинг охирларига бориб анъанавий ва систем

¹²² Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С.304.

парадигмада батафсил ўрганилган лисоний бирликлар ва ходисалар тилининг эгаси бўлган инсон омили билан тадқиқ қилина бошлади.

Ҳозирги кунга келиб олам лисоний манзарасининг замонавий жамият билан бир қаторда кескин ўзгаргани ҳеч кимга сир эмас. Бу эса инсон онгининг шиддатли тараққиёти билан боғлиқ. Тил инсониятнинг ташқи ва ички оламини қандай бўлса, шундай акс эттиришга уринар экан, инсоннинг тажриба, малака, билимининг узлуксиз ошиши натижасида оламнинг лисоний манзараси ҳам тубдан ўзгариб бормоқда. Унда инсоннинг оламини ва ўзини англаши, ўзлаштириши ва ўзгартириши билан боғлиқ барча янгиликлар акс этади. Оламини ўрганишда янги кашф қилинган реалликлар, инсоннинг турли фаолияти натижасида яратилган маҳсулотлар, ақлий ва руҳий оламимизнинг такомиллашуви асосида янги-янги номинациялар юзага келади.

Сўнги 20 йил ичида барча тиллар қатори ўзбек тилининг луғат таркиби ҳам сифат жиҳатдан ўзига хос неологизмлар билан, нутқимиз эса янги окказионализмлар бойиб борди. Неологизмларнинг маълум қисми эса абстракт сўзлар ҳисобига тўғри келади. Бугунги кунда инсон онгининг тез тараққий этиши билан бирга, олам ва одам ҳақидаги фикрларимиз, билимларимиз ҳам мураккаблашиб бормоқда. Тилда эса мураккаб билим ва тушунчаларимизни ифодалайдиган лексик бирликлар, жумладан, абстракт неологизмлар пайдо бўлмоқда. Бу мураккаблик неологизм сўзларнинг семантик структурасида ҳам ўз ифодасини топадики, сўзда аксланаётган тушунчавий, ақлий, когнитив структураларнинг такомиллашганини яна бир қарра исботлайди.

Мустақиллик даврининг дастлабки йилларида неологизм сифатида қаралган, ҳозирги кунда эса тил луғат таркибидан мустаҳкам ўрин эгаллаган *мобиллик*, *мурасасозлик* каби, маъно тараққиётига учраган *курашчанлик*, *яратувчанлик* абстракт сўзларнинг мураккаб семантикасига назар ташласак, мазкур сўзлар семантикасига йиғиқ пропозиция, яширин предикацияни юклаш ҳолатларини кўриш мумкин. Мисол учун, “курашчанлик” лексемасининг мураккаб семантикага эгаллиги қуйидаги фикрда яққол кўринади: «Курашчанлик – олдига қўйилган сиёсий мақсадлардан воз кечмаган ҳолда, эзгу,

бунёдкор ва инсонпарвар ғояларни амалга ошириш сари интилувчанлик»¹²³.

“Яратувчанлик” лексемасининг эса семантик юки сўз бирикмасининг семантик юкидан ҳам кўпроқдир: «инсонларнинг ўз куч ва билимларига, малака ва тажрибаларига, фан-техника янгиликларига таянган ҳолда эҳтёжлари учун зарур бўлган моддий неъматлар ва хизматлар яратишдан иборат фаолиятлари»¹²⁴. Бу каби мураккаб семантикали абстракт сўзларнинг шаклланиши тез тараққий этаётган, шиддатли замонда катта маълумотларни кичик тил бирликлари ёрдамида ифодалаш заруриятидан келиб чиқади.

Ҳозирги даврда ҳам жамиятимиздаги янгиланишлар билан бирга тилимиз янги абстракт сўзларга тўлмоқда. Ёки мавжуд абстракт сўзларнинг семантикаси ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан тараққий этмоқда. Масалан, бугунги кунда “инновация” сўзининг “тараққиётга олиб келувчи янги ғоя” маъноси шаклланди. Ёки “ташаббус” сўзи ҳам янгича маъно юклари билан бойиди.

Ҳар кунги ҳаётимизга бевосита кузатишдаги оламимиздан фарқли оламлар ҳақидаги ахборотларнинг кириб келиши ҳам луғат бойлигимизни абстракт сўзлар билан тўлдиради¹²⁵. Техника тараққиёти даврида интернет орқали доимий равишда дунёнинг хоҳлаган нуқтасидан тасвирлар, маълумотлар олинмоқда, космонавтиканинг сўнги ютуқлари, коинотдаги ўзлаштиришлар кенг омма учун сир бўлмай қолди, виртуал кино, 3Д, 4Д, 5Д каби видео маҳсулотлар ҳаётимизга кириб келди. Интернет тезлигини таъминловчи 3Ж, 4Ж, 5Ж каби ўлчов бирликлари пайдо бўлди. Бу маълумотларни ўзлаштириш, узоқдаги ёки хаёлий оламларни англаш эса инсондан кўпроқ абстракт мушоҳадани талаб қилади. Абстракт мушоҳада натижасида эса абстракт сўзлар шаклланади. *Виртуал, виртуоз, телепортация, микродунё, макродунё* каби абстракт сўзлар шулар жумласидандир.

¹²³Эгамбердиева Н., Ходжаев Б., Бегимкулов У., И.Йўлдашев ва б. Юксак маънавиятли шахсни шакллантиришнинг тарбия технологияси. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2012. 81-бетлар.

¹²⁴Эгамбердиева Н., Ходжаев Б., Бегимкулов У., И.Йўлдашев ва б. Юқоридаги асар, 87-бет.

¹²⁵Брикогина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе. Дис. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2005. – С.63.

Инсоният цивилизацияси нафақат фан-техника тараққиёти билан, балки маънавий баркамоллик, ахлокий етуклик, руҳий поклик каби категориялар билан ҳам белгиланадики, инсонларнинг маънавий комиллик сари талпинишлари натижасида мазкур категорияларни номловчи абстракт сўзлар ва абстракт маънолар вужудга келди: *маънавият, мафкура, қадрият, анъана, инсонпарварлик, бағрикенглик, барқарорлик, ақидапарастлик...*

Демак, тил луғат таркибининг абстракт сўзлар билан узлуксиз бойиб боришининг асосий сабаби антропоцентрик омил – инсон омили экан.

4.2-§. Абстракт сўзларда синонимия муносабати

Синонимия муносабати хусусида жаҳон ва ўзбек тилшунослигида кўплаб тадқиқотлар бажарилган ва олиб борилаётган бўлса-да, ушбу ходисанинг моҳиятини аниқ ва тўлиқ акс эттирадиган, ҳамма эътироф этган таъриф мавжуд эмас. Кўпинча, синонимияни изоҳлашда маънодаги тўлиқ ёки қисман айнанлик, бири ўрнида иккинчисини қўллана олиш имкониятининг мавжудлиги кабилар ҳисобга олинади.

Бизнингча, синонимия муносабати муайян денотатнинг турли нуқтаи назардан номловчи лексик бирликларнинг ўзаро муносабатидир. Масалан, бир денотатни, воқелиқдаги айнан бир нарсани, яъни инсон бошининг олд қисмини *юз, бет, афт, башара, чехра, жамол, дийдор, ораз, рухсор* лексемалари номлайди. Ушбу синоним лексемалар мазкур денотатни субъектив муносабат нуқтаи назаридан, услуб нуқтаи назаридан турлича атайди.

Синонимик муносабат маънодошлик муносабати деб ҳам юритилади. Синонимия муносабати тилда кўп учрайдиган, универсал ходиса бўлиши билан бирга, у бутун луғат таркибини қоплайдиган категория эмас. Яъни, луғат таркибидаги барча лексемалар ўз синонимларига эга бўлмайди. Синоним лексемаларда маъно айнанлиги, умумийлиги бўлиши билан бирга, семантик фарқлилик ҳам мавжуд бўлади. Албатта, синонимларда семантик умумийлик семантик фарқлиликдан устун бўлади ва синонимия маъно умумийлиги асосида воқе бўлади. Семантик фарқлилик абсолют

синонимларда (лексик дублетларда) кузатилмайди: *аффикс* – *қўшимча, чапак – қарсак*. Бундай синонимлар кўпроқ бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳисобига воқе бўлади.

Синонимик қатордаги лексемалар бир қанча умумий семаларга эга бўлиши билан бирга, семантик жиҳатдан қуйидагича фарқланишларга ҳам эга бўладилар: коннотатив маънодаги фарқлилик; денотатив маънодаги фарқлилик; услубий фарқ.

Бир денотатни, яъни воқелиқдаги айнан бир нарсани номловчи лексемалар коннотатив маъно (эмоционал-экспрессивлик) нуқтаи назаридан фарқланадилар. Мазкур ҳолатда синонимлар айнан бир ҳодисани номлайди, лекин уларда ушбу ҳодисага бўлган муносабат фарқли бўлади: *новча, доргул, найнов, дарроз*. Бундай синонимик қаторларда аташ семалари айнан, ифода семалари ҳар хил бўлади. Демак, бу каби синонимик қаторларда денотатив маъно ва денотатив маъно асосида ҳосил бўладиган сигнификатив маъно ҳам умумий, айнан бўлади. Фарқлилик эса коннотатив (эмотив) маънода юз беради.

Абстракт сўзларда синонимия муносабати кўп учрайди. Абстракт сўзларнинг лексик-семантик таҳлили шуни кўрсатадики, уларда синонимия муносабати ўзига хосдир. Абстракт сўзларда, асосан, маъно ҳажми ва маъно даражалари билан, услубий жиҳатдан, қўлланиш вақти ҳамда доираси билан фарқланувчи синонимик қаторлар учрайди.

Идеографик синонимлар бир-бири билан лексик маънолари ифодаси ҳажмига кўра ўзаро фарқланади. М.Миртожиев ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган “ишк” ва “муҳаббат” сўзларини таҳлил қилар экан, шундай фикр билдиради: “бу сўзлар шахсга дилдан берилган иштиёқ лексик маъноси бўйича маънодошдир. Лекин бу икки сўз лексик маънолари ифодаси ҳажмига кўра фарқ қилади. “Ишк” сўзининг лексик маъносида ифодаланган кечинма ёр ва Оллоҳ учун, “муҳаббат” сўзининг лексик маъносида ифодаланган кечинма ёр, Оллоҳ, ота-она, фарзанд ва яқинларига нисбатан ҳамдир¹²⁶. Абстракт сўзларда идеографик синонимия ҳодисаси кўп кузатилди. Бунга яна “соғинч” ва “ҳижрон” сўзларини мисол қилиш мумкин. “Соғинч” лексемасининг маъно ҳажми “ҳижрон” лексемасидан катта бўлиб,

¹²⁶ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. 209-бет.

"ҳижрон" олатда ёр, маҳбубага нисбатан ишлатилса, "согинч" эса барча жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам қўлланади.

Лекин бадий матнларда "ҳижрон" сўзи ватанга нисбатан ҳам қўлланишини кузатиш мумкин:

Биламан, не азоб юки ҳижроннинг,

Не дарддур, ой-йиллар булмақ интизор.

Биламан, согинчи Ўзбекистоннинг

Кўзингиз тубида ҳамшиша бедор. (Эркин Воҳидов¹²⁷)

Абстракт сифатлардан иборат синонимик қаторларда маъноларнинг дифференцияси мазкур тушунча ҳажми билан фаркланади. Масалан, *номдор*, *донгдор*, *машхур* синонимик қаторга эътибор қаратсак, мазкур сўзлар таниқлик даражаси билан бирга қўлланиш доираси билан ҳам фаркланмоқда. "Номдор" ва "донгдор" сўзлари инсонларга нисбатан ишлатилса, "машхур" эса жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам қўлланади.

Маъно синонимлари бир-бири билан бир маънонинг турли даражалари бўйича ҳам фарқланиши маълум. Масалан, Абдуғаффор Раҳмоновнинг "Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати" номли диссертациясида предмет ифодаловчи синонимик қаторларнинг 69 тасида, белги билдирувчи синонимик қаторларнинг 81 тасида градуонимия муносабати мавжуд эканлиги таъкидланади¹²⁸. Синонимик қаторлардаги градуонимия ҳодисаси хусусида фикр юритганда, асосан, коннотатив маънонинг даражаланишини инобатга олиш лозим. "...даражаланишнинг, айниқса коннотация доирасидаги нозик кўринишлари синонимиянинг (айнанликнинг) фаолият кўрсатиши учун унинг умуман тилда сакланиб қолиши учун замин тайёрлайди"¹²⁹. Лекин синонимик қаторлардаги денотатив маъно доирасидаги даражаланишлар хусусида фикр юритганда бироз эҳтиёткор бўлиш лозим. Масалан, А.Раҳмонов *шамол*, *шабада*, *ел*, *сабо* сўзларини градуонимик муносабат мавжуд

¹²⁷ Эркин Воҳидов. Инсон. —Тошкент: Ўқитувчи, 2018. 160-бет.

¹²⁸ Раҳмонов А. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. Филол. фанлари ном. ... дис. автореф —Тошкент, 2017.

¹²⁹ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. —Тошкент: Фан, 1995, 84-85-бетлар.

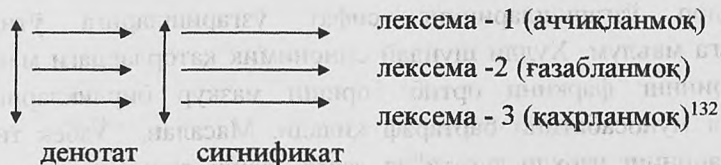
бўлган синонимик қатор сифатида тадқиқ қилади¹³⁰. Бизнингча, *шамол*, *ел* сўзлари *шабада* ва *сабо* сўзига синоним бўла олмайди. Зеро, “шамол” ва “шабада” сўзлари алоҳида воқеликларни номлаб келмоқда ва уларнинг муносабати айнанликка эмас, фарқлиликка асосланган.

Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ҳаммамизга маълум. Худди шундай синонимик қаторлардаги маъно даражаларининг фарқини ортиб бориши мазкур бирликларнинг синонимия муносабатини бартараф қилади. Масалан, “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”да *жаҳл*, *аччиқ*, *газаб*, *қаҳр*, *зарда* синонимик қатори берилган. Жумладан, луғатда шундай келтирилади: Ножўя ҳатти-ҳаракатга ёки воқеа-ҳодисага қарши кучли даражада кўзғалган ҳис-туйғу ва шундай ҳис-туйғунинг ифодаси. “Ғазаб”, “қаҳр” сўзларида белги даражаси кучли. “Зарда” ножўя, ёкмайдиган иш, ҳатти-ҳаракатга жавоб тарзида ифода этилган жаҳлни билдиради¹³¹. Бизнингча, “жаҳл”, “аччиқ”, “газаб”, “қаҳр”, “зарда” лексемаларини синоним дейиш биров мунозарали. Чунки бу беш лексема бир хил воқеликни номлай олмайди. Дикқат қилинса, “қаҳр” ва “зарда”, “қаҳр” ва “аччиқ”, “газаб” ва “зарда”, “газаб” ва “аччиқ” лексемаларининг қиёсий таҳлили уларни синоним деб белгилашга имкон бермайди. Зеро, улар алоҳида-алоҳида денотатларни номламоқда. “Қаҳр” ва “зарда” лексемаларини қиёслар эканмиз, “қаҳр” ножўя ҳатти-ҳаракатга ёки воқеа-ҳодисага қарши кучли даражада кўзғалган ҳиссиёт ва руҳий ҳолатни ифодалайди. Мазкур руҳий ҳолатда инсон муайян вақт давомида бўлиши мумкин (Бу воқеани эшитиб, Элчининг қаҳри келди). “Қаҳр” лексемаси яна инсонга хос барқарор хусусиятни ҳам билдириши мумкин. Масалан, *Асадбек қаҳри қаттиқ одам* каби боғланишларда инсоннинг хусусиятини акс эттирмоқда. “Зарда”, “аччиқ” лексемалари эса кучли даражада кўзғалган ҳиссиёт ва руҳий ҳолатни ифодаламайди. Улар ножўя ҳатти-ҳаракатга ёки воқеа-ҳодисага қарши кўзғалган кучли бўлмаган беқарор, вақтинчалик эмоционал ҳолатни ифодалайди. Бу эмоционал ҳолат муайян вазиятдан ташқарида мавжуд бўлмаслиги мумкин.

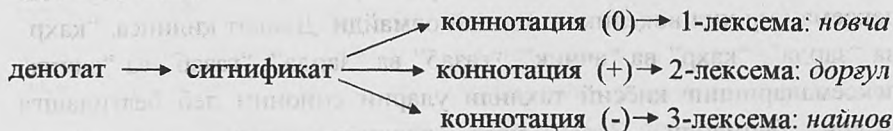
¹³⁰ Раҳмонов А. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. Филол. фанлари ном. ... дис автореф. – Тошкент, 2017.

¹³¹ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 97-б.

“Аччиқ”, “ғазаб”, “қахр” сўзларидан ясалган *аччиқланмоқ*, *ғазабланмоқ* ва *қахрланмоқ* феъл лексемаларнинг денотатив планда ҳам фаркли эканлигини А.Собиров қуйидаги чизма орқали кўрсатиб беради.

Чизмага эътибор берилса, урта лексеманинг денотати ҳам, сигнификати ҳам бир-биридан фаркли алоҳида чизиқда берилган. Дарҳақиқат, мазкур фарқлилик синоним бўлмаган сўзларга хосдир. Агар сўзлар ўзаро синонимик муносабатда бўлса, чизма ўзгача маъно касб этади. Масалан, коннотатив маъноси билан фарқланувчи синонимлардаги айнанлик ва фарқлиликни қуйидаги чизмада аниқ кўриш мумкин:

Азимжон Ҳожиёв томонидан 1974 йилда яратилган “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати” ўзбек тилшунослиги учун бебаҳо манба ҳисобланиб, бугунги кунда ўз тақомилини кутмоқда. Масалан, луғатда синоним сифатида берилган “виждон” ва “номус” сўзлари синоним эмасдек туюлади.

ВИЖДОН - Кишининг ўз хатти-харакати, қилмиши, юриш-туриши учун одамлар, жамоатчилик олдидаги масъулият ҳисси, инсонийликнинг асосий белгиларидан бири¹³³.

НОМУС 1 Кишининг ўз обрўсини улуғлаш ва ардоқлаш ҳис-туйғуси.

2 Хижолат тортиш ҳис-туйғуси; уят-андиша, шарм, ҳаё, ор.

¹³²Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Филол. фанлари докт. ... дис. – Тошкент, 2005. 193-бет.

¹³³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 1-том. 545-546-бетлар.

3 Қиз поклиги, бокиралик, иффат, қизлик¹³⁴.

Юқоридаги изоҳлардан кўриниб турибдики, “виждон” лексемасида ўзини-ўзи назорат қилиш маъно қирраси мавжуд бўлса, “номус” лексемасида эса ўз обрўсини улуғлаш маъноси устуворлик қилади.

Луғатнинг 108-саҳифасида келтирилган *истак*, *хоҳиш*, *орзу*, *ҳавас*, *иштиёқ*, *ҳафсала*, *майл*, *раъй*, *кўнгил*, *армон*, *рағбат*, *тилак* синонимик қаторини ҳам кўриб чиқиш керак. Мазкур гуруҳдаги барча сўзлар А.Ҳожиёв таъкидлаганидек, “бирор нарса қилишга, бирор нарсага эришишга бўлган ички интилиш, ички ҳиссиёт¹³⁵” маъно майдони атрофида бирлаша олади. Лекин мазкур маъно ушбу сўзларнинг барчасининг маъно мунжарижаси эмас. Бу ўринда “истак”, “хоҳиш”, “тилак” сўзларининг синонимлиги хусусида гапириш мумкин.

Абстракт сўзларда эмоционал-экспрессивликка асосланган синонимик қаторлар деярли учрамайди. Бу каби синонимик қаторлар конкрет сўзларга хосдир. Масалан, *қулимсирамоқ*, *жилмаймоқ*, *илжаймоқ*, *тиржаймоқ*, *ишшаймоқ*, *иришаймоқ* синонимик қаторидаги ҳамма лексемаларнинг денотати бир хил, умумийдир: овоз чиқармай хурсандчиликни ифода қилиш учун бажариладиган кўз, лаб ҳаракати. “*Жилмаймоқ*” ижобий коннотатив маънога, “*илжаймоқ*”, “*иришаймоқ*”, “*тиржаймоқ*”, “*ишшаймоқ*” эса салбий коннотатив маънога эга. Салбий коннотатив маънога эга синоним лексемалар ҳам ўзаро салбийликнинг даражасига кўра фаркланади. Масалан, “*илжаймоқ*” синонимида салбийлик даражаси кучсизроқ бўлса, “*тиржаймоқ*” лексемасидаги салбийлик эса кучлироқдир. Ижобийлик ёки салбийликнинг ошиб ва аксинча камайиб бориши асосида синонимик қатордаги лексемалар даражаланиши мумкин:

ораз - жамол - чехра - дийдор - юз - бет - афт - башара - турк¹³⁶

+4   +3   +2   +1   0   -1   -2   -3   -4

Абстракт сўзларда эса бундай ҳолат кузатилмайди. Ўзбек халқида абстракт тушунчаларга нисбатан субъектив (ижобий ёки салбий) муносабатнинг ўзи ноодатий ҳол. Инсон ҳиссий билиши мумкин

¹³⁴ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 59-бет.

¹³⁵ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. —Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 108-бет

¹³⁶ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. —Тошкент: Фан, 1995.

бўлган объектларга нисбатан субъектив муносабат билдириши эса одатий ҳолат. Масалан, Нафисанинг кулумсираш ҳаракатини кўрамиз, у жуда чиройли табассум килаётган бўлиши мумкин. Лекин унинг ножоиз вақтдаги кулгиси бизга ёқмаганлиги учун биз бу ҳолатга нисбатан “тиржаймоқ”, “иржаймоқ”, “иршаймоқ” сўзларини кўллаймиз. Яна бўйнинг меъёрдан баландлигини кўрамиз ва уни “новча” нейтрал сўзи билан ёки “найнов”, “дароз” салбий коннотатив маъноли сўзлар билан номлаймиз. Демак, конкрет сўзларда синонимик қаторлар ҳам салбий, ҳам ижобий коннотатив маънога асосланиши мумкин. Ёки улардан фақат биттаси мавжуд бўлиши ҳам мумкин.

Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати таҳлили шуни кўрсатдики, абстракт сўзларда эмоционалликка асосланган синонимик қаторлар деярли учрамайди. Зеро, абстракт тушунчаларни номлашда уларга салбий ёки ижобий муносабат билдириш ўзбек тилига хос эмас. Масалан, *бахт*, *иқбол*, *толе*, *саодат* синонимик қаторини таҳлил қилсак, ушбу сўзлар ифодалаётган сигнификатив маъно “Ҳаётдан қониқиш ҳолати”. Ҳаётдан қониқиш ҳиссига салбий муносабатда бўлишнинг ўзи мантиқсизликдир. “Бахтсизлик”, “бадбахтлик”, “толесизлик” сўзлари ифодалаётган маънога эса ижобий муносабатда бўлиш мумкин эмас. Демак, абстракт тушунчаларнинг ўзига хос яна бир жиҳати мавжуд бўлиб, айна бир абстракт тушунчага нисбатан ҳам салбий, ҳам ижобий муносабатда бўлиш мумкин эмас.

Лекин эмоционаллик жиҳатидан нейтрал сўз билан бирга салбий маъноли сўзлардан ташкил топган синонимик қаторлар жуда кам бўлса-да, учрайди. Масалан, *тақдир*, *қисмат*, *ёзмиш*, *пешана*, *насиба*, *кўргилик* синонимик қаторида “тақдир” эмоционаллик жиҳатдан нейтрал ҳисобланса, “кўргилик” сўзида салбий муносабат мавжуд.

Абстракт сифатларнинг синонимик муносабатида ҳам абстракт отлар каби битта синонимик қаторда ижобий ва салбий коннотация учрамайди. Масалан, конкрет сифатлардан *новча*, *семиз*, *озгин* синонимик қаторларида коннотациянинг ижобийдан салбийга ёки салбийдан ижобийга даражаланиш кузатилса, абстракт сифатларда салбийлик ёки ижобийликнинг даражаланиши кузатилади. Масалан, *айёр*, *муғомбир*, *ҳийлагар*, *қув*, *устомон*, *маккор*, *доғули*, *мўлтони*,

қилвири, шайтон, тулки, туллак, қирриқ, хирна, мастон синонимик қатори ушбу фикримизга исбот бўла олади.

Айрим синонимик қаторларда аташ ва коннотатив семанинг бири-бирига уйғун ҳолда даражаланишини кузатилади. Синонимик қаторларда аташ семаси билан бирга ифода семасининг ҳам даражаланиб боришини кўриш мумкин.

Абстракт сўзлардан иборат синонимик қаторларнинг айримлари ижобий ёки салбий муносабатни эмас, балки ижобий ёки салбий ҳолатларни номлайди. Масалан, *адолат, одиллик; вафо, садоқат, содиқлик; одамийлик, инсонийлик* синонимлари ижобий ҳолатни ифодаласа, *адолатсизлик, ҳақсизлик, бедодлик; аёвсизлик, раҳмсизлик, шафқатсизлик; азоб, азият, жафо, озор, заҳмат, алам, изтироб, уқубат, ситам; айб, гуноҳ, жиноят, ёзиқ; душманлик, адоват; қаср, қасофат, жат* синонимлари эса салбий ҳолатни ифодалайди. Лекин бу синонимлар эмоционал-экспрессив синонимлар бўла олмайди.

Синонимик қаторлар қўлланиш даври нуқтаи назаридан фарқланувчи лексемалардан ҳам шаклланиши мумкин. Лекин бу каби синонимик қаторлар барқарор бўлмасдан, муайян вақтдан кейин йўқолиб кетади. 1974 йилда тузилган синонимик луғатдаги *тушқунлик, таназзул* синонимик қаторига эътибор қаратамиз. “Тараққиёт даражасида орқага қайтиш, пасайиш. Таназзул китобий. Тушқунлик сўзи яқка шахснинг рухий, ахлоқий ёки бошқа жиҳатдан пасайиши, сусайишини билдириш учун ҳам қўлланади”¹³⁷. Тилнинг ижтимоий моҳияти тил тараққиёти учун жуда ҳам сезиларсиз бўлган бир неча ўн йилликлар ичида мазкур “тушқунлик” сўзининг “таназзул” сўзи билан синонимиясини бартараф қилган. Бугунги кунга келиб, “тушқунлик” сўзи рухий ҳолатга нисбатан ишлатилса, тараққиётдаги орқага кетиш ҳолатига нисбатан эса “депрессия” сўзи қўлланмоқда. “Тушқунлик” сўзининг мазкур маънода узок яшамаслигига сабаб эса ушбу маъно рус тилидан тўғридан-тўғри зўраки калька қилинганлигидадир.

Ўзбек тилидаги абстракт сўзларнинг аксарияти ўзлашган сўзлар бўлиб, синонимик муносабат ушбу омил асосида ҳам шаклланган.

¹³⁷ А.Ҳожиев. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 198-бет.

Масалан, *лиқола* *иният*, *муқддо*, *мурод* синонимик қаторидаги барча сўзлар араб тилидан ўзлашган сўзлардир. *Севги*, *муҳаббат*, *ишқ* синонимик қаторида “севги” ўз қатламга мансуб бўлиб, “муҳаббат” ва “ишқ” араб тилидан ўзлашган сўзлардир. *Бахт*, *иқбол*, *толе*, *саодат* синонимик қаторида “саодат”, “иқбол” ва “толе” сўзлари араб, “бахт” сўз эса форс-тожик тилидан ўзлашган. *Ақл*, *бош эс*, *мия*, *калла* синонимик қаторида “бош”, “эс”, “мия” туркий сўзлар бўлиб, “ақл” араб тилидан, “калла” форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлардир.

Қўлланиш доирасининг ўзига хослиги билан фарқланувчи абстракт сўзлардан иборат синонимик қаторлар конкрет сўзларга нисбатан камроқдир. Абстракт сўзларнинг муайян шеваларда ўзгача вариантлари кўп учрамайди. “Содда”, “оддий” абстракт лексемаларига “жўн” диалектал сўзи синоним бўла олади.

Услуб жиҳатдан фарқланувчи абстракт сўзлардан иборат синонимик қаторлар конкрет сўзлар каби муайян нутқ услубларига хосланган бўлади. Масалан, *эзгулик*, *эгилик*, *яхшилик* синонимик қаторида¹³⁸ “эзгулик” бадиий услубга, “эгилик” эса сўзлашув услубига хос.

Оғзаки нутқда абстракт тушунчаларни конкрет сўзлар билан ифодалаш ҳолатлари кузатиладики, бу нутқий синонимия ҳолатини юзага келтиради. Оғзаки нутқда абстракт тушунчаларни конкрет номлар билан, фраземалар билан ифодалаш ҳолатлари мавжуд. Бу жараён абстракт тушунчаларнинг мураккаб эканлигидан, оғзаки нутқда эса мураккаблиқдан биров қочиш, уни соддалаштириш ёки фраземалар орқали образли ифодалашга уриниш деб баҳоласа бўлади. Масалан, айёрликка нисбатан “тулки” сўзи ишлатилса, ҳиссизликка нисбатан “кесак” сўзи ишлатилади. Мазкур абстракт маъно қуйидаги каби контекстларда реаллашади: *ишқи йўқ эшак*, *дарди йўқ кесак*; *кесакдан ўт чиқибди*.

Абстракт маъноларни ифодаловчи бирликлар ўртасида лексик-фразеологик синонимия кўп учрайди. Такрор бўлса-да, таъкидлаш жоизки, тил ёки тил эгалари шу йўсунда абстракциянинг соддалашувига, унинг образлар орқали идрок қилинишига ҳаракат

¹³⁸ Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 139-бет.

қилади. *Қайсарлик* – икки оёғини бир этикка тиқмоқ, *хайронлик* – оғзини очмоқ, *қайғу* – икки дунёси қоронғи бўлмоқ, *такаббурлик* – кўзини ёғ босмоқ, кўзини шира босмоқ, *этиборсизлик* – кўз юммоқ, *ажабланиш* – ёқасини ушламоқ, *ардоқлаш* – еру кўкка шионмаслик, *ўтказгани жой топмаслик*, *ҳамжиҳатлилиқ* – бир ёқадан бош чиқармоқ, *бир тану бир жон* бўлмоқ, *айёр* – пихи қайрилган каби фраземалар орқали берилиши юқоридаги фикримизнинг далилидир.

4.3-§. Абстракт сўзлар антонимияси

Маълумки, лексик антонимия деб қарама-қарши маъно англатадиган лексемалар муносабатига айтилади. Антонимия икки лексема ўртасидаги муносабат бўлиб, ушбу лексемаларнинг семаларидан бири зид, қолган семалари эса айнан бўлади. *Новча* – *пакана* антонимик жуфтлигида *новча*: “бўй ўлчами меъёрдан ортиқ”, *пакана*: “бўй ўлчами меъёрдан оз” зид маъноларни билдиради. Ушбу зидлик “оз” ва “ортиқ” ўзаро антоним бўлган бир сема доирасида юзага чиққан.

Антонимлар, асосан, сифат, равиш ва феъл сўз туркумида кўп учрайди. От туркумига оид сўзларда ҳам антонимлар мавжуд. Лекин улар ўз моҳиятига кўра от каби предметлик маъносига эга эмас. Улар маъноси асосида ҳамма вақт белги ёки ҳаракат ётади.¹³⁹ Дарҳақиқат, предметни ифодаловчи конкрет отлар муайян аниқ бир предметни номлагани учун уларда антонимия муносабати кузатилмайди. *Китоб*, *қалам*, *қозоғ*, *уй*, *хона*, *эшиқ* каби конкрет буюм ва нарса номлари антонимия муносабатини ҳосил қила олмайди. Зеро, мазкур лексемаларнинг лексик маъноси ўз зиддига эга эмас.

Абстракт сўзларнинг салмоқли қисмини предметдан ажратилган белги-хусусиятлар ташкил этади ва белги-хусусиятларнинг деярли барчаси зидланишлар ҳосил қилади ҳамда бу зиддиятлар антонимликкача етиб боради. Демак, абстракт отларда антонимия муносабати анча ёркинроқ кузатилади: *меҳр-нафрат*, *шодлик-қайғу*, *яхшилик-ёмонлик*, *тинчлик-уруш*, *қувонч-ташвиш*, *ҳавас-ҳасад*, *дўстлик-душманлик*...

¹³⁹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. 227-бет

Абстракт отларда антонимия туб сўзларнинг ўзаро зид маъно англатиши асосида (ҳавас-ҳасад), антоним сифатларга -лик ясовчи кўшимча кўшиш орқали (яхшилик-ёмонлик) ҳосил қилинса, абстракт сифатларда антоним аффикслар орқали (мехрли-бемехр, қайғули-қайғусиз) ҳам шаклланади. Бу йўл билан ҳосил бўлган абстракт сифатлардан эса -лик аффикси орқали абстракт отлар ясалади: *беғуноҳлик - гуноҳкорлик*.

Ўзбек тилида *-ли* ва *-сиз* антоним сўз ясовчи кўшимчалар воситасида ясалган сўзларнинг антонимлиги хусусидаги фикрларда тарқоклик бор. Бизнингча, *-ли* ва *-сиз* аффикси предмет маъносини билдирувчи сўзга кўшилса, янги сўз ясалмайди, яъни антонимлик ҳосил бўлмайди. Бу аффикслар орқали шу предметга эгалик ёки эга эмаслик маъноси вужудга келади. “Китобли” ва “китобсиз” сўзларини қиёслаймиз. Ушбу сўзлардаги *-ли* аффикси китобга эгалик ва китобга эга эмаслик маъноларини билдиради. Агар ясалишга асос бўлган сўз абстракт бўлса, бу ўринда сўз ясаши хусусида фикр билдириш мумкин. “Одоб” сўзи ёрдамида ясалган “одобли” сўзи “хулқ-одоби яхши” маъносини билдирса, “одобсиз” сўзи эса “хулқ-одоби ёмон” маъносини билдириб, икки сўз ўртасида антонимликни ҳосил қилади. Демак, абстракт сифатлар антонимияси битта абстракт от ўзакдан *-ли* ва *-сиз* аффикслари ёрдамида ҳам вужудга келар экан. Бунда нопредмет маъноли, асосан, мавҳум отлардан абстракт сифатлар ясалади. *Маънавиятли – маънавиятсиз, бахтли – бахтсиз, омадли – омадсиз, меҳрли – меҳрсиз, қайғули – қайғусиз, ақлли – ақлсиз* шулар жумласидандир. Санокли ҳолатларда мазкур кўшимчалар конкрет отларга кўшилиб, антонимик жуфтликлар ясайди: *мевали – мевасиз*.

Абстракт сўзлар, хусусан, абстракт отлар ўртасидаги маъновий зиддиятлар талқини халқимизнинг маданияти, маънавияти, дунёқараши, қадриятлар тизими билан боғлиқ. Зеро, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, адолат ва ҳақсизлик, ҳаёт ва ўлим, рост ва ёлғон, соғлиқ ва касаллик, дўстлик ва душманлик, меҳнаткашлик ва дангасалик, бойлик ва камбағаллик, кувонч ва ташвиш каби қадриятлар тизими бир неча асрлардан бери халқимиз ҳаётининг ажралмас қисмига айланган. Мазкур аксиологик жуфтликлар мақоллар, маталлар, нақллар, фразеологик иборалар, ривоятлар,

афсона, дostonлардан, яъни халқ оғзаки ижодидан ҳамда юксак бадий ижод намуналаридан мустаҳкам ўрин эгаллаган.

Масалан, “соғлик” халқимизнинг энг қадимги қадриятларидан бири бўлиб, инсоният табиий мавжудот сифатида доимо соғ юришга интилган. Уни асрашга ҳаракат қилган. Қадим замонлардан бери табиблик касбининг мавжудлиги ушбу фикримизнинг яққол далилидир. Антиқадрият ҳисобланган “касаллик”ка ҳам турли муносабатлар билдирилган. Масалан, касаллик қилинган гуноҳлар, Аллоҳнинг синовлари, кимнингдир назари, ёмон одамларнинг турли сеҳрлари, нотўғри овқатланиш, макон ва замон (фасллар) билан шарҳланган. Халқимизнинг бу икки тушунчага бўлган қарашлари, албатта, фраземаларда ҳам ўз аксини топган. “Касаллик” сўзига антонимик муносабатдаги фраземалар: *тутдай зарқ пишмоқ, барқ урмоқ, барқ уриб кўкармоқ, омон-эсон бўлмоқ, ёстиқдан бош кўтармоқ.*

Тутдай тўкилмоқ, боши ёстиққа етганда, мазаси қочмоқ, кўз олди қоронғилашмоқ, баданидан ўтиб кетмоқ каби фраземалар “соғлик” лексемаси билан антонимик муносабатни ҳосил қилади. Юқоридаги мисоллардан маълумки, одамлар ўзининг соғлигини ўсимликларнинг ривожланишига ўхшатиб келган. Шу ўринда «Нима учун тут дарахтига?» деган савол туғилади. Бизнингча, буюк ипак йўлида жойлашган мамлакатимизда ипак қурти етиштириш доимо долзарб бўлган. Ипак қуртининг озуқаси ҳисобланган тут дарахти эса кўплаб фраземалар, ўхшатишлар учун асос бўлган бўлиши мумкин.

Абстракт маънолар антонимияси хусусида фикр юритганда, ҳосила маъноларнинг антонимиясига ҳам тўхталишни лозим топдик. Жумладан, юқорида айtilган қадриятлардан бири “оқ” ва “қора” жуфтликдир. Бу аксиологик жуфтликни “оқ” ва “қора” ранг билдирувчи лексемаларнинг семантик таркибидаги ҳосила маънолар шакллантириб, улар семемалар антонимиясига мисол бўла олади. “Оқ” ва “қора” лексемалари бош маънода антоним эмас. Лекин олам лисоний манзарасининг ўзига хослиги натижасида ҳосила маънолари ўзаро ушбу муносабатни шакллантирган. Ўзбек халқ мақолларидан қуйидагиларга эътибор қаратадиган бўлсак, уларда “оқ” ва “қора” лексемалари ҳосила маъноларининг антонимияси аниқ акс этади: *Оқ*

дегани — олқиси, *Қора* дегани — қарғиси. Асли *қора* оқармас, Асли бузуқ тузалмас. *Қора* итнинг уяти оқ итга тегар. Фраземаларда ҳам бу икки маъно антонимияси ўз аксини топган. Масалан, *оқни қорадан ажратмоқ* фраземаси яхшини ёмондан ажратмоқ маъносини беради. Бу ўринда ҳам “оқ” лексемаси “яхши”, “қора” лексемаси “ёмон” маъноларини ифодалаётгани маълум.

Абстракт маънолар (семемалар)нинг антонимияси, асосан, ўзаро антоним бўлган конкрет сифатларнинг ҳосила маънолари ҳисобига тўғри келади. Масалан, *енгил ва оғир, ширин ва аччиқ, баланд ва паст, катта ва кичик, узоқ ва яқин*.

“Ширин” лексемасининг изоҳли луғатда 4 та маъноси берилган бўлиб, улар куйидагилардир.

Ширин 1. Шираси ўткир. Ширали. Бу маъно *ширин қовун, ширин чой* каби контекстларда реаллашади. “Ширин” лексемасининг иккинчи семемаси эса таъми ёқимли, мазали, лаззатли маъносини беради: *ширин ош, ширин шўрва*. 3-семемаси киши ҳузур қилидиган, ором оладиган, лаззатланадиган, хуш ёқадиган маънони ифодалаб келади. Бу маъно куйидаги каби қуршовларда реаллашади: *ширин хаёллар, ширин орзулар, ширин бола*. “Ширин” сўзининг 4-семемаси эса ахил, инок маъносини ифодалаб, у “турмуш” ва “оила” сўзлари билангина воқеланади. Биз таҳлиллар асосида “ширин” лексемасининг 4 та эмас, 7 та маъносини ажратдик. Қуйида эса мазкур сўзнинг маъно тараққиётини аниқлашга ҳаракат қилдик.

“Ширин” лексемасининг бош “шираси кўп” маъноси асосида *ширин*² семемаси ҳосил бўлган. *Ширин*² “лаззатли” сема асосида метофора йўли билан ҳосил бўлган. Бунда *ширин*¹ даги “белги”, “таъм” ва “лаззатли” семалари сақланган. *Ширин*³ семемаси *ширин*² дан ҳосил бўлиб, унда овознинг ёқимлилиги таъмнинг ёқимлигига ўхшатишмоқда. Худди шу жараён *ширин*⁴ семемаси учун ҳам таалукли бўлиб, ҳиднинг ёқимлилиги таъмнинг ёқимлилигига қиёс қилиниши асосида янги маъно шаклланган. *Ширин*⁵ семемаси *ширин*³ семемасидан мавҳумлашиш асосида “хуш ёқувчи” семаси асосида ҳосил бўлган. Бизнингча, “ширин” лексемасининг маъноси “хуш ёқувчи” интеграл сема асосида тараққий этган бўлиб, унинг ўзига хос экстралингвистик ва лингвистик асослари мавжуд. *Ширин бола, ширин*

қизалоқ; *ширин атир, ширин буй; ширин овоз, ширин нола, ширин сўз* каби қуршовларида юзага чиқадиган маънолар синестезия орқали шаклланган. Кўриш орқали, ҳид билиш орқали, эшитиш орқали билинадиган туйғу таъм билиш орқали пайдо бўлган туйғуга ўхшатишмоқда. *Ширин орзулар, ширин хаёллар* каби қуршовлардаги 6-маъноси эса мавҳумлашиш ном кўчиш усули асосида ҳосил қилинган. Бунда абстракт белги конкрет белгига ўхшатишмоқда. *Ширин* 7 семемаси эса 6-маънодан маънонинг хусусийлашиши орқали ўсиб чиққан бўлиб, мазкур маъно “хаёт”, “турмуш”, “оила” каби сўзлар қуршовида реаллашади.

Метафора шундай бир сирли ходисаки, у орқали умуман ўхшамаган воқеликлар ҳам битта ном билан айтилади ва халқнинг дунёни кўришдаги, уни номлашдаги ижодкорлиги намоён бўлади. Бунга юқоридаги сўзимиз яққол мисол бўлиб, ўзбек халқи шакар солинган чойини ҳам, лаззатли паловни ҳам, ёқимтойгина қизини ҳам, эзгу орзуларини ҳам, жарангдор овозни ҳам, мазмунли ҳаётини ҳам бир сўз билан ифодалай олади ва бунда ҳеч қандай ғаритабийлик йўқ. Тилшунос уни муайян семалар, қолиплар орқали таҳлил қилишга, бир хил схемаларга, жадвалларга солишга ҳаракат қилади. Лекин халқнинг ижодкорлиги, дунёни ўзига хос кўриши, уни ўзига хос қабул қилиши ва номлаши қатъий қолипларга тушмайди, бизнингча. Шундай бўлса-да, “ширин” лексемасининг семантик структурасини қуйидагича аниқлашимиз мумкин:

№	ширин 1	ширин 2	ширин 3	ширин 4	ширин 5	ширин 6	ширин 7
1	белги	белги	белги	белги	белги	белги	белги
2	конкрет	конкрет	конкрет	конкрет	конкрет	абстракт	абстракт
	таъм	таъм	кўриниш	ҳид	овоз		хаёт
3	ширанинг кўплиги	-	-			-	-
4	лаززатли	лаززатли	ёқимли	ёқимли	ёқимли	ёқимли	ёқимли
5	<i>ширин қовун, ширин торт</i>	<i>ширин шўрва, ширин мастава</i>	<i>ширин бола, ширин қизалоқ</i>	<i>ширин бўй, ширин ҳид</i>	<i>ширин овоз, ширин нафас</i>	<i>ширин орзулар, ширин ўйлар</i>	<i>ширин турмуш, ширин оила</i>

“Ширин” сўзининг антоними ҳисобланган “аччиқ” сўзини семантик таҳлил қилишга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Аччиқ 1- оғизни ачитадиған, ловуллатадиған таъм. Аччиқ гармдори, аччиқ мурч.

Аччиқ 2 – нордон, тишни камаштирадиған таъм. Аччиқ анор, аччиқ нок.

Аччиқ 3 – сезги аъзоларига қаттиқ таъсир қилувчи ҳид. Аччиқ газ, аччиқ тутун.

Аччиқ 4 – жизиллатадиған, жонни ачитадиған. Аччиқ шамол, аччиқ совуқ.

Аччиқ 5 – кишига қаттиқ тегадиған, кўнгилга озор берадиған; қаттиқ, нохуш. Аччиқ истехзо, аччиқ сўз.

Аччиқ 6 – ғам-изтиробли, аламли. Аччиқ тақдир, аччиқ қисмат.

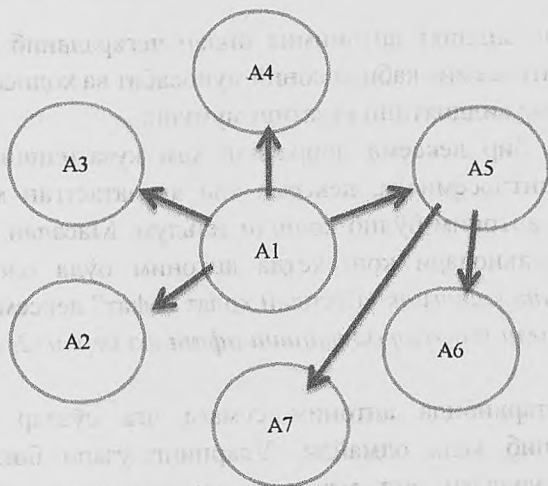
Аччиқ 7 – Жаҳл. Дадамнинг аччиғи ёмон.

“Аччиқ” лексемасининг маъно таркиби:

№	аччиқ 1	аччиқ 2	аччиқ 3	аччиқ 4	аччиқ 5	аччиқ 6	аччиқ 7
1	белги	белги	Белги	белги	белги	ҳолат	ҳолат
2	конкрет	конкрет	конкрет	конкрет	абстракт	абстракт	абстракт
2	таъм	баъм	Ҳид	совуқ		хаёт	
3	оғиз	оғиз	Бурун	баданни	кўнгилга		
4	ачитади- ган	камашти- радиған	ачитади- ган	ачитади- ган	озор берадиған	озор беради- ган	озор беради- ган
5							рухий
6							норози- лик
7	<i>аччиқ гармдори, аччиқ мурч</i>	<i>аччиқ анор, аччиқ нок</i>	<i>аччиқ газ, аччиқ тутун</i>	<i>аччиқ шамол, аччиқ совуқ</i>	<i>аччиқ истехзо, аччиқ сўз</i>	<i>аччиқ тақдир, аччиқ қисмат</i>	<i>аччиғи чиқди</i>

“Аччиқ” лексемасининг маъно тараққиётини кўйидагича аниқлаш мумкин. Оғизни ачитадиған конкрет таъм белгиси А1дан оғизни камаштирадиған конкрет таъм белгиси А2 метафора асосида ҳосил бўлган. Бурунни ачитадиған конкрет ҳид белгиси А3 ҳам бош

маънодан – оғизни ачитадиған конкрет таъм белгиси А1дан метафора асосида ҳосил бўлған. Баданни ачитадиған совуқлик белгиси ҳам А1дан ясалған. Кўнгилга озор берадиған абстракт белги А5 А1дан мавҳумлашиш орқали кўчған. А6 А5дан маънонинг хусусийлашиши орқали пайдо бўлған. А7 эса А5дан ҳосил бўлған. “Аччиқ” лексемасининг маъно тараққиёти “озор берадиған” интеграл сема асосида содир бўлған.

“Ширин” ва “аччиқ” лексемаларининг антоним семемалари эса қуйидагича кўриниш касб этади.

1	ширин 2 (<i>ширин олма, ширин анор</i>)	аччиқ2 (<i>аччиқ олма, аччиқ анор</i>)
2	ширин 4 (<i>ширин сўз, ширин гап</i>)	аччиқ 5 (<i>аччиқ истехзо, аччиқ сўз</i>)
3	ширин 7 (<i>ширин турмуш, ширин оила</i>)	аччиқ 6 (<i>аччиқ тақдир, аччиқ қисмат</i>)

Абстракт сўзлар орасида нутқий антонимия бошқа нутқий лексик муносабатларга нисбатан кўп кузатилади. Чунки нутқий антонимия халқ оғзаки ижоди бўлған мақоллар, маталларда, достонларда кўп учрайди. Мақоллар халқ оғзаки ижод намунаси сифатида миллатнинг

оламни идрок этишини ўзида акс эттиради. Тил эгаси бўлмиш халқ ўзаро зид бўлмаган нарса, белги-хусусият, ҳаракатларни бир-бирига солиштирган, зидлаган ва бунинг натижасида мақолларда нутқий антонимия ҳосил қилинган.

Маълумки, ўзбек тилида “тўғри” сўзи “эгри” сўзлари лексик антонимдир. Лекин ўзбек халқ мақолларида “тўғри” ва “ёмон” лексемалари нутқий антонимияси кўп кузатилади: *Тўғрига бало йўқ, ёмонда ҳаё йўқ.*

Маънолараро зиддият антонимия билан чегараланиб қолмайди. Антисемия, энантиосемия каби лисоний муносабат ва ҳодисаларда ҳам абстракт маънолар зиддиятини кузатиш мумкин.

Антонимия бир лексема доирасида ҳам кузатилиши мумкин. Бунда, яъни энантиосемияда, лексема ўзи англатаётган маънолари билан ўзига ўзи антоним бўлиб қолиши маълум. Масалан, “даҳшат” лексемасининг маънолари контекстда антоним бўла олади: *уруш даҳшати – даҳшат кийинмоқ.* Шундай ҳолат “офат” лексемасида ҳам кузатилади: *1. Тоғли ҳудудларда табиий офат юз берди. 2. Қиз офат бўлибди*¹⁴⁰.

Маълумки, таркибида антоним семага эга сўзлар семантик жиҳатдан боғланиб кела олмайди. Уларнинг ўзаро боғланишига семантик структурадаги зид маъноли семалар имкон бермайди. Масалан, “иссиқ” (*ҳароратли, қизиган*) ва “қор” (*ёгин, оқ, совуқ*) лексемаларининг танланган семемаларида зид семалар мавжудлиги учун улар кетма-кет боғлана олмайди. Бу зидлик семалараро эмас, ҳатто семема-сема мақомида кузатилмоқда: *иссиқ (семема) – совуқ (сема).* Лекин, бадий санъат турлари, жумладан, оксюморонда зид семали семемалар синтагматик боғланиши мумкин. Ўзаро зид маъноли абстракт сўзлар ҳам оксюморон ҳосил қила олади: *аччиқ ҳақиқат, ширин ёлгон, қайғули бахт, ширин ташвиш, ширин азоб, ёқимли ҳижрон* каби.

Демак, абстракт отларда ҳам, абстракт сифатларда ҳам антонимия муносабати кўп кузатилади. Бу лисоний муносабатга халқимизнинг кўп асрлик маданияти, маънавияти, дунёни англаши каби қадриятлар асос бўлади. Зеро, инсоният ўзини англаган даврдан ҳозиргача

¹⁴⁰ Ҳақимова М. Семасология. –Тошкент, 2008. 56-бет.

яхшилиқ ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, ҳақиқат ва ҳақсизлик каби аксиологик жуфтликлар ҳаётни белгиловчи омил бўлиб келмоқда. Абстракт сўзларда ҳосила маънолар антонимияси ўзига хос бўлиб, одатда, конкрет сифатларнинг маъно тараккиёти натижасида абстракт маъноларнинг шаклланиши кўп кузатилади.

4.4-§. Абстракт сўзлар градуонимияси

Белгини даражалаб атаб келувчи сўзларни ўзаро бирлаштириш тилшуносликда узоқ тарихга эга. Ўзбек тилшунослигида маъноси даражаланувчи сўзлар қаторини алоҳида ҳодиса сифатида ажратишни илк марта Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асарида учратамиз. Бу асарда Навоий “йиғи” ҳолатини ифодаловчи куйидаги даражаланиш қаторини ажратади: *инграмоқ – синграмоқ – йиғлансинмоқ – йиғламоқ – сиқтамоқ – ўқирмоқ – ҳой-ҳой йиғламоқ*.

Буюк мутафаккир бу сўзларнинг барчасини бир умумий маъно – изтироб чекиш, уни ифодалаш маъноси атрофида бирлашишини ва “*инчқирмак*”дан (яъни изтироб чекиб, овоз чиқармай ич-ичдан йиғламоқ), “*ҳой-ҳой йиғламоқ*” (баланд овоз билан ошқора ва узоқ йиғламоқ) сўзига томон белги даражасининг ўсиб боришини таъкидлайди, буни ёрқин мисоллар билан далилайди.

Градуонимия муносабатида лексемалар ифодалаётган битта белгининг турли даражалари ифодаланади. Бундан, градуонимия белги билдирувчи лексемалараро муносабат деган фикр келиб чиқмаслиги лозим. Даражаланиш ҳосил қилаётган лексемалар таркибида бир белгининг озлик ёки кўшлик ҳолатларини акс эттирувчи семалар мавжуд бўлади. Аслида, шу семаларнинг икки ёки ундан ортиқ лексемага ҳослигидан лексемаларнинг даражали қатори келиб чиқади¹⁴¹.

Ўзбек тилшунослигида даражаланиш бўйича О.Бозоров томонидан монографик тадқиқот бажарилган бўлиб, бу “Ўзбек тилида даражаланиш” мавзусидаги докторлик ишидир. Мазкур ишда тилшунос тилнинг барча сатҳларига хос бўлган даражаланишларни очиб беради. Олимнинг фикрича, лексик birlikлардаги даражаланиш

¹⁴¹Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. –Тошкент: Фан, 1995. 23-бет.

лексема ва фраземаларнинг изчил семантик боғланиши ёки бири замирида иккинчисининг тадрижий шаклланиш йўлларида биридир¹⁴².

Абстракт сўзлар ўртасидаги градуонимик муносабат масаласига тўхталар эканмиз, мазкур муносабатни абстракт отларда ҳам, абстракт сифатларда ҳам кузатиш мумкин.

От сўз туркумида денотатив маънодаги даражаланишлар кўп учрайди. Масалан, зарда – аччиқ – жаҳл – ғазаб – қаҳр, озор – азоб – жабр – жафо, айрилиқ – хижрон – ҳажр, таажжуб – хайронлик – ҳайрат каби градуонимик қаторлар шулар жумласидандир. Озор – азоб – жабр – жафо градуонимик қаторида озор сўзи кимдандир ёки нимадандир етказилган руҳий қийноқ маъносини билдиради. “Азоб”, “жабр” ва “жафо” лексемаларида эса етказиладиган қийноқнинг даражаси биринкетин кучаймоқда.

От сўз туркумида бош маъноси конкрет, кўчма маъноси абстракт бўлган сўзларда ҳам градуонимик муносабатни кузатиш мумкин. Масалан, илиқлик – иссиқлик – қайноқлик даражали қаторидаги барча сўзларнинг бош маъноси конкрет бўлса, кўчма маънолари абстрактдир.

Абстракт сифатлар ўртасидаги денотатив маънонинг даражаланиши белгининг тадрижий ошиб ёки камайиб бориши билан боғлиқ. Масалан, нодон – эсли – доно, аҳмоқ – эсли – ақли – донишманд каби. Абстракт сифатларнинг кўчма маънолари ҳам градуонимик муносабатларга кириша олади. Масалан, илиқ – иссиқ – қайноқ градуонимик қаторининг абстракт маъноли ҳосила семемалари ҳам даражаланади.

“Илиқ” сўзи бош маъносида “бир оз, сал-пал иссиқ” маъносини билдирса, кўчма маъноси “ёқимли, хуш ёқадиган” маъноларини ифодалаб, илиқ муносабат, илиқ суҳбат каби контекстларда реаллашади. Мазкур кўчма маъно “илиқ” белгисининг “хуш ёқувчи” яширин семаси асосида реаллашган. Зеро, илиқлик кишига озор бермайди. Совуқлик ҳам, иссиқлик ҳам танага азоб бериши мумкин. Лекин ўзбек халқи илиқ белгисига ҳар доим ҳам ижобий муносабатда бўлавермайди. Масалан, Кўқон шевасида “илмилик” сўзи мавжуд. Бу

¹⁴² Бозоров О. Юқоридаги асар.

сўз бош маъносида “илиқ” сўзи билан синонимик муносабат ҳосил қилса, кўчма маъносида ҳаракат тезлиги сушт инсонларга нисбатан кучли салбий коннотация билан ишлатилади. Бу маъно гендер табиатга эга бўлиб, асосан, аёлларга нисбатан қўлланади. Масалан, Малика жуда илмилик қиз эди.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “иссиқ” лексемасининг 6 та маъноси берилган бўлиб, бош маъноси “Жисм таркибидаги молекулалар ҳаракати (ёниш, кимёвий реакция ва ш.к.) натижасида юзага келадиган ва жисмларни қиздирадиган, иситадиган кинетик энергия; иссиқлик, ҳарорат”ни билдириб, яна бешта ҳосила маъно ясалиши учун асос бўлган 6-маъносига қуйидагича изоҳ берилган: “Кишига хуш келадиган; ёқимли. *Юлдузхон унга енгилгина бош иргайди ва бир қулиб қарадики, Муҳиддин шу вақтга-ча қизлар қулгисининг бу қадар жозибали, чиройли, иссиқ бўлишини сира учратмаган эди. Р. Файзий, “Чўлга баҳор келди”. Луқмонча худди юмалагандай югуриб, медпунктга кириб бораркан, Элчибек уни чақириб, бир иссиқ гап айтгиси келди. А. Мухтор, “Туғилиш”¹⁴³.*

“Қайноқ” сўзининг ҳам кўчма маъноси абстракт маъно ифодалайди: “қайноқ туйғулар”, “қайноқ ҳислар”. Шунда абстракт семантикали кўчма маъноларнинг даражаланиши ҳам бош маъно каби илиқ – иссиқ – қайноқ йўналишида бўлади.

Боб бўйича хулосалар

1. Ҳар қандай тилнинг луғат таркибида абстракт сўзлар мавжуд бўлади ва лексика доимий равишда бундай сўзлар билан бойиб боради. Тил таракқиётининг дастлабки давр лексикаси, асосан, конкрет сўзлардан иборат бўлиб, у аста-секинлик билан абстракт сўзлар ҳисобига ҳам тўлиб борган деган фаразлар мавжуд. Бу фаразлар инсониятнинг абстракциялаш жараёнлари ҳиссий билишдан сал кечроқ юзага келганлиги билан далилланади.

2. Тил таракқий этиб борган сари абстракт сўзлар сони кўпайиб боради. Энг ривожланган тилларда абстракт сўзлар сони камрок

¹⁴³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 1-том. 545-546-бетлар.

тараққий этган тилларга нисбатан кўпроқ бўлади. Ёки муайян тилда абстракт сўзларнинг кўплиги мазкур тил эгалари бўлган халқнинг чуқур салоҳиятга, юксак маънавиятга эга эканлигини кўрсатади.

3. Луғат таркибнинг абстракт сўзлар ҳисобига бойиб боришининг бош омили инсон омили бўлиб, бугунги кундаги инсониятнинг шиддатли тараққиёти янги-янги абстракт сўзларни вужудга келтирмоқда.

4. Абстракт сўзлар тилининг луғат таркибидан ўзига хос ўринга эга бўлиб, синонимик, антонимик, градуонимик, гиперо-гипонимик муносабатлар ҳосил қила олса, партонимик муносабатлар мазкур сўзлар учун хос эмас.

5. Абстракт сўзларда синонимия муносабати ўзига хос бўлиб, синонимиядаги фарқ маънонинг хажмида, маъно даражаларида, услуб, қўлланиш вақти ва доираси билан боғлиқдир. Мазкур семантикали сўзларда ҳам ижобий ва ҳам салбий коннотатив маънонинг даражаланиши мавжуд синонимик қаторлар учрамайди. Ёзма ва оғзаки нутққа хос абстракт сўзлар синонимияси кузатилади.

6. Абстракт от ва абстракт сифатларда антонимия муносабати кўп кузатилади. Абстракт номларда ҳам лексема даражасидаги, ҳам семема даражасидаги антонимлик мавжуд. Абстракт сўзларда ҳосил маънолар антонимияси ўзига хос бўлиб, одатда, конкрет сифатларнинг маъно тараққиёти натижасида абстракт маъноларнинг шаклланиши кўп учрайди. Абстракт отлар от туркумига мансуб предикатив сўзлар эканлиги ҳисобига антисемия муносабати анча ёрқинроқ бўлади.

7. Абстракт номлар ўзаро градуонимик муносабатлар ҳосил қилади. Ушбу градуонимик қаторлар денотатив маънонинг даражаланиши билан характерлидир. Коннотатив семантикали градуонимик қаторлар абстракт сўзлар учун хос эмас.

1. Абстракция инсониятнинг энг салмоқли ютуқларидан бири бўлиб, унинг натижасида тушунча пайдо бўлди, тил шаклланди. Лексик сатҳда абстракциянинг умумлаштирувчи, айирувчи турлари амалда бўлади. Умумлаштирувчи абстракция натижасида конкрет, айирувчи абстракция натижасида абстракт номлар ҳосил бўлади.

2. Айирувчи абстракцияда оламда объектдан ажралган ҳолда бўлиши мумкин бўлмаган белги, ҳолат, ҳаракат, муносабат объектдан ажратилган тарзда, алоҳида воқелик сифатида тафаккур қилинади, номланади. Бу абстракцияда ажратилган белги, ҳолат, ҳаракат, муносабатнинг ташувчисидан фикран узоқлашилади. Бу каби ажратилган моҳиятлар гносеологик характерда бўлади. Айирувчи абстракция натижасида мантиқий сатҳда абстракт предмет, лисоний сатҳда эса абстракт ном шаклланади.

3. Умумлаштирувчи ва айирувчи абстракция натижасида шаклланган конкрет ва абстракт номларни аниқ ажратиш, уларни қатъий чегаралаш мумкин эмас. Зеро, улар ўртасидаги оралик ҳолатларнинг мавжудлиги, абстракт номлар абстракция даражаларининг турлича эканлиги қатъий чегаралаш имконини бермайди. Конкрет ва абстракт номларни ажратиш, абстракт сўзларнинг абстракция даражаларини аниқлаш, оралик ҳолатларни белгилаш каби масалалар конкретлик/абстрактлик шкаласини тузиш эҳтиёжини келтириб чиқаради.

4. Абстракт сўзлар инсониятнинг, халқнинг дунёқарашини, тафаккур тарзини, этик, эстетик, маданий, маънавий тушунча ва меъёрларини номлайди. Бир сўз билан айтганда, маънавий жиҳатдан инсоният эришган жамики ютуқлар абстракт сўзлар билан номланади. Абстракт номлар ифодалаётган тушунчалар халқимизнинг орзумидларига, кадриятларига, тимсолларига айланган ва улар эпик, бадий, илмий асарларда кенг ёритилган; халқ оғзаки ижоди намуналаридан мустаҳкам ўрин олган.

5. Ўрганилаётган номларга нисбатан “мавҳум” терминини ишлатиш мазкур бирликларнинг моҳиятини очишга етарли бўлмаганлиги сабабли, “абстракт” терминини қўллаш лозим. Абстракт номлар қаторига *субстанция, предмет* каби кенг маъноли, *ажина*,

илмовиз каби ажратилмаган тушунчаларни номловчи ҳамда —лик кўшимчаси билан ясалган бевосита кузатишда берилган воқеликларни атовчи сўзларни киритиш тўғри эмас.

6. Конкрет ва абстракт сўзлар ўртасидаги зиддият семантикагача, ҳатто номинациягача, номланаётган воқеликлараро фарқлиликка етиб боради. Номланаётган воқеликдаги фарқлилик номинацияда, номинациядаги фарқлилик семантикада, семантикадаги фарқлик ўз-ўзидан грамматик хусусиятларда акс этади. Демак, абстракт сўзлар номлаётган воқелик ҳам, тушунча ҳам, семантик структура ҳам унинг зидди бўлган конкрет номлардан фарқли бўлади.

7. Абстракт номлар объектив воқелик билан бевосита боғланмаганлиги учун семантик структурада сигнификатив маъно устунлик қилади. Абстракт номлар объектив воқелик билан бевосита эмас, балки билвосита боғланар экан, ушбу билвосита боғланишнинг даражасига кўра денотатив маънонинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш лозим. “Ақл”ни сигнификатив, “гўзаллик”ни эса сигнификатив-денотатив семантикали сўз деб белгилаш мумкин. Абстракт сўзлар объектлар, яъни моддий предметлар синфини атамагани учун денотатсиз сўзлар ҳисобланади.

8. Абстракт номларнинг маъновий тебраниши маълум даражада ихтиёрий бўлиб, лисоний ҳамжамиятда мазкур ном ифодалайдиган тушунчанинг кенглиги билан белгиланади.

9. Абстракт отларнинг семантик структурасида “предмет” туркумлик семаси мавжуд бўлмагани ҳолда семантик ва грамматик номутаносибликка дуч келамиз. Бизнингча, муайян сўзнинг лексик маъноси мундарижасида қайси туркумга хос эканлиги ҳақидаги маълумот сема мақоми даражасида ёркин бўлмайди ва туркумлик семасини ажратиш тўғри эмас деб ҳисоблаймиз.

10. Ўзбек тилида абстракт маънолардан конкрет маъноларнинг ҳосил бўлиши кузатилмайди. Аксинча, конкрет маънонинг тараққиёти натижасида абстракт маъноларнинг шаклланишини кўплаб учратамиз. Ном кўчишининг бу усулини абстракциялаш усули деб баҳолаш мумкин.

11. Абстракт номлар ажратилган гносеологик моҳиятларни номлайди. Ўзбек тилида абстракт лексикаси нафақат абстракт отлардан, балки абстракт сифатлардан ҳам таркиб топади. Абстракт

отлар ташувчисидан ажратилган, бевосита кузатишда берилмаган гносеологик моҳиятларни атаса, абстракт сифатлар ақлий билиш орқали англанадиган бевосита кузатишда берилмаган белгиларни номлайди.

12. Абстракт сифатлар муайян ўзига хосликлари асосида алоҳида гуруҳни ҳосил қилади ва ўзининг ички таркибланишларига эга. Конкрет ва абстракт белгиларни ифодаловчи сифатларни таълим босқичларида сифат сўз туркумининг маъновий гуруҳлари сифатида ажратиш мазкур туркумга хос сўзларнинг семантик моҳиятини янада тўлиқроқ очишга имкон беради.

13. Ўзбек тилида *изланиш*, *ўзгариш* каби “ҳаракат”, *дўстлик*, *душманлик* каби “муносабат”, *яхшилик*, *ёмонлик* каби “белги”, *бахтиёрлик*, *бахтсизлик* каби “ҳолат”, *абодий*, *чексиз* каби “вақт” маъноли абстракт номлар гуруҳларини ажратиш мумкин. Ажратилган ҳар бир гуруҳ алоҳида тизим бўлиб, у яна кичик гуруҳлардан таркиб топади.

14. Муайян семантикали абстракт номларда маънолар нейтраллашувини кузатиш мумкин. *Қизиқувчанлик*, *фаоллик*, *айбсизлик* каби номларда белги ва ҳолат, *рўйхушлик*, *шафқатсизлик*, *вафосизлик*, *қаттиққўллик*, *меҳрибонлик* каби лексемаларда белги ва муносабат, *вафосизлик* сўзида эса белги+ҳолат+муносабат оппозитив муносабатларнинг нейтраллашуви кузатилади.

15. Тилнинг луғат таркиби доимий равишда бошқа сўзлар қатори абстракт сўзлар ҳисобига ҳам бойиб боради. Тил тараққиётининг дастлабки даврларида луғат таркиб, асосан, конкрет сўзлардан ташкил топган бўлса, кейинчалик эса абстракт сўзлар билан бойиб борди. Инсон тафаккурининг абстракциялаш фаолиятининг мураккаблашуви, жумладан, белги ва муносабатларни объектидан ажратиб идрок қила олиши, бевосита кузатишда бўлмаган ҳодиса ва моҳиятларни ҳам англай олишининг шаклланиши, маънавий-руҳий дунёсининг камол топиши асносида тилда абстракт сўзлар вужудга келди ҳамда юқоридегиларнинг узлуксиз тараққиёти тил луғат таркибининг доимий равишда абстракт сўзлар ҳисобига бойиб боришини таъминлайди.

16. Луғат таркибнинг абстракт сўзлар ҳисобига бойиб боришининг бош омили инсон омили бўлиб, бугунги кундаги

инсониятнинг шиддатли тараққиёти янги-янги абстракт сўзларни вужудга келтирмоқда. Бунда олам ва одам ҳақидаги фикрларнинг, билимларнинг мураккаблашуви, инсон руҳий оламининг такомиллашуви, давлат бошқаруви, иқтисодиёт соҳаларининг тараққиёти, кенг семантикали маълумотларни ихчам шаклларда беришга эҳтиёжнинг кўпайиши, техниканинг кенг имкониятлари натижасида видео махсулотларнинг янги сифат босқичига ўтиши, интернет, компьютер технологиялари ва космонавтиканинг ютуқлари сабаб бўлмоқда.

17. Абстракт сўзларнинг парадигматик муносабатларга кириша олиш имконияти ҳам ўзига хос бўлиб, улар синонимик, антонимик, градуонимик, гиперо-гипонимик муносабатлар ҳосил қилади ва партонимик муносабатларга кириша олмайди.

18. Синонимия муносабати битта денотатнинг турли нуқтаи назардан номлаш асосида шаклланган маъновий муносабатдир. Муаяйн абстракт моҳиятга нисбатан бир вақтнинг ўзида ҳам салбий, ҳам ижобий муносабатда бўлишнинг имконсизлиги сабабли абстракт сўзларда коннотатив даражаланишларга эга синонимик қаторлар мавжуд бўлмайди.

19. Оғзаки нутққа хос абстракт сўзлар синонимиясининг кўп кузатилиши оғзаки нутқда мураккаб абстракт моҳиятларни халққа тушунарли конкрет номлар билан, фраземалар билан содда ва образли ифодалаш тенденциясининг мавжудлиги билан белгиланади.

20. Абстракт отларда ҳам, абстракт сифатларда ҳам антонимия муносабати кўп кузатилади. Бу лисоний муносабатга халқимизнинг кўп асрлик маданияти, маънавияти, дунёни англаши каби қадриятлар асос бўлган. Зеро, инсоният ўзини англаган даврдан ҳозиргача яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, ҳақиқат ва ҳақсизлик каби аксиологик жуфтликлар ҳаётни белгиловчи омил бўлиб келмоқда. Абстракт сўзларда ҳосила маънолар антонимияси ўзига хос бўлиб, одатда, конкрет сифатларнинг маъно тараққиёти натижасида абстракт маъноларнинг шаклланиши кўп кузатилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдулла Аъзам. Фан ва дин: муносабат диалектикаси. Тафаккур, 1999, 1- сон, 41-46 бет.
2. Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия Филол. фанлари номзоди дис...автореф. – Тошкент, 2010. – 134 б.
3. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент, 1983.
4. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига табдил. –Тошкент: Sano-standart, 2018.
5. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М.: «Наука». -1976. -382 с.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 598 с.
7. Баратов М. Ибн Сино этикаси. – Тошкент: Фан, 1969.
8. Бегматов Э., Нейматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг таъқим методикаси/Систем лексикология тезислари. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. -№6. – Б. 35-40.
9. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. —Тошкент: Фан, 1995. -132 б.
10. Брикотнина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе. Дис. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2005. – 190 с.
11. Булыгина Т.В. Языковая концептуализация мира. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 576 с.
12. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер.с англ. А.Д.Шмелева. – М.: Языки русской культуры, 1999. - 777 с.
13. Вохидов Эркин. Сўз лафофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. -215 б.
14. Гак В.Г. Языковые преобразования.– М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. -763 с.
15. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
16. Гатаулина Е.Х. Разговорно-окрещенные абстрактные номинации в современном немецком языке. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 248 с.

17. Гиясов С.Т. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 26 с.
18. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 351 с.
19. Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
20. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 349 с.
21. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 271 b.
22. Жаналина Л.К. Уточнения к основаниям классификации номинативных единиц (предметные и признаковые имена) // Филологические науки. – 1995. – №2. – С. 71-79.
23. Золотарёва Т. А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие а употребление артикля. Дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2003. – 196 с.
24. Ивашенко О.В. Когнитивные классификаторы в семантическом поле абстрактных лексем. Дисс. канд. филол. наук. – Воронеж, 2002. – 243 с.
25. Искандарова Ш Мазмуний майдоннинг мантикий тузилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, -№2. –Б. 66-69.
26. Исмоилов Ф. Туркий тиллар фразеологизмларида “инсон характери” майдони // Ўзбек тили ва адабиёти. 2019, -№2. –Б. 90-95.
27. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик тахлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 124 б.
28. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2009. – 49 б.
29. Калинина Л.В. Семантика и функционирование абстрактных существительных в форме множественного число в современном русском языке. Дис. ... канд. филол. наук. – Киров, 1999. – 188 с.
30. Калинина Л.В. Лексико-грамматические разряды имён существительных как пересекающиеся классы слов. Дис. ... док. филол. наук. – Киров, 2009. – 339 с.

31. Касеевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – М.: Наука, 1988. – С. 310.
32. Кедров Б.М. О современной классификации наук // Вопросы философии. 1980. №10. – С. 85-88.
33. Кобозова И.М. Лингвистическая семантика. – М.: УРСС, 2000. – 350 с.
34. Коломийцева О.А. Дискретизация отвлечённых существительных в английском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук – Киев, 1986. - 20 с.
35. Комарова А.М. Категориальное соотношение в семантике абстрактных существительных в английском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 1986. -27 с.
36. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – Москва, 1978. – 543 с.
37. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017. – 140 б.
38. Лушникова Г. И., Якищенко Е.А. Лексические средства выражения эмоции возмущения // Вестник КемГУ. 2013. – № 2 (54). – С.106-109.
39. Махсумова С. Метафоралар оркали коннотатив-прагматик маънонинг ҳосил бўлиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – №5. – Б. 94-96.
40. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 232 б.
41. Махмудов.Н Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: “Mumtoz so‘z”, 2017.
42. Менглиев Б.Р. Лисоний тизим ва унда сатҳлараро муносабатлар. Филол. фанлари док. дисс... – Тошкент, 2002. -248 б.
43. Милейковская Г.М. О соотношении объективного и грамматического времени//Вопросы языкознания. 1956. №5. – С. 46-49.
44. Мирзаев М, Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
45. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. -287 б.

46. Мўминов. И.М. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1999. – 254 б.
47. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (аксиология). – Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004.
48. Неъматов Х. Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. -127 б.
49. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -30 б.
50. Неъматов Х., Гуломов А., Абдурайимова М. Ижодий матн устида ишлаш. – Тошкент: Республика таълим маркази. 1997. - 37 б.
51. Никитин М.В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). – М.: Высшая школа, 1974. -202 с.
52. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. -М.: Высшая школа, 1988. - 168 с.
53. Нишоновна Н. Р. Ўзбек тилида ‘хайвон’ архисемали семемалар майдонининг мазмуний таҳлили. Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент. 2000. – 120 б.
54. Нурмонов А. Тил тизими ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, –№ 1. - Б. 21-30.
55. Нурмонов А. Тилни сатҳлаб ўрганишдаги айрим муаммолар//Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. – №4. -Б.31-34.
56. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар (ўқув кўлланма). – Тошкент, 2001. -160 б.
57. Нурмонов А., Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. - 294 б.
58. Нурмонов А., Махмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. 1-қисм. – Тошкент, 2000. –Б. 172.
59. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. –164 б.
60. Одилов Ё. Ўзбек тилида энантиосемия. Автореф. филол. фан. докт. дисс. –Тошкент, 2016. – 101 б.

61. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия. Филол. фанлари ном. дисс... – Тошкент, 1996. -113 б.
62. Павлина С.Ю. Переходные зоны в области функционирования абстрактных и конкретных существительных. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 1997. -18 с.
63. Пилипенко Н.А. Развитие абстрактных значений у глаголов с приставкой ваз- (воз-, вз-) в истории русского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2001.
64. Потанина О.С. Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантыйского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 2006.
65. Пылаева О.Б. Лакуарность лексико-семантического поля «природа». Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2002.
66. Расулов Р. Ўзбек тилида «ҳолат» феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –Тошкент: Фан, 1989.
67. Расулов Р. Сўз валентлиги ва синтактик алоқа//Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. №4. – Б. 36-40.
68. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент, 1989, -131 б.
69. Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш тажрибасидан//Ўзбек тили ва адабиёти. 1978, №4. –Б. 54-60.
70. Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи//Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. -№6, – Б. 25-30.
71. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Тошкент: Университет, 2002. –28 б.
72. Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш масалалари//Ўзбек тили ва адабиёти. 1974, 1-сон. – Б. 51-53.
73. Раҳмонов А. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. Филол. фанлари ном. ... дис.автореф. – Тошкент, 2017.
74. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. –Toshkent, 2010. –204-bet.

75. Савельев Л.А. Субкатегоризация абстрактных существительных в современном английском языке. Дис. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1985.
76. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке. Автореф. дис...канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. –19 с.
77. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 47 б.
78. Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначных слов. –М.: Наука, 1975. – 240 с.
79. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини сиситема сифатида тадқиқ этиш. Филол. фанлари докт. ...дис. – Тошкент, 2005. – 280 б.
80. Современный русский язык. Под редакции В.А.Белашапковой. – Москва, Высшая школа, 1989.
81. Соколова Т.А. Факторы, обуславливающие употребление неопределенного артикля с отвлечёнными существительными в современном английском языке. Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1979.
82. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. –С. 292.
83. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 695.
84. Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С.295.
85. Туленов Ж, Гофуров Ю. Фалсафа. –Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 382 б.
86. Турсунов У. ва бошқа. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 399 б.
87. Умурзокова. М. Ўзбек тилида сегмент курилмаларнинг лингвопрагматик тадқиқи: Фалсафа.б. фан. д-ри (PhD). – Тошкент, 2019. – 142 бет.
88. Уоллес Л. Чейф. Значение и структура языка. –М.: Прогресс, 1975. - 432 с.
89. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. -240 с.

90. Farobiy. Majmut at-rasil al-hukuma. O‘z FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik institutida arab tilida saqlanayotgan 2385raqamli ostidagi qo‘lyozma 2a sahifasi.
91. Философия луғати. – Тошкент: Ўзбекистон, – 1976. – 405 б.
92. Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 2015. – 240 б.
93. Цветков Н. В. К методологии компонентного анализа// Вопросы языкознания. 1984, –№2. – С. 31-35.
94. Чередниченко О.М. Квазиабстрактные имена: позиционные условия плорализация и прагматические характеристики. Дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2002. -154 с.
95. Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. –М.: МГУ им.Ломоносова, 1997. -320 с.
96. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 448 б.
97. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: монография. – М.: Гнозис, 2008. – 416 с.
98. Шаҳобиддинова Ш.Ҳ. Грамматик маъно талқини хусусида. Филол. фанлари номзоди дис...автореф. – Самарқанд, 1998, – 22 б.
99. Языковая номинация. Общие вопросы. М.: Наука. -1977. - Кн.1. – 360 с.
100. Ўзбек тили грамматикаси. Том II. Синтаксис. Тошкент: Фан, 1976. – 560 б.
101. Ўзбек тили грамматикаси. Том I. Морфология. - Тошкент: Фан, 1975. –610 б.
102. Ўзбек тилининг изохли луғати. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. -680 б.
103. Ўразов М. Лексик система// Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. – №4. –Б. 58-61.
104. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. – Тошкент: Фан, 1972. – 144 б.
105. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент: Фан, 1982. –85 б.

106. Қиличев Э. Ўзбек тилида партонимия. -Тошкент: Фан, 1996. -29 б.
107. Курбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – 72 б.
108. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. –Тошкент: Фан, 1980. – 166 б.
109. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. –Тошкент: Фан, -1977.
110. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. 1965. – 316 б.
111. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - 255 б.
112. Ҳақимов М. Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1993. – 168 б.
113. Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри. ... дисс.– Тошкент, 2001. –283 б.
114. Ҳақимова М. Семасиология. – Тошкент, 2008. – 100 б.
115. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974.
116. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. – Тошкент: Фан, 1966. -220 б. – 308 б.

СЎЗ БОШИ	3
I БОБ. АБСТРАКЦИЯ ВА УНИНГ ЛЕКСИК САТҲДА АКС ЭТИШИ	
1.1-§. Абстракция билиш шакли сифатида.....	5
1.2-§. Лексикада абстрактлашиш принциплари.....	8
1.3-§. Абстракт номларни ўрганишнинг экстралингвистик асослари.....	24
1.4-§. Абстракт номларнинг лингвистик талқини.....	35
Боб бўйича хулосалар.....	48
II БОБ. АБСТРАКТ СЎЗЛАРНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ	
2.1-§. Абстракт сўзларда денотатив ва сигнификатив маъно муносабати.....	51
2.2-§. Абстракт сўзларнинг семантик таркиби.....	61
2.3-§. Абстрактликнинг ҳосила маъноларда акс этиши.....	69
Боб бўйича хулосалар.....	91
III БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИДА АБСТРАКТ НОМЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТАСНИФИ	
3.1-§. Абстракт номларнинг таснифлаш мезонлари.....	93
3.2-§. Белги билдирувчи абстракт номлар.....	100
3.3-§. “Ҳолат” маъноли абстракт номлар.....	113
3.5-§. “Вакт” маъноли абстракт номлар.....	129
Боб бўйича хулосалар.....	137
IV БОБ. АБСТРАКТ НОМЛАРНИНГ ЛУҒАВИЙ САТҲДАГИ ЎРНИ	
4.1-§. Луғат таркибининг абстракт сўзлар билан узлуксиз бойиш сабаблари.....	140
4.2-§. Абстракт сўзларда синонимия муносабати.....	146
4.3-§. Абстракт сўзлар антонимияси.....	155
4.4-§. Абстракт сўзлар градуонимияси.....	163
Боб бўйича хулосалар.....	165
Умумий хулосалар.....	167
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	171

УЎК 811.512.133'367.623.2

Х 20

КБК 81.2Ў36-3

ISBN: 978-9943-5636-8-1

Ҳакимова Муҳайё

Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси / монография / – Т.:
“Навоний университети” нашриёт-матбаа уйи, 2019. - 180 б.

Нашриёт лицензияси № АИ 130. 24.11.2017- й.

Босишга рухсат этилди 17.10.2019. Буюртма рақами № 21.

Timez New Roman гарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆.

Офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи: 11.

Нашриёт босма табоғи 11,25. Адади 300 нусха.

100100., Тошкент ш., Юсуф Хос Ҳожиб, 103.

ООО “АКТИВ ПРИНТ” босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, Чилонзор 25, Лутфий 1А.

ISBN 978-9943-5636-8-1

9 789943 563681